Jaarboek 2011

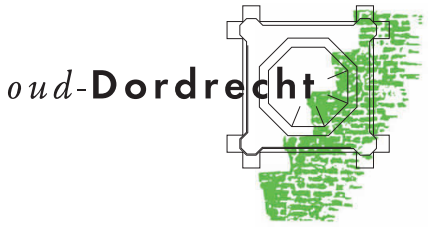
Heilige plaatsen in een Hollandse stad

Duizend jaar religieuze gebouwen op het Eiland van Dordrecht

Historische Vereniging Oud-Dordrecht

Heilige plaatsen in een Hollandse stad

Jaarboek 2011

Heilige plaatsen in een Hollandse stad

Duizend jaar religieuze gebouwen op het Eiland van Dordrecht

Fred van Lieburg

Medewerkers:

Jan Alleblas, Marijke Brand,
Bart van Buitenen, Irene Dewald,
Peter Dillingh, Rinus Kempeneers,
Sjoerd de Meer, Leon Pennings,
Kees Sigmond, Hans Sleutelberg,
Albert Venema, Bas de Wit

Historische Vereniging Oud-Dordrecht 2012

Afbeelding omslag (voorzijde):
Kaart van Dordrecht in 1558, door Jacob van Deventer (afb.: NA Den Haag, Collectie kaarten M2K. DET-1.2).

Afbeelding omslag (achterzijde):
Raam van de Titus Brandsmakapel met symbolen van de religies (foto: F.A. van Lieburg).

ISBN 978-90-812135-0-9
NUR 693
© Uitgeverij: Oud-Dordrecht

Redactie:	Kees Sigmond, Peep Besnard, Genus Brand, Jan de Heus, Jan van Tour
Vormgeving:	Marloes Bax-Besemer
Druk:	RAD - Dordrecht
Brochage:	Binderij Van Strien - Dordrecht

De uitgeefster heeft getracht alle rechthebbenden van de afbeeldingen te benaderen. Personen die menen ten onrechte niet te zijn benaderd, wordt verzocht contact op te nemen met de uitgeefster: Postbus 1124 - 3300 BC Dordrecht.

Niets uit deze publicatie mag worden gereproduceerd in welke vorm dan ook zonder schriftelijke toestemming van de uitgeefster.
No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Verantwoording 6

Beschrijvingen van religieuze locaties 12

Proeve van een sacrale topografie 16

Literatuurlijst 226

Index 236

Verantwoording

Dordrecht maakt zich op om in 2020 te vieren dat zij in 1220 stadsrechten kreeg. Het is meer een 'stip aan de horizon' voor de culturele ambities van de Merwestad dan een herdenking van een historisch feit, al was het maar om de concurrentie met Geertruidenberg om de status van 'oudste stad van Holland' te vermijden. Deze nederzetting was Dordrecht zeven jaar vóór in de grillige gunsten van de landsheer, hoewel al in 1200 sprake was van de 'stede van Dorderecht'.[1] Gelet op de toen al dominante economische rol in het rivierengebied is het veel zinvoller om een langere periode te overzien. Sinds kort weten we dat er rond 1028 een kerkje gebouwd werd langs de Dubbel, op de plek van het huidige Gezondheidspark, vele jaren eerder dan de eerste steen werd gelegd voor de Grote Kerk aan de monding van het zijriviertje de Thure. Ook als we de vaak willekeurige jaartallen tussen haakjes zetten, is duidelijk dat in het begin van de 11de eeuw het culturele leven in de grensstreek van Holland en Brabant pas goed op gang kwam.

Of we nu warm lopen voor 'duizend jaar Dordrecht' of 'Dordrecht 800 jaar stad', een ding is zeker: religie zal een belangrijk aandachtsveld zijn. De onlangs aangenomen nota 'De kracht van het lokale 2.0', waarin de lijnen voor het cultuurbeleid van de gemeente worden uitgezet, spreekt nadrukkelijk over het 'materieel en geestelijk erfgoed'. Zo duidelijk werd het belang van de Dordtse kerkgeschiedenis in de eerste versie van 2005 nog niet aangeduid. In dat jaar organiseerde de gemeente de 'Historische Herfst', een programma boordevol activiteiten die letterlijk en figuurlijk een beetje in het water vielen. Dat toen het thema 'Religieus Erfgoed' extra aandacht kreeg, was te danken aan de Stichting Open Monumentendag. Bureau Monumentenzorg en Archeologie exposeerde in de Kunstkerk een fotoserie van Misha de Ridder over 'Het dak van de hemel'. Erfgoedcentrum DiEP verzorgde in Het Hof een tentoonstelling over de Synode van Dordrecht in 1618-1619, een 'Europese topconferentie' van calvinisten die tegen 2020 uitgebreid herdacht zal worden.

De Vereniging Oud-Dordrecht nam in die herfst van 2005 een minder opvallend, maar niet minder belangrijk initiatief. De actualiteit van het religieus erfgoed inspireerde tot de vorming van een Werkgroep Kerken, die zich ten doel stelde de vele godshuizen uit Dordrechts heden en verleden te inventariseren en documenteren. De vrijwilligers die zich bij deze groep aansloten, gingen vol goede moed aan de slag. Als uitgangspunt diende de *Inventarisatie Kerkelijke Gebouwen in Nederland* van Jan Sonneveld (1924-2012), die zo mogelijk alle 'bestaande, voormalige en verdwenen gebouwen' van religieuze aard in een databestand bijeen had gebracht. Zijn inventarisatie – via internet raadpleegbaar op www.hdc.vu.nl en uitgegroeid tot de website www.reliwiki.nl – omvatte 'kerken, kapellen, kloosters, vergaderlokalen, synagogen, tempels, mos-

1 Zie voor een verhelderend hoofdstuk over de nog altijd gevoelige kwestie: Cox, *Hebbende privilege van stede*.

keeën, etc.', maar beperkte zich tot de 19de en 20ste eeuw – goed voor een 19.000 kerkelijke gebouwen van meer dan 100 kerkgenootschappen in heel Nederland.
De Dordtse werkgroep wist waar ze aan begonnen was. Zelfs voor deze ene middelgrote stad bleek het verkrijgen van betrouwbare gegevens over kerken in de ruimste zin des woords niet zo'n gemakkelijke klus. Veel gebouwen en groeperingen vroegen de aandacht, maar er was weinig literatuur en weinig mankracht voor eigen bronnenonderzoek. Niettemin lag eind 2011 een pakket beschrijvingen op tafel met het oog op publicatie in het Jaarboek Oud-Dordrecht. Zelf was ik gevraagd een algemene inleiding te schrijven over de religiegeschiedenis van Dordrecht. Na kennisneming van het manuscript nam ik in overleg met werkgroep, redactie en bestuur de uitdaging aan het divers aangeleverde materiaal te stroomlijnen en aan te vullen. Een belangrijke keuze daarbij was om de tijdbegrenzing te vervroegen tot de middeleeuwen, te beginnen bij de oudste sporen van religie in deze contreien. Nauw verbonden met deze chronologische verruiming is de iets grotere geografische afbakening. Het gaat om de huidige gemeente Dordrecht, die sinds 1970 het gehele Eiland van Dordrecht omvat. Een en ander betekende dat ook de 'verdronken dorpen' van vóór de Sint-Elisabethsvloeden van 1421 en 1424 in de inventarisatie werden opgenomen en de relevante resultaten van archeologisch onderzoek in de beschrijvingen werden verwerkt. Daarbij kon mede gebruik worden gemaakt van de 'Catalogus van bijzondere gebouwen', die in 2009 werd opgesteld voor een rapport over het archeologisch potentieel van zowel de historische stad als het buitengebied van het Eiland van Dordrecht.[2]

Zonder de illusie van volledigheid te koesteren, wordt hierbij een tamelijk uitputtend overzicht geboden van wat bekend is over religieuze gebouwen in Dordrecht (met Dubbeldam en andere vroeger rond de stad gelegen dorpen) sinds de 11de eeuw. Nadrukkelijk moet nu gewezen worden op een onderscheid, dat in de verslaglegging van dit project voortdurend een lastig probleem vormt. *De geschiedenis van religieuze gebouwen is niet hetzelfde als de geschiedenis van religieuze gemeenschappen*. Het omgekeerde is even waar: *kerkgeschiedenis is geen geschiedenis van kerkgebouwen*. Natuurlijk omvat religie- en kerkgeschiedenis – het verhaal van mensen, ideeën, opvattingen, stromingen, leiders, gemeenteleden, symbolen en praktijken – ook de lotgevallen van de plaatsen waar mensen samenkomen om hun geloof te belijden. In dit boek gaat het in principe om die religieuze locaties waar min of meer gevestigde geloofsgemeenschappen op reguliere basis samenkomen. Die gerichtheid op de locaties, zoals ze door groepen gelovigen betekenis worden gegeven als plaats van ontmoeting met God en met elkaar, heeft niet alleen te maken met geestelijk leven en kerkelijke ontwikkelingen, maar ook met archeologie en architectuur. Wel moeten we, om het ontstaan van zo'n 'heilige plaats' te kunnen begrijpen, uiteraard iets vernemen over de religieuze gemeenschap die haar gesticht heeft of die later met die plaats verbonden raakte. Maar de locatie blijft het uitgangspunt.

2 De Boer, *Stad en slib*, bijlage 4 'Catalogus van bijzondere gebouwen' (zie www.cms.dordrecht.nl).

Onder inspiratie van gangbare concepten in vakgebieden als archeologie, cultuurgeschiedenis, architectuurgeschiedenis en godsdienstwetenschap gebruik ik de term 'sacrale topografie' om aan te geven waar het in dit 'kerkenjaarboek' van Dordrecht om begonnen is. In de inleiding wordt deze benadering verder toegepast en uitgewerkt. Hier is het voor de lezer van belang om geen systematisch overzicht van alle kerkverbanden en groeperingen in Dordrecht te verwachten, maar een 'catalogus' van religieuze gebouwen. Vaak is de onderlinge relatie een-op-een: de Sint-Antoniuskerk tegenover het station is altijd de plaats van samenkomst van een bepaalde rooms-katholieke parochie geweest. In de Lange Breestraat, daar waar het gebouw staat met het toepasselijke woord 'Patrimonium' ('vaderlijk erfdeel') op de gevel, hebben in de loop der eeuwen juist allerlei groeperingen onderdak voor hun eredienst gevonden. Die religieuze gemeenschappen komen dan onder zo'n locatie ter sprake, soms op verschillende plaatsen.

De 'sacrale locaties' worden in chronologische volgorde behandeld. Voor de middeleeuwen is dat eigenlijk niet doenlijk, omdat we voor de stichtingsjaren van kerken of kapellen vaak in het duister tasten. Slechts om symbolische redenen openen we met het door archeologen op 1028 gedateerde eerste gebouwtje van Wolbrantskerke, gevolgd door de andere verdronken dorpen, om daarna pas de huidige Grote Kerk en Nieuwkerk te vermelden. In feite weten we de juiste volgorde gewoon niet. In de gehele Grote Waard moet in de 11de eeuw al religieuze bouwactiviteit geweest zijn, zoals in de binnenstad van Dordrecht doorlopend tot in de 15de eeuw. Van kapellen weten we vaak alleen een later opgegeven stichtingsjaar of een jaar van een eerste schriftelijke vermelding. Pas vanaf de 16de eeuw kunnen we zeker zijn van de stichtingsjaren van nieuwe gebouwen ofwel de religieuze ingebruikneming van bestaande gebouwen. In die laatste gevallen geldt dan dat jaar van 'sacralisering' van een locatie. Om een voorbeeld te geven: een 18de-eeuws woonhuis aan de Wijnstraat dat pas in 1974 de functie kreeg van moskee, verschijnt pas onder het genoemde jaar in onze lijst.

Bij elke beschrijving wordt eerst de totstandkoming van de betreffende religieuze locatie toegelicht, draaiend om de simpele vragen van waar, wie, wanneer en waarom. Daarna volgt informatie over het exterieur, dan over het interieur. Een apart aandachtspunt vormen de orgels. Hoewel er dankzij de arbeid van Piet Bron een relatief betrouwbare orgeldatabase op internet te vinden is – www.orgbase.nl – bood dit jaarboek de gelegenheid het Dordtse kerkorgelbestand in historisch perspectief te inventariseren. Voor alles geldt de nodige beknoptheid. Niet alle mogelijke of gewenste informatie is aangeleverd of verzameld, niet alle beschikbare informatie kon of hoefde te worden verwerkt. Over de Grote Kerk is een boekenplank vol geschreven. Door middel van literatuurreferenties kan de gebruiker zich eventueel verder oriënteren. Achterin is een algemene bibliografie opgenomen, waarnaar in het gehele jaarboek via het systeem van verkorte titels wordt verwezen. Indien bij een lemma geen bronnen of literatuur wordt opgegeven, is zo betrouwbaar mogelijke informatie vergaard door persoonlijke raadpleging van vertegenwoordigers van de betreffende gemeente of gemeenschap of van de website waarop zij zich presenteert. Het noemen van namen van allerlei informanten voerde te ver.

Dit Dordtse overzicht van gebedshuizen is geen primeur. Werkgroep en eindredacteur traden in het voetspoor van Dirck Cornelisz. de Wit (ca. 1580-1631). Hij was de eerste – klandestiene – pastoor in Dordrecht na de reformatie van 1572, actief van 1605 tot zijn verbanning in 1626. Als geleerd theoloog is hij beter bekend als Theodor(ic)us Cornelii Wittius en schreef hij enkele boekjes onder het pseudoniem Christophorus Fabri Lovaniensis (dat laatste omdat hij in Leuven had gestudeerd). Omstreeks 1608 schreef hij met het oog op een Antwerps project om alle heiligenlevens te documenteren, een *Cort verhael van de kercken, reliquien, kloosteren, gasthuysen ende processien der stadt Dordrecht*.[3] Zijn handschrift werd onder meer gebruikt door Hugo Franciscus van Heussen (1654-1719) in zijn *Batavia Sacra* 1714, dat in 1719 uit het Latijn werd vertaald en met aanvullingen uitgegeven door Hendrik van Rijn (ca. 1666-1732).[4] Intussen had de Dordtse brouwer Matthijs Balen (1611-1691) naam gemaakt met zijn *Beschryvinge der stad Dordrecht*, uitgegeven in 1677. Ongetwijfeld had hij bronnen als van Wittius tot zijn beschikking, al kon hij ook uit eigen kennis en waarneming veel toevoegen. De betrouwbaarheid is niet altijd meer na te gaan, maar niet zelden blijken zijn gegevens in overeenstemming met primaire bronnen.

Bijzondere vermelding vraagt een nimmer uitgegeven 'Beschrijving der stad Dordrecht', die zich sinds 1882 bevindt in de handschriftenverzameling van het stadsarchief.[5] Er wordt wel verondersteld dat dit handschrift rond het jaar 1700 is opgesteld door Cornelis van Someren (1650-1707), die in dezelfde periode ook historische verhandelingen heeft geschreven over de stad Gorinchem en omgeving, en over Zuid-Holland. Aangezien de schrijver uit het werk van Van Heussen uit 1719 citeert, moet het op een later tijdstip door een ander, onbekend persoon zijn opgesteld. In elk geval omvat het handschrift een uitgebreid hoofdstuk over kerkelijke en geestelijke instellingen, waarin hij regelmatig verwijst naar het werk van Balen, deze hier en daar corrigeert, en zelf bijzonderheden verschaft die elders niet vermeld worden.[6]

In dit Jaarboek vindt men bij de locaties vóór 1800 verwijzingen naar genoemde oudere bronnen (Balen, Van Rijn, pseudo-Van Someren), maar ook naar enkele latere naslagwerken. De Dordtse stadsarchivaris Jan Leendert van Dalen (1864-1936) ging in het voetspoor van Balen toen hij in 1932 zijn grote *Geschiedenis van Dordrecht* publiceerde. Daarin kwamen de kerken, kapellen en kloosters systematisch aan bod. Minder uitputtend gebeurde dat in de nieuwe, in 2000 voltooide *Geschiedenis van Dordrecht* waaraan tal van auteurs hebben meegewerkt. Ook de topografisch geordende beschrijvingen van straten en gebouwen van Cornelis Jacob Pieter Lips (1903-

3 De Wit, 'Cort verhael'. Vgl. Wils, *Geschiedenis van Roomsch Katholiek Dordrecht*, 12.

4 Heussen, H.F. van, en H. van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 24-104.

5 Collectie Handschriften, SAD 105, inv.nr. 2. De folioband is afkomstig uit de bibliotheken van N. van Braam respectievelijk J. Smits Jzn.

6 Idem, fol. 17-84: Hoofdstuk II: *Van de kerken, kloosters, kapellen en vordere godshuizen outijds in deze stad geweest, of noch in wezen zijnde, met een verhaal van derzelver heerlijke en kostelijke outaaren, kerkcieraden, en wat ons deswegens hier omtrent vorder ter handen gekoomen is.*

1999) zijn gerefereerd, ook al moeten die met de nodige kritische zin worden geraadpleegd. Maar dat geldt voor elke publicatie – een verwijzing naar bestaande literatuur houdt geen oordeel in over de kwaliteit van de inhoud. Naast de lokale standaardwerken komen in de literatuurverwijzingen enkele algemene kerkhistorische bestanden voor. Het gaat dan om het register van parochies in het bisdom Utrecht, uitgegeven door Frederik Muller als onderdeel van de *Geschiedkundige Atlas van Nederland*, en om de kloosterlijsten van Michael Schoengen (het *Monasticon Batavum*) en van Koen Goudriaan, hoogleraar geschiedenis der middeleeuwen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam (zijn recent nog geactualiseerde lijst is raadpleegbaar via www.let.vu.nl).

Voor dit Jaarboek kon verder dankbaar gebruik worden gemaakt van een recent, ongepubliceerd onderzoek van de Dordtse bouwhistoricus Kees Sigmond naar de middeleeuwse kapellen in de binnenstad (behalve die binnen de Grote Kerk en Nieuwkerk). Dit onderzoek is behalve op Balen en Van Dalen gebaseerd op diverse primaire bronnen uit de middeleeuwse archieven van Dordrecht.[7] Ook de kohieren van de 10de penning van Dordrecht uit de jaren 1556 en 1561, alsmede het kohier van de 50ste penning uit 1580, werden geheel doorgenomen. Informatief waren verder de stadsplattegronden van Jacob van Deventer uit de jaren 1545 en 1558. Verder werden eerder gevonden archivalische gegevens, die waren ontdekt tijdens onderzoek van de Werkgroep Wijnstraat van de Vereniging Oud-Dordrecht en van Kees Sigmond naar middeleeuwse Dordtse patriciaatsfamilies, in het resultaat verwerkt.

Op de pagina's 12–15 volgt een overzicht van alle 130 gekozen locaties, doorlopend genummerd en voorzien van nadere geografische aanduidingen. Dat zijn in beginsel de straat- of adresgegevens en de bijbehorende postcode – óók voor reeds (lang) verdwenen gebouwen, maar dan tussen vierkante haken. Tenslotte zijn de nog bestaande gebouwen gemarkeerd die onder monumentenzorg staan, hetzij bij het rijk, hetzij bij de gemeente. De nummers in het rijksmonumentenregister worden aangegeven; voor de gemeentemonumenten worden bij het Dordtse stadskantoor (nog) geen officiële nummers gebruikt. Ook de erkende archeologische monumenten zijn aangegeven. Op de Archeologische Monumentenkaart Zuid-Holland, vervaardigd in 1994 en opgenomen in de (digitale) Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland, zijn sinds een herziening in 2006 enkele Dordtse terreinen opgeschaald tot hoge (Wolbrantskerke en Erkentrudenkerke) of tot zeer hoge (Houweningen) waarde. Uitgebreide en actuele informatie kan worden nageslagen via goede websites als www.watwaswaar.nl en www.monumentenregister.cultureelerfgoed.nl en op plaatselijk niveau www.dordtmonumenteel.nl.

Dit Jaarboek is een product van de vrijwillige arbeid van vele mensen. Ik benadruk dat niet zozeer omdat ik zelf alleen professionele verantwoordelijkheid kan nemen voor de eindredactie, dat wil zeggen de bundeling en ordening van het aangeleverde

7 Onder de gepubliceerde bronnen moet vooral Overvoorde, *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht*, worden genoemd.

materiaal, ook al heb ik op veel punten aanvullingen verzameld, navraag gedaan en controleacties uitgevoerd. Ik hecht eraan te onderstrepen dat de basis is gelegd door anderen, met name de leden van de Werkgroep Kerken van de Vereniging Oud-Dordrecht. Grote dank en waardering komt toe aan voorzitter Peter Dillingh en aan zijn medewerkers Irene Dewald, Sjoerd de Meer, Leon Pennings, Albert Venema en Bas de Wit. Voor de bibliografie leverde Jan Alleblas het materiaal; hij bemiddelde ook in het gebruik van illustraties uit de beeldcollectie van DiEP. Ik dank de stadsarcheologen Jacqueline Hoevenberg, Deborah Paalman en Marc Dorst voor hun zeer behulpzame betrokkenheid bij dit project. Hetzelfde geldt voor Conny van Nes van de afdeling monumentenzorg. De Dordtse musicoloog Bart van Buitenen checkte de gegevens over de rijke orgelhistorie van Dordrecht. Dankzij de steun en inzet van VOD-bestuurs- en redactieleden Henk Bax, Marloes Bax-Besemer, Joost de Beer, Peep Besnard, Jan de Heus, Tom Hoogerwerf, Kees Sigmond en Jan van Tour is het vertraagde project ten slotte op zijn pootjes terecht gekomen. Het is de VOD en mij een eer dit jaarboek op 23 oktober 2012 in de Trinitatiskapel te mogen aanbieden aan burgemeester Arno Brok.

Is de klus nu geklaard? Voor even wel, maar er blijft altijd wat te doen en te verbeteren. Het is belangrijk dat Dordtenaren en andere geïnteresseerden nu beschikken over een naslagwerk over de religieuze gebouwen, die mede gezicht geven aan de stedelijke ruimte en architectuur. De zorg en liefde voor het cultureel erfgoed, in materiële en immateriële zin, is bovendien steeds gebaat bij aandacht, publicaties, voortgaand onderzoek, overdracht van informatie en voortdurende discussie over de omgang met het verleden in het zicht van de toekomst. Juist in onze tijd is veel te doen over het lot van de kerkgebouwen: sluiting, afbraak, herbestemming in religieuze of seculiere zin. Ongetwijfeld zal dit Jaarboek, niet alleen door verder onderzoek, maar ook door de dynamiek van de secularisatie, tegen het magische Dordtse jaartal 2020 aan een herziene editie toe zijn. Correcties en aanvullingen worden graag tegemoet gezien. Bovenal hoop ik dat dit Jaarboek ertoe stimuleert om de religieuze dimensie van de geschiedenis van Dordrecht in alle opzichten recht te blijven doen.

Dordrecht, september 2012
Prof. dr. Fred van Lieburg

Overzicht van de religieuze locaties

AMK = Archeologische Monumentenkaart
GM = Gemeentemonument
RM = Rijksmonument

Nr	Jaar	Gebouw	(Huidig) adres	Postcode	Monument
1	1028	Wolbrantskerke	[Amnesty Internationalweg]	[3318 AZ]	AMK 16210
2		Dubbelmonde			
3		Wieldrecht			
4		Tieselenskerke	[Laan van Europa]	[3317 DB]	
5		Erkentrudenkerke	[Dubbelsteynlaan-West]	[3319 EW]	AMK 16174
6		Oversliedrecht	[Baanhoekweg]	[3313 LP]	
7		Houweningen	(opgraving)		AMK 10701
8	1064	Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk	Lange Geldersekade 2	3311 CJ	RM 13417 Toren: RM 13535
9	1175	Sint-Nicolaas- of Nieuwkerk	Nieuwkerksplein 100	3311 TJ	RM 13583
10	1203	Klein Heisterbach	(Dubbeldam)		
11	1245	Franciscanen- of Minderbroederskloos-ter & kerk	tussen de Voorstraat, de Sarisgang en de Vriesestraat.	[3311 ET]	
12	1265	Bagijnhof & kapel	Bagijnhof (kapel op huidig terrein C&A/HEMA)	3311 KE	
13	1275	Augustijnenklooster & kerk	Hof (kerkingang: Voorstraat 216)	3311 ET XG	RM 13885
14	ca.1300	Mariënbornklooster & kapel/ kerk – Synagoge I	Weeshuisplein Ingang Mariënbornstraat	[3311 XN]	
15	ca.1300	Sacramentsgasthuis & kapel – Gasthuiskerk – Waalse Kerk II	Voorstraat 296	3311 ET	RM 13899
16	ca.1300	Blindeliedengasthuis & kapel – Lutherse Kerk – Trinitatiskapel	Vriesestraat 22	3311 NR	RM 13949
17	ca.1300	Heilige Geesthuis van de Grote Kerk & kapel	Vriesestraat bij Vest	3311 NP	
18	1306	Heilig-Kruisgasthuis & kapel	Voorstraat (tegenover Nieuwbrug)	3311 ES	
19	1309	Leprozenhuis & kapel	Prinsenstraat	[3311 JS]	
20	1313	Sint-Aubertuskapel – Onze-Lieve-Vrouwekapel (De Ster)	Kromme Elleboog/Nieuwe Lampetsteeg (Statenplaats)	[3311 XV]	
21	1317	Onze-Lieve-Vrouwekapel (De Dorrenboom)	[Hoge Bakstraat]	[3311 WJ]	
22	[1325]	Oude Capelle	Wijnhaven	[3311 BW]	
23	1325	Wijnkoperskapel – Waalse Kerk I – Engelse Kerk II	Wijnstraat 158-160 (huidige Boterbeurs)	[3311 BZ]	
24	1348	Sint-Jacobsgasthuis & kapel	Grotekerksbuurt	3311 CV	
25	1357	Sint-Adriaanskapel – Sint-Adriaanskerk	Prinsenstraat	[3311 JS]	
26	1363	Schipperskapel & Gasthuis	Wijnstraat	[3311 BT]	
27	1370	Sint-Jansgasthuis & kapel	Voorstraat	[3311ES]	
28	1372	Onze-Lieve-Vrouwe- of kleinschipperskapel	Riedijk	[3311 TL]	

29	1399	Sint-Petrus- en -Paulusgast-huis & kapel	Nieuwstraat tegenover Hofstraat	[3311 XR]	
30	1405	Onze-Lieve-Vrouwekapel van de mazelaars	Zakkendragersstraat	[3311 EW]	
31	1406	Sint-Nicolaasgasthuis en –kapel	Kolfstraat	[3311 XL]	
32	1407	Onze-Lieve-Vrouwekapel van het Spuigasthuis	Grote Spuistraat	[3311 GE]	
33	1410	Onze-Lieve-Vrouwe- of Ploegkapel	Vriesestraat	[3311 NP]	
34	1416	Sint-Martijnskapel	Wijnstraat	[3311 BZ]	
35	1416	Sint-Agnesklooster & kerk	Museumstraat	[3311 XP]	
36	1420	Heilige Geesthuis van de Nieuwkerk & kapel	Hoek Vest/Heer Heyman-suysstraat	[3311 TR]	
37	1434	Maria-Magdalenaklooster	Visstraat	[3311 KX]	
38	1441	Cellebroederskklooster	Dolhuisstraat 2	3311 VE	RM 13320
39	1464	Cellezusters- of Bethlehem-klooster	[Lange Breestraat 22]	[3311 VK]	
40	1472	Sint-Elisabethkapel	Wijnstraat	[3311 BZ]	
41	1472	Sint-Joostkapel	Einde Gravenstraat	[3311 BC]	
42	1494	Sint-Laurenskapel	Hil (thans ongeveer Bethlehemplein 13)	[3311 VB]	
43	1496	Clarissenklooster	Nieuwstraat	[3311 XR]	
44	1540	Klein Begijnhof & Onze Lieve Vrouwenkapel	Nieuwstraat	[3311 XR]	
45	1624	Doopsgezinde Kerk I – Evangelisatiegebouw – Vergadering van Gelovigen – Gemeente Immanuël	Lange Breestraat 24 -26	3311 VK	GM
46	1630	Kerk van Dubbeldam – De Wijnstok	Dubbelsteynlaan West 70	3319 EM	
47	1635	Schotse Kerk	Doelstraat/hoek Wijngaard-straat	[3311 XD]	
48	1672	Maria Maior (Het Kruis) – Oud-Katholieke Kerk	Voorstraat 120	3311 ER	RM 13866
49	1695	Maria Minor (De Eiken-boom)	Hoge Nieuwstraat	[3311 AH]	
50	1712	Roomse Kerk	Kuipershaven	[3311 AL]	
51	1826	Sint-Bonifatiuskerk	Wijnstraat 117	3311 BT	RM 13998
52	1840	Christelijke Afgescheiden Kerk – Gebouw Calvijn	Kromhout 149	3311 RG	GM
53	1856	Klooster Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amers-foort I	Wijnstraat 65 (oude num-mering, thans nr. 115)	[3311 BT]	
54	1856	Synagoge II	Varkenmarkt (thans: Grote Markt)	[3311 BR]	
55	1860	Kerk Gereformeerde Ge-meente onder het Kruis	Bagijnhof	[3311 KE]	
56	1863	Evangelisatielokaal	Houttuinen	[3311 CE]	
57	1866	Evangelisatiegebouw Dubbeldam	Oudendijk	[3318 AH]	
58	1876	Evangelisatiegebouw De Mijl	Glazenstraat 96	[3316 AP]	
59	1877	Sint-Josephkapel	Sint Jacobsplein 60	3311 CV	GM
60	1881	Leonarduskapel	Reeweg Oost 118	3312 CT	

61	1883	Evangelisatiegebouw Wieldrecht	['s-Gravendeelsedijk 110?]	[3316 BG]	
62	1884	Kerk van Maria Onbevlekt Ontvangen	Van Strijsingel 26 (tegenover 441-455)	[3311 HH]	
63	1885	Christelijke Gereformeerde Kerk – (Oud) Gereformeerde Gemeente – Kerk van de Nazarener ('Kunstkerk')	Museumstraat 65	3311 XP	GM
64	1886	De Liefde – Kruiskerk	Vrieseweg 64	3311 NX	GM
65	1886	Evangelisatiegebouw Tweede Tol – Lydiakerk	Rijksstraatweg 99-101	3316 EE	
66	1886	Lokaal Vergadering van Gelovigen	Cornelis de Wittstraat 20, later nr. 64	[3311 GR]	
67	1888	Westerkerk	Muys van Holystraat 32 (oude nummering)	[3311 GJ]	
68	1889	Evangelisatiegebouw 't Visschertje	Vissersdijk 69	3319 GT	
69	1889	Evangelisatiegebouw Raamstraat	Raamstraat 55 (oude nummering)	[3311 VR]	
70	1892	Klooster Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort II	Voorstraat 168	3311 ES	RM 13873
71	1892	Leger des Heils I	Riedijk 38	[3311 TL]	
72	1894	Gebouw Irene	Stek 3d, later Knoopmakersgang 9	[3311 XS]	
73	1895	Gebouw Rehoboth – Rehobothkerk – Emmanuelkerk	Oudendijk 110	3319 AG	GM
74	1898	Doopsgezinde Kerk II	Lenghenstraat 7	[3311 NR]	
75	1899	Wilhelminakerk	Blekersdijk 39-41	3311 LD	GM
76	1901	Remonstrantse Kerk	Cornelis de Wittstraat 28	3311 GD	RM 522349
77	1907	Evangelisatiegebouw Willemsdorp	Rijksstraatweg (ongeveer huidig nr 180)	[3316 EJ]	
78	1921	Christelijke Gereformeerde Kerk	Singel 192	3311 PG	RM 522327
79	1921	Sint-Antoniuskerk	Burgemeester de Raadtsingel 47	3311 JG	GM
80	1924	Noorderkerk	Maasstraat	[3311 CR]	
81	1928	Zuiderkerk – Johanneskerk	Bosboom-Toussaintstr. 67	3314 GB	
82	1928	Julianakerk	Mauritsweg 286	3314 LT	Potentieel GM
83	1931	Gereformeerde Gemeente	Kromhout 150	[3311 RH]	
84	1933	Leger des Heils II	Kromhout 110	3311 RH	
85	1937	Gereformeerde Gemeente – Leger des Heils	Kasperspad 28	3311 ZG	
86	1939	Nieuw-Apostolische Kerk	Dubbeldamseweg Noord 19	3311 LW	GM
87	1941	Kapel/klooster Sterre der Zee	Buiten Walevest 4	3311 AD	RM 522313
88	1949	Noorderkerk	Noordendijk 262	3312 AM	
89	1949	Gebouw Jeugdstad	Wijnstraat 121	3311 BV	RM 13999
90	1952	Onze Lieve Vrouwe-kerk	Brouwersdijk 115	3314 GJ	
91	1953	Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen I	(Nicolaas Maes) Singel 236	3311 KV	RM 522328
92	1954	Het Apostolisch Genootschap	Van Baerlestraat 130	3314 BL	
93	1954	Pauluskerk	Nassauweg 1	3314 ND	Potentieel GM

94	1957	Kerk van Sint-Jozef de Arbeider – Aya Sofya Moskee	Merwedestraat 44	3313 CS	
95	1957	Karmelietenklooster	Amstelwijckweg 2	3316 BB	
96	1958	Petruskapel	Plein 1940-1945 nr.1	3313 CV	Potentieel GM
97	1959	Rooms-katholieke noodkerk	De Savornin Lohmanweg/ hoek Zuidendijk	[3317 LM]	
98	1961	Stephanuskerk	Talmaweg 121	3317 RD	Potentieel GM
99	1962	Opstandingskerk	Groen van Prinstererweg 66	3317 SP	
100	1962	De Boei I	Boeierstraat 4, thans Zuidendijk 211A	3314 EV	
101	1963	Andreaskerk	Jacob van Heemskerckstraat 19	3317 VL	Potentieel GM
102	1965	Verrezen Christuskerk; Karmelklooster; Titus Brandsmakapel	Nolensweg 8-10	3317 LE	Potentieel GM
103	1965	Zuidhovenkerk	Zuidhovenlaantje 4	3317 HX	Potentieel GM
104	1965	Synagoge III	Vrieseplein 16	3311 NK	GM
105	1966	Maranathakerk	Gravensingel 19	3319 EN	
106	1967	Adventkapel	Zuidendijk 15-17	3314 CP	
107	1968	Doopsgezinde Kerk III	S.M. Hugo van Gijnweg 12	3317 JM	
108	1970	Koninkrijkszaal Jehovah's Getuigen	Dubbeldamseweg Noord 9	3311 LW	
109	1971	Gereformeerde Gemeente in Nederland	Neptunuslaan 28	3318 EL	
110	1971	De Kandelaar – Eljakim	Jan Ligthartlaan 3	3312 KD	
111	1971	Morgensterkerk	Neptunuslaan 26	3318 EL	
112	1974	Selimiye Moskee	Wijnstraat 56	3311 BW	RM 14016
113	1974	Kapel De Merwelanden	Haringvlietstraat 515	3313 EM	
114	1977	De Hoeksteen – Titus Brandsmakerk	Schuilenburg 17	3328 CH	
115	1978	De Boei II	Sportlaan 5	3317 ZV	
116	1979	Ontmoetingskerk	Slangenburg 3	3328 DN	
117	1980	Nathanaëlkerk	Markettenweg 10	3314 JE	
118	1980	Liduinakapel	Minnaertweg 4	3328 HN	
119	1981	Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen II	(Albert Cuyp) Singel 312	3311 HL	RM 522280
120	1982	Mevlana Moskee	Vest 118	3311 TX	
121	1985	Arrhamaan Moskee	Kasperspad 81	3311 ZE	
122	1986	De Open Hof	Herschelstraat 27	3318 VA	
123	1987	Refajakapel	Van der Steenhovenplein 1	3317 NM	
124	1990	Aksa Moskee	Willem de Zwijgerlaan 1	3314 NX	
125	1991	Evangelische Kerk De Schuilplaats	Reeweg-Oost 231	3312 CP	
126	1991	De Bron	Dudok-erf 300 (thans 30)	3315 KA	
127	1991	Torenschoolkerk	Brouwersdijk 36	3314 GS	GM
128	1995	Revival Fellowship Holland	Kromhout 95	3311 RE	
129	1995	Kandelaarkerk	Van Eesterenplein 230	3315 KW	
130	2001	Evangelische Gemeente Jozua	Sikkelstraat 2	3319 LJ	

Proeve van een historische sacrale topografie van het Eiland van Dordrecht[1]

Mythische geografie

Afgelopen jaren dook in het Dordtse rivierenlandschap een heuse replica van de Ark van Noach op. Zij werd gebouwd door de evangelisch bevlogen aannemer Johan Huibers met een handvol helpers, precies zoals in de Bijbel staat, zonder enige bouwtekening zoals Noach die ook niet had. Bij de bouw van de boot zijn zo'n 12.000 stammen van grove dennenbomen gebruikt. De ark is maar liefst 135 meter lang, 30 meter breed en 23 meter hoog. Na de nodige aarzelingen over de brandveiligheid en de bouwkundige kwaliteit van het gevaarte, heeft de gemeente Dordrecht een vergunning afgegeven voor permanente vestiging. Sinds voorjaar 2012 vormt de ark een toeristische attractie, al dan niet voor gelovigen die het verhaal van zondvloed en ark als exact beschreven geschiedenis beschouwen. De Ark van Noach is uitgerust met twee amfitheaters, een bioscoop en een restaurant met prachtig uitzicht over de Merwede en de Drechtsteden.

Ark van Noach op Stadswerven-Dordrecht (foto: C. Sigmond).

1 Deze experimentele bijdrage over sacrale topografie is geïnspireerd door de volgende algemene literatuur: Ton Derks, *Gods, temples and ritual practices. The transformation of religious ideas and values in Roman Gaul* (Amsterdam 1998); Kees Doevendans en Gertjan van der Harst (red.), *Het kerkgebouw in het postindustriële landschap* (Zoetermeer 2004); Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005, 2006); Willem Frijhoff, *Dynamisch erfgoed* (Amsterdam 2007); Freek Schmidt, '2000 jaar Nederlanders en hun godshuizen', aflevering 13 van: Willem Bouwman, Joris van Eijnatten en Fred van Lieburg (red.), *Geloof in Nederland* (Zwolle 2008-2009); Jorien Holsappel-Brons, *Ruimte voor stilte. Stiltecentra in Nederland als speelveld van traditie en vernieuwing* (Groningen 2010); Paul Post, *Voorbij het kerkgebouw. De speelruimte van een ander sacraal domein* (Heeswijk 2010); Paul Post en Arie Molendijk (red.), *Holy ground. Reinventing Ritual Space in Modern Western Culture* (Leuven 2010); Paul Post, Arie Molendijk en Justin Kroesen (red.), *Sacred places in modern western culture* (Leuven 2011); Marisa Melchers, *Nederlandse kerkarchitectuur in de twintigste eeuw. Functie en betekenis van het kerkgebouw in een veranderende samenleving* (proefschrift Leiden 2011); Harry Bisseling, Henk de Roest en Peet Valstar (red.), *Meer dan hout en steen : handboek voor sluiting en herbestemming van kerkgebouwen* (Zoetermeer 2011).

De lokalisering van dit bijbelse bouwwerk in Dordrecht is niet de eerste associatie van het zondvloedverhaal met de deltaregio. Als ergens in het huidige Nederlandse gebied sprake was van overstromingen, dan wel in de Grote of 'Zuidhollandsche' Waard. Met name die in de nacht van 18 op 19 november 1421, bekend geworden als de Sint-Elisabethsvloed, maakte grote indruk op tijdgenoten en nageslacht. De gevolgen van deze overstroming waren voor de bewoonbaarheid van het landschap ingrijpend. Het aantal verdwenen dorpen is echter, wellicht juist als gevolg van de oudtestamentische verbeeldingskracht, vaak overdreven. *In het jaar van Christus 1421 zijn op de achttiende november 72 aan Dordrecht grenzende dorpen verzonken gebleven*, luidt een inscriptie in de Grote Kerk op een steen, die op z'n vroegst in 1490, maar vermoedelijk pas in de loop van de 16de eeuw, is gebeiteld. Ook een oude inscriptie afkomstig uit De Spuipoort, die momenteel in een muurtje langs de Spuiboulevard is ingemetseld, spreekt van 72 parochies.

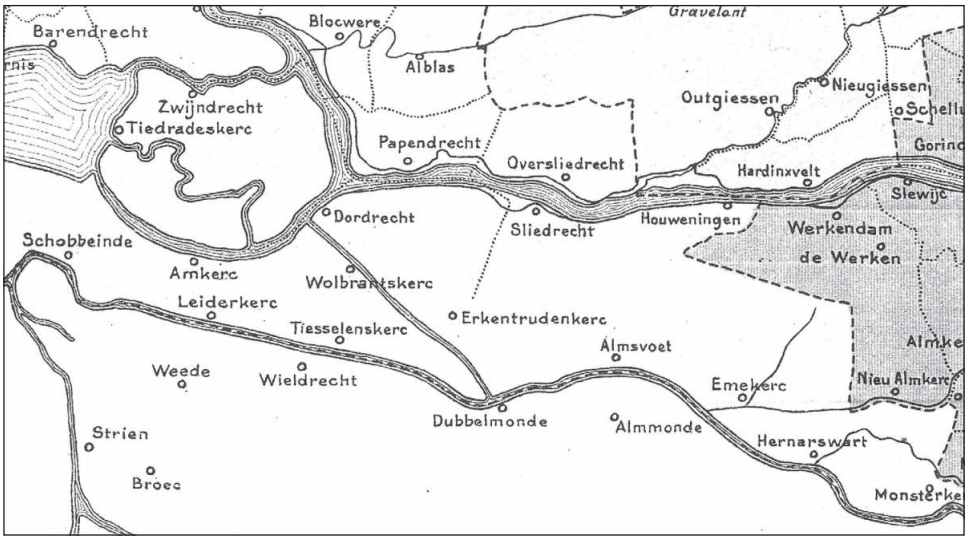

Gedenksteen afkomstig uit de vroegere Spuipoort: Tlandt en water datmen hier siet - ware[n] 72 p[a]rochie(n) na chronickx bediet - geinoun-deert deurt water crachtich - int iaer 1421 waer achtich *(foto: C. Sigmond).*

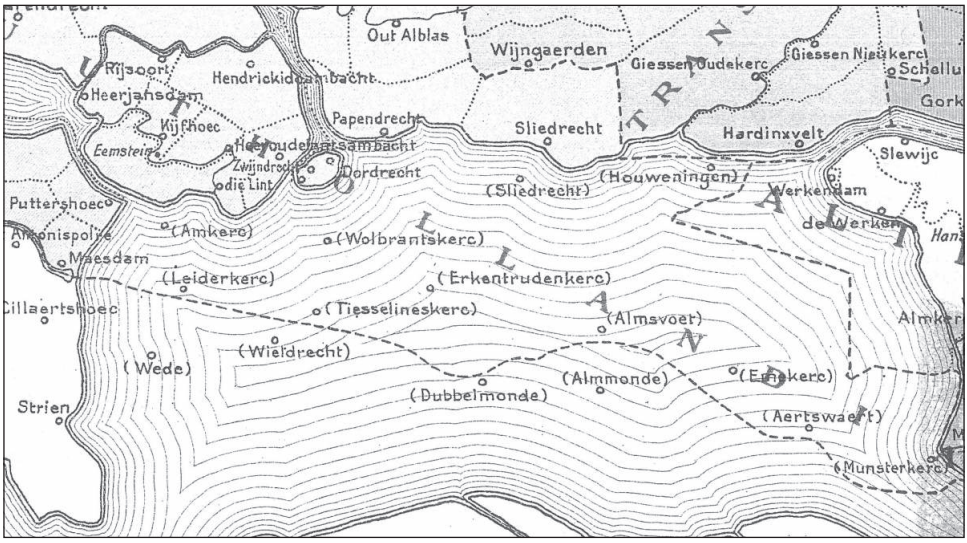
We behoeven ons hier niet te bekommeren over de feiten rond de vloeden, noch over de geografie van de Grote Waard, die behalve de huidige Biesbosch een deel van de omringende Zuid-Hollandse en Noord-Brabantse gebieden omvatte. Een en ander heeft in de loop der eeuwen al heel wat pennen van historici, archeologen en kaarttekenaars in beweging gebracht.[2] Het gaat ons om de religieuze locaties, en dan beperkt tot het gebied dat heden ten dage de gemeente of het Eiland van Dordrecht vormt. Volgens de laatste deskundige reconstructie zijn 'slechts' 22 parochiekerken binnen de Grote Waard door de Sint-Elisabethsvloed verdronken. Acht daarvan lagen binnen het bisdom Luik, de overige binnen het bisdom Utrecht. Negen parochies – per definitie voorzien van een kerk, soms ook plaats biedend aan een kapel – kunnen we tot het huidige Dordtse eiland rekenen (nrs. 1-7). Er was ook een klein mannenklooster,

2 Vgl. Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht* I, 162-163. Van Duinen en Esseboom, *Verdronken dorpen boven water*; P. Cleveringa e.a, '"So grot overvlot der watere". Een bijdrage in het moderne multidisciplinaire onderzoek naar de St. Elisabethsvloed en de periode die daaraan vooraf ging' in: *Holland* 36 (2004) 162-180; Wikaart, *'Nijet dan water ende wolcken'*, 68-69 (bijdrage Karel Leenders).

Klein Heisterbach, dat na de vloed niet meer hersteld is (nr. 10). Net buiten het huidige eiland van Dordrecht lag het klooster Eemstein, dat vanaf 1430 zijn bestaan voortzette in Kijfhoek bij Zwijndrecht.[3]

Parochies in het grensgebied van de bisdommen Utrecht en Luik*, ca. 1280.*

Idem, ca. 1550. (Kaarten bij S. Muller, Geschiedkundige atlas van Nederland,'s-Gravenhage 1921).

3 Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht* I, 337-343 (bijdrage Gerrit Verhoeven); Goudriaan, *Kloosterlijst*, nr. D 01.

Zoals gezegd, leidde de uitzonderlijke rampspoed tot legendevorming, hoewel feit en fictie in de middeleeuwse gedachtewereld als zodanig moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn. Terwijl eind 15de eeuw de tekstschrijvers van de gedenkstenen het bijbels geladen getal 72 invoerden, schilderde een onbekende meester op de beroemde altaarpanelen van de Sint-Elisabethsvloed de drijvende wieg van een meisje, wat doet denken aan Mozes in het biezen mandje.[4]

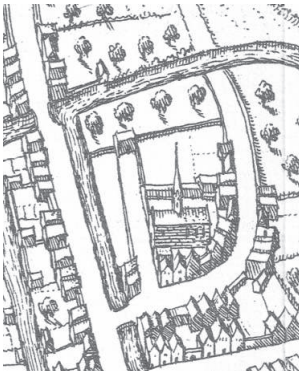
Sint-Elisabethpanelen, ca. 1490-ca.1495, altaarstuk met weergave van de Sint-Elisabethsvloed, 18-19 november 1421 (Collectie Rijksmuseum Amserdam SK-A-3147A/B).

Minder bekend is het verhaal dat in 1654 werd vastgelegd door de gewezen monnik en Nieuw-Lekkerlandse dominee Jacobus van Oudenhoven (ca. 1600-1690). Twee zussen stichtten kerken aan de oevers van de Merwede, tegenover elkaar, beide onder de naam Sliedrecht. Het ene was niet meer dan *een slecht en gering kerkje*, waarover de stichteres van *de grootste en deftigste kerk* haar afkeuring uitte. Haar zus had echter een profetisch weerwoord: "Mijne kerk zal blijven staan, de uwe zal te niet gaan."[5] Aldus geschiedde in 1421: van het oude (Over)Sliedrecht op het eiland van Dordrecht is niets meer over (nr. 6).

Zoals in veel oorspronglegenden ontbreken jaartallen en als die al genoemd worden valt de betrouwbaarheid moeilijk in te schatten. Kroniekschrijvers verwezen graag naar oude handschriften, maar de plaatselijke bevolking hield het bij mondelinge overleveringen. Pastoor Dirk Cornelisz. de Wit, van wie we in de verantwoording zijn oudste beschrijving van alle Dordtse godshuizen memoreerden, noteerde omstreeks 1608,

4 Helmus, 'Het altaarstuk met de Sint Elisabethsvloed'; en 'De Elisabethsvloed en het altaar van de Wieldrechtenaren'.

5 Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, 163; ook bij Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 163-164.

Het Bagijnhof in 1581 (kaart Braun en Hogenberg).

dat het Bagijnhof anno 1303 was gesticht en voegde daaraan toe: *De kerck is de outste onder alle andere van dese stadt geweest*. Zijn mededeling dat zelfs *de reusen* er gewoond hadden, blijkens de grote beenderen die bij de verwoesting van de kerk gevonden werden in stenen bakken, geeft te denken.[6] Zowel Van Oudenhoven als de grote Dordtse geschiedschrijver Balen bevestigden dat de Bagijnhofkerk *wierd gehouden voor d'Oudste Kerk van de Stad*.[7] Tot ver in de 20ste eeuw suggereerde de rondlopende bebouwing van het Achterom een (zeer oude) kerkring, maar zonder archeologische en historische gegevens kunnen we slechts speculeren.

Kerstening van de ruimte

Religie is eigen aan het menselijke bestaan. Zodra er mensen in dit gebied van het huidige Eiland van Dordrecht leefden, zullen er niet alleen mythen, maar ook rituelen zijn geweest die op speciale plaatsen werden uitgevoerd. Vaak waren dat al of niet bebouwde elementen in het landschap – heuvels, terpen, grafvelden – in de nabijheid van water, rivieren of bronnen. De oudste sporen van bewoning van de Dordtse delta dateren uit de Romeinse tijd, de eerste eeuwen van onze jaartelling, maar de vondsten in het Merwedegebied bieden geen houvast voor duidelijke uitspraken over de verering van goden en godinnen of over offerplaatsen of tempeltjes in onze regio. De eerste manifestatie van een gemeenschappelijk geloof en een gewijde locatie laat zich momenteel dateren in 1028 of kort daarna. Dankzij het recente onderzoek van de Dordtse stadsarcheologen weten we, dat toen op een heuvel langs het riviertje de Dubbel een houten kerkje werd gebouwd. Dat gebeurde overigens met eikenhouten palen uit de 8ste eeuw, maar dat brengt ons niet automatisch in een prechristelijk tijdperk.[8]
In de tijd van Karel de Grote waren de Lage Landen onder het kerkelijk bestuur van bisschoppen en hun medewerkers gekomen. Sinds 777 behoorde het huidige Nederlandse grondgebied officieel tot het aartsbisdom Keulen, waartoe onder meer de bisdommen van Utrecht en Luik behoorden. De grens tussen beide werd gevormd door de oude Maas en deze liep dwars door het tegenwoordige Eiland van Dordrecht. De vorming van parochies rond de hoofdrivier en de diverse aftakkingen (Merwede, Dubbel, Alm, Eem, Thure) kwam vermoedelijk in de 10de of anders zeker in de 11de eeuw pas goed op gang. Stichting van kerken ging in die tijd meestal uit van lokale heren of vrouwen, die onder goedkeuring van de bisschop geld reserveerden voor de bouw van een (houten of stenen) kerk en voor het onderhoud van een priester. Sommige latere dorpsnamen herinnerden nog aan de stichters van zulke zogenaamde eigenkerken, zoals Botter, Wolbrant, Tieselyn en Erkentrud (nrs. 1, 4, 5 en 6).

---

6 De Wit, 'Cort verhael', 51.

7 Oudenhoven, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt*, 166; Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 155.

8 Dorst, 'Houten kerk'; idem, 'Een houten kerk in de 11de eeuw'.

Van de parochies in onze kernregio vielen Dubbelmonde (met Almonde) en Wieldrecht kerkelijk onder het bisdom Luik (en daarin onder het dekenaat Hilvarenbeek). De overige vielen onder de bisschop van Utrecht (met het dekenaat Zuid-Holland).[9] Aangezien de bisschoppen steeds vaker ook leenmannen binnen het Heilige Roomse Rijk werden en zo op gelijke voet opereerden met hertogen, graven en andere heren, ontwikkelde zich in de 12de eeuw een ondoorzichtig proces van onderlinge schenkingen, bezitsaanspraken en conflicten over eigendomsrechten tussen wereldlijke en kerkelijke gezagsdragers. Net als het befaamde middeleeuwse leenstelsel was de organisatie van de kerk van Rome een ingewikkeld samenstel van kerken, kloosters en kapittels. Kapittels waren colleges van wereldgeestelijken of kanunniken, die tussen de dagelijkse lofzangen in het koor veel aan bestuur, rechtspraak en onderwijs deden. De bisschop van Utrecht had wel vijf kapittels, waarvan sommige het eigendom verkregen van parochiekerken in het Dordtse. Maar ook wereldheren konden kapittels stichten, zoals de heer van Putten in 1307 deed in Geervliet (nr. 2) en de hertog van Beieren in 1367 in de stad Dordrecht (nr. 8).

De tactieken en twisten van landsvorsten en kerkheren hebben schriftelijke sporen nagelaten, die voor het nageslacht nog altijd moeilijk te interpreteren zijn. Ook in de geschiedschrijving van Dordrecht en omstreken worden steeds weer akten en oorkonden geciteerd als bronnen van de vroegste vermeldingen van dorpen en kerken. De oudste akte lijkt in dit verband die van 1105, waarin bisschop Burchard van Utrecht een geschil beëindigde door te verklaren dat Houweningen een dochterkerk van Sliedrecht was[10] (nrs. 6 en 7). Een veelgeciteerde oorkonde draagt als datum 2 mei 1064, maar is vermoedelijk in 1122 of zelfs pas rond 1145 opgesteld. Koning Hendrik IV stelde daarin de Utrechtse bisschop weer in het bezit van de hem door Dirk III en zijn zonen ontnomen goederen en kerken in Holland, onder meer *iuxta Merewede in Thuredrit, inde in Duble, inde in Duuelhara, inde in Wal, inde iterum in Merewede usque Thuredrith cum capella noviter constructa*.[11] Algemeen wordt aangenomen dat met die 'onlangs gebouwde kapel in Dordrecht' de Grote Kerk is bedoeld, die dan enkele jaren voor 1064 door graaf Floris I zou zijn gesticht, wat niet bij voorbaat onwaarschijnlijk is. Er zijn fundamenten opgegraven van een tufstenen kerk uit de 13de eeuw, vermoedelijk dezelfde als die in 1284 werd ingewijd. Ongetwijfeld kwam dat bouwwerk in de plaats van een oudere, kerk zoals die is afgebeeld op het oudste stadszegel van Dordrecht.[12]

Dan is er nog de bijzondere oorkonde van 1203, die volgens specialisten daadwerkelijk in of kort voor dat jaar moet zijn opgesteld.[13] Ze gaat over de schenking van een aantal goederen en rechten bij Dordrecht door de Hollandse graaf Dirk VII en zijn vrouw Aleide aan het cisterciënzer klooster Heisterbach of Sint-Pietersdal, gelegen aan de Rijn bij Königswinter, even ten zuiden van Bonn. Temidden van Latijnse woorden

---

9 Vgl. Muller, *De kerkelijke indeeling*; Bannenberg, *De oude dekenaten*.

10 Koch, *Oorkondenboek* I, 190-192, nr. 93, jaar 1105.

11 Koch, *Oorkondenboek* I, 164-167, nr, 86, 2 mei 1064.

12 Vgl. Van Duinen, 'Heisterbach en de opgravingen in de Grote Kerk'.

13 Koch, *Oorkondenboek* I, 435.40, nr. 261, voor 5 nov. 1203. Vgl. Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht* I, 15-16.

Het oudste stadszegel van Dordrecht uit 1255 met een afbeelding van de Grote Kerk. Lithografie door H.J. Backer uit: J. Smits Jzn. en G.D.J. Schotel, Beschrijving der stad Dordrecht*, Dordrecht 1844. (afb.: Beeldbank DiEP 551-10061).*

over stukken land op het tegenwoordige Eiland van Dordrecht is in het Nederlands sprake van het *Tempelvelt*. Het grafelijk echtpaar wilde dat daar ook een abdij zou worden gevestigd, wat overigens niet is gelukt (nr. 10). Maar als een terrein daar toen al als 'tempelveld' bekend was, zou dat kunnen duiden op een bestaande, al dan niet (meer) bebouwde, misschien zelfs prechristelijke sacrale locatie. Een beperkt archeologisch onderzoek op de vermeende huidige locatie heeft niets opgeleverd, zodat we er het zwijgen toe moeten doen. Het is al moeilijk genoeg gebleken om de vanaf de 14de eeuw vermelde parochie Cruuskerc te koppelen aan een van de oudere eigenkerken. Een kerkhistoricus hield dit voor Erkentrudenkerke, de stadsarcheoloog houdt het op Wolbrantskerke![14]

Verstedelijking en sacralisering

De grafelijke schenking van 1203 speelde in op het toenemende economische belang van Dordrecht. De toekenning van de stadsrechten van 1220 bevestigde en bevorderde die ontwikkeling. In het landschap van kerkdorpen en weilanden dat het gebied van het tegenwoordige Eiland van Dordrecht voorheen was, tekende zich langzaam maar zeker de grote ommuurde woonkern af op het Hollandse kruispunt van drie rivieren. Na de vloeden van 1421 en 1424 was de stad zelfs de enige plaats van tastbaar christendom, al schijnen in het buitengebied nog lang restanten van kerken zichtbaar te zijn geweest. Overdreef de Italiaanse koopman die in 1514 tijdens een vaartocht door de waard de kerktorens als grafmonumenten voor de omgekomenen uit het water zag oprijzen?[15] Er is geen ruïne zoals die van het kasteel langs de Merwede, die ons tot op

14 Muller, *De kerkelijke indeeling*, 237 en 238; Renting, 'Erkentrudenkerke gevonden?'; Van der Esch, 'Het verdronken dorp Cruyskerck'; Dorst, *Zonnen op Gods akker*; Dorst, 'Een houten kerk in de 11de eeuw'.

15 Wikaart, *'Nijet dan water ende wolcken'*, 68.

de huidige dag aan het tijdvak van ridders en graven herinnert. Wel bevindt zich in de Augustijnenkerk de zandstenen kuip van een doopvont in romaanse stijl, die heel goed afkomstig kan zijn uit een parochiekerk van een der verdronken dorpen.[16] De genoemde kerk is trouwens mede gebouwd met behulp van stenen van de verdronken kerk van Eemstein.[17]

Romaans doopvont, mogelijk uit een der verdronken parochiekerken, sinds 2008 in de Augustijnenkerk (foto: C. Sigmond).

Het proces van verstedelijking leidde in de eerste plaats tot de aaneengroei van de parochies van de Oudkerk en de Merwede – ofwel de Grote Kerk en de Nieuwkerk. Hoewel tot ver in de 17de eeuw kerkrechtelijk gescheiden gebleven, lagen ze beide binnen de sinds 1220 opgetrokken muren van de stad. Zo ontstond de merkwaardige sacrale plattegrond van Dordrecht, waarin een centraal stadsplein met de spreekwoordelijke 'kerk in het midden' ontbreekt.

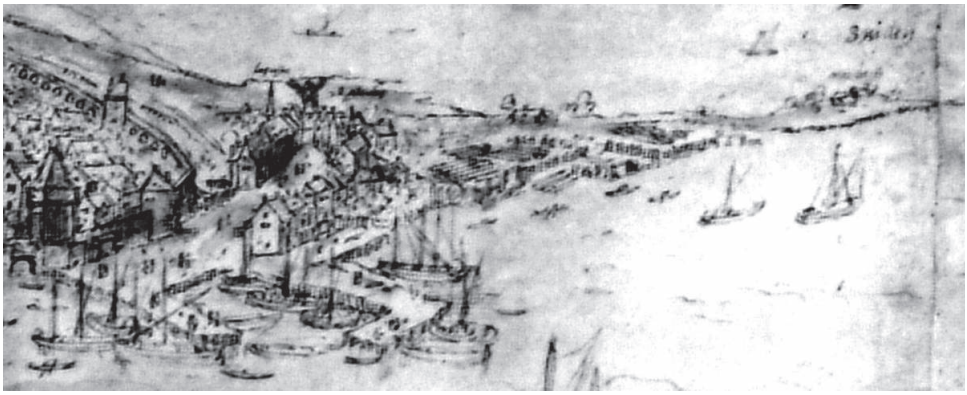
16 De doopvont was in bezit van de familie Stoop en stond in de tuin van villa Renata (afgebroken in 1957) tegenover het station. In de oorlogsjaren (1940-1945) is de doopvont overgebracht naar de tuin van het Dordrechts Museum. Dit museum heeft de doopvont in 2008 in bruikleen afgestaan aan de Stichting Behoud Augustijnenkerk. Na een grondige reiniging en droging van enkele maanden kreeg de romaanse vont hier een plaats, overigens minder passend in een kloosterkerk waar nooit werd gedoopt.

17 Van Duinen, *Een klooster van aanzien*, 59-61.

Luchtfoto 1934 (afb. Beeldbank DiEP 552-406237).

Kenmerkend is juist een lengteas op de oostwestlijn ofwel van de Grote Kerk naar Nieuwkerk. Zou de aantrekkelijke voorstelling van de Bagijnhofkerk als 'oudste kerk van Dordrecht' refereren aan de meer algemene, als normaal ervaren centraliteit? Net buiten de stadsmuur lag dan nog de parochie 'Buiten de Vuilpoort' met de niet onaanzienlijke Sint-Adriaanskerk. Ooit was dat een buitenpost van Erkentrudenkerke, maar na de overstromingen van de 15de eeuw vormde het eerder een voorpost van het stedelijke leven.

Bebouwing buiten de Vuilpoort met Sint Adriaanskerk, Leprozenkerk en de kapel van O.L. Vrouwe van den Dorrenboom. Detail van een reproductie 1920/'50 van een tekening door Anthonis van Wijngaerde uit ca. 1555. (afb.: Beeldbank DiEP 555-10585).

Door de verstedelijking in de 13de eeuw oefende Dordrecht aantrekkingskracht uit op de zogenaamde bedelorden, een nieuwe kloosterbeweging in West-Europa. In onderscheid van de oude benedictijnse traditie richtten zij zich niet op het bidden en werken in afgelegen gebieden, maar op het in armoede leven temidden van een min of meer welvarende bevolking. In 'ruil' voor levensonderhoud als liefdadigheid voorzagen bedelmonniken hun stadgenoten van voorbede, zielzorg en prediking. Was de stichting van Klein Heisterbach buiten Dordrecht na 1203 blijven steken in een uithof van het Duitse moederklooster (nr. 10), de bedelorden hadden binnen Dordrecht meer succes. Er waren vier grote 'biddende orden': franciscanen (minderbroeders), dominicanen (predikheren), karmelieten (kruisheren) en augustijner eremieten. Het waren de minderbroeders en de augustijnen die langs de huidige Voorstraat stukken grond kregen om hun afgezonderde wooncomplexen met de typerende 'preekschuren' te vestigen (nrs. 11 en 13).

De andere twee bedelorden kwamen in Dordrecht niet verder dan de stichting van zogenaamde termijnhuizen, buitenposten van elders gevestigde 'echte' kloosters.[18] Daar woonden dan een paar geestelijken die een aantal pastorale taken vervulden en tijdelijk onderdak gaven aan reizende bedelmonniken van hun internationale orde. De dominicanen hadden hun termijnhuis in de Visstraat, dicht bij het minderbroedersklooster. Het werd bewoond door twee broeders uit Utrecht. De ene was kapelaan in de Sint-Adriaanskerk; de andere genoot inkomsten als pastor en biechtvader in het aangrenzende, zo meteen te noemen gasthuis en preekte soms in de Grote Kerk.[19] Het termijnhuis van de karmelieten of Onze-Lieve-Vrouwebroeders werd bewoond door twee monniken uit het klooster in Schoonhoven. Het stond aan de poortzijde bij het Sint-Jacobsgasthuis en de Grote Kerk, in welke beide kerken zij preekbeurten vervulden.[20]

Als derde gevolg van verstedelijking noemen we het ontstaan van instellingen voor hulpbehoevenden. Nu deed elke parochie in principe aan armenzorg en bezaten ook de drie Dordtse kerken elk een college van Heilige-

Zegel van een der aan O. L. Vrouwe gewijde gasthuizen, 15de eeuw; foto H.J. Tollens. Waarschijnlijk van het Onzer Vrouwen Gasthuis en Kapel van der Spoeye in de Groote Spuistraat. (afb.: Beeldbank DiEP 551-50584).

18 Het lemma over dominicanessen in Dordrecht bij Schoengen, *Monasticon Batavum* II, 60, berust op een onjuiste interpretatie, zie de eliminatielijst bij Goudriaan, *Kloosterlijst*.

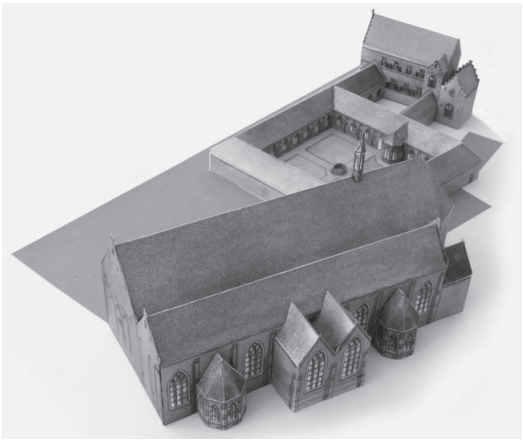
19 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 136-137; Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 66-68; Pseudo-Van Someren, 54vo-55re; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 756-757. Na de reformatie werd het huis bewoond door predikanten van de Waalse gemeente.

20 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 137; Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 103; Pseudo-Van Someren, 55re-55vo; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 757.

Geestmeesters.[21] Deze zorgden voor aanvoer, opslag en distributie van goederen en in elk geval de Grote Kerk en de Nieuwkerk hadden daarvoor een zogenaamd Heilige-Geesthuis. Christelijke naastenliefde was echter niet noodzakelijk verbonden aan een kerk. Reeds in 1265 kende Dordrecht een begijnhof, een kloosterachtige maar geheel vrije woongemeenschap van alleenstaande, oudere vrouwen. Zij werden bediend door de pastoor van Sliedrecht – later door die van de Nieuwkerk – en hadden naar verluid – het kwam in ander verband al ter sprake – vanaf 1303 een eigen kerk (nr. 12). In dezelfde tijd ontstond het grote gasthuis op de hoek van de Voorstraat en de Visstraat, dat in 1301 van een kapel werd voorzien (nr. 15). Een belangrijke reden voor zo'n gasthuiskapel was dat zieken dan een mis konden bijwonen of vanuit hun bed het sacrament konden aanschouwen.

Geïntensiveerde vroomheid

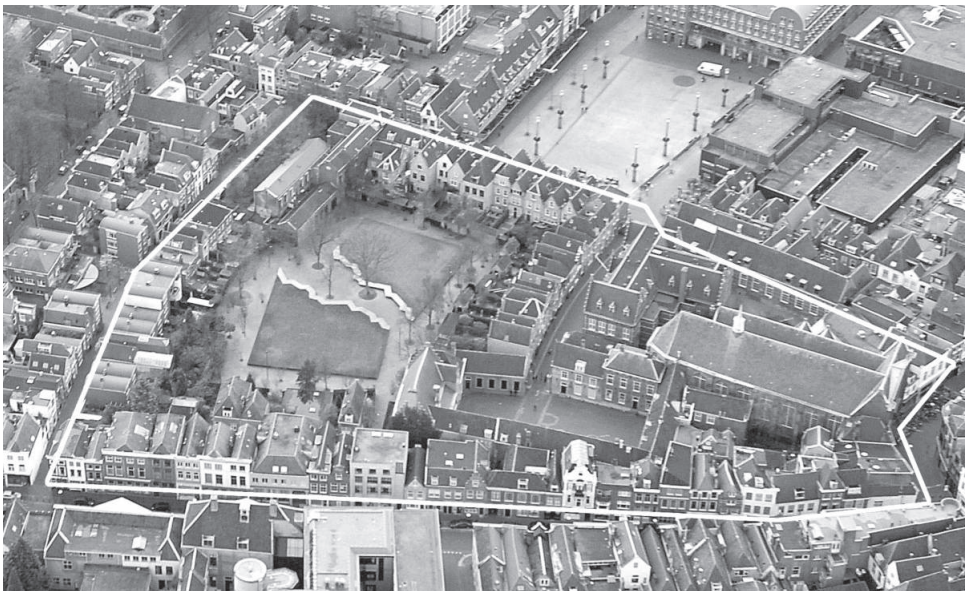
De sociaal-economische bloei van Dordrecht viel samen met een krachtige ontwikkeling van de christelijke vroomheid in de 14de en 15de eeuw. De opkomst van begijnhoven in de Nederlanden was niet alleen de ontwikkeling van een oudedagsvoorziening, maar wordt ook wel in verband gebracht met de 'eerste religieuze vrouwenbeweging' in de middeleeuwen. In Dordrecht zou naast het Bagijnhof ook het in 1300 gestichte Marienbornklooster voor vrouwen, die een de relatief lichte lekenregel (de Derde Orde van Sint-Franciscus) volgden, als een uiting daarvan kunnen gelden (nr. 14). Breder was de 'tweede religieuze vrouwenbeweging', die deel uitmaakte van een algemene intensivering van de vroomheid na 1380, ook wel bekend als de tijd van de Moderne Devotie. Bestaande kloosters besloten hun regel stipter te volgen of namen een strengere regel aan. Zo deden inderdaad de bedelmonniken en de tertiarissen (derde-ordeleden) in Dordrecht. Tevens ontstonden in de 15de eeuw nieuwe gemeenschappen van agnieten (nr. 35), mariamagdalenen (nr. 37), cellebroeders (nr. 38), cellezusters (nr. 39) en clarissen (nr. 43), terwijl als late uitloper in 1540 het Klein Bagijnhof werd gesticht (nr. 44).[22]

Maquette van het Augustijnenklooster (foto: H.A. van Duinen).

21 Zie voor de Sint-Adriaanskerk de vermelding van de *heiligheest meesters ofte zyeckmeesters buyten de Vuylpoort* in SAD 1, OSA Dordrecht 15, akte 1128, 12 maart 1518(=1519).

22 Goudriaan, 'De derde orde van Sint Franciscus'.

Luchtfoto met markering van het complex van het Augustijnenklooster en, linksboven in het kader, de locaties van Clarissenklooster en Klein Bagijnhof (foto C. Schilthuizen).

Vergeleken bij andere Hollandse steden was overigens het uiteindelijke aantal van tien kloosters of conventen in Dordrecht niet hoog te noemen. Ook voor de stedelijke ruimte betekenden de aanwinsten eerder concentratie dan spreiding, want de nieuwe gemeenschappen vestigden zich dicht bij de bestaande complexen van de oudere bedelordekloosters. Een ander verhaal vormen de kapellen, nog afgezien van de gebedsruimten die gewoonlijk aan de kloosters of conventen verbonden waren. In de 14de en 15de eeuw groeide over het gehele gebied binnen de stadsmuren het aantal kapellen, gesticht door particulieren en groeperingen. Achter die verrijking van het sacrale landschap zat ongetwijfeld die devotionele bloei van de late middeleeuwen, zij het onlosmakelijk verstrengeld met prestige-overwegingen van families, gilden of broederschappen. Een stichter kon met zijn bewijs van liefdadigheid bijdragen aan het eeuwige zielenheil van zichzelf of anderen. In de regel – een afwijking is in Dordrecht niet aangetroffen – bezat een kapel minstens een altaar. Soms – maar daarover ontbreekt onderzoek – was er een vicarie of misfundatie die een geestelijke verplichtte tot het regelmatig lezen van een zielmis.
In deze inventarisatie van religieuze gebouwen zijn de kapellen die deel uitmaakten van een kerkinterieur niet opgenomen. De Grote Kerk kende volgens de 17de-eeuwse opgave van Balen 21 kapellen met altaren en daarnaast nog 26 losse altaren, beheerd door diverse gilden en broederschappen. De kleinere Nieuwkerk en Sint-Adriaanskerk waren minder bedeeld.[23] Onder de zelfstandige kapellen nemen de gasthuiskapellen een opvallende plaats in.[24] De kapel bij het eerste, grote gasthuis is al genoemd. Ze had

23 Zie de lijsten bij Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 94-106.

24 Zie over de gasthuizen in de Nederlanden tot 1421: Goudriaan, 'Die Frühgeschichte des Hospitalwesens' (met een lijst waarin elf Dordtse gasthuizen voorkomen, nrs. 21-31).

zoals in alle steden in beginsel een brede doelstelling: de opvang van plaatselijke onvermogenden en reizende vreemdelingen. Later ontstonden gespecialiseerde voorzieningen voor bepaalde groepen, met name voor zieken, gehandicapten en ouderen. Dordrecht kende al vrij spoedig een blindeliedengasthuis, tevens bestemd voor kreupelen (nr. 16) en een leprozenhuis dat vanwege het besmettingsgevaar buiten de stadsmuur in de Adriaansparochie werd opgericht (nr. 19). Sinds in 1348 de Zwarte Dood door Europa had gewaard, maakten regelmatige pestepidemieën extra voorzieningen noodzakelijk. De Heilige-Geesthuizen werden aangevuld met een pesthuis (nrs. 17 en 36). Een vergelijkbare functie had de Ploegkapel bij de Vest en Minnebrugstoren als vluchthaven voor stadsbewoners die uit de parochiekerken werden geweerd (nr. 33).

Gevelstenen van de gilden van de groot- en kleinschippers, in Wijnstraat en Riedijk (foto's: C. Sigmond).

De opvang van passanten was voor een handelsstad als Dordrecht – sinds 1299 door de graaf bevoorrecht als stapelplaats – van grote betekenis. Vandaar de diverse gasthuizen van en voor ambulante beroepsgroepen, verenigd in gilden. Alle op enig moment voorzien van een eigen kapel met altaar, komen ze in ons overzicht voor: de korenhandelaars (nr. 18), de schippers (nr. 26), de kleinschippers (nr. 28), de kramers (nr. 31) en de sledenaars (nr. 32). Een aparte categorie reizigers vormden de pelgrims naar grote bedevaartsoorden als Jeruzalem, Rome en Santiago de Compostela. Enkele broederschappen richtten zich met hun gasthuizen speciaal op deze reizigers (nrs. 24 en 29). In feite was er een dunne grens tussen gasthuizen en gildehuizen. Uiteindelijk fungeerden ze mede als centra voor vergaderingen, maaltijden en feesten en als semipermanente huisvestingsmogelijkheden voor arme, oude of gebrekkige leden. Dat gold ook voor gilden die geen gasthuis maar wel een zelfstandige kapel hadden, zoals de bakkers (nr. 20), de wijnkopers (nr. 23) en de mazelaars of zakkendragers (nr. 30) – misschien ook de steenhouwers[25] en de verwers.[26]

25 De steenhouwerskapel wordt alleen genoemd door Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten,* 100: *Over de Nieuwe-brug heeft de Steenhouwerskapel, met een outaar daarin, gestaan*. Een datering of andere indicatie ontbreekt. De Wit en Balen zwijgen erover, net als onderzoekers van Dordtse archieven. De steenhouwers hadden geen eigen gilde.

26 In de gevel van het pand Grote Spuistraat 44 bevindt zich de gevelsteen *Verwers Cappel Anno 1669.*

Terugkomend op het vroomheidsmotief van veel geestelijke stichtingen, noemen we nog de kapellen die om die reden een aparte categorie lijken te vormen. Het ontstaan van de Sint-Martijnskapel aan de Wijnstraat suggereert een relatie met het stamhuis van de regentenfamilie Roosendael (nr. 34). De Sint-Joostkapel lag in de enclave rond de Gravenstraat, waar de graven van Holland een van fraaie huizen en tuinen voorziene hof en herberg bezaten (nr. 41). Was de kapel een soort particuliere memoriestichting op de plaats waar in 1049 Dirk IV werd vermoord? Tot de devotionele altaargebouwtjes rekenen we ten slotte de Sterkapel (nr. 20), de Mariakapel van de Dorrenboom (nr. 21), de Elisabethkapel (nr. 40) en de Laurenskapel (nr. 42). 'Last but not the least' waren er dan nog tal van straat- en brugkapelletjes of 'huyskens' die alleen een beeld bevatten, niet zelden van Onze Lieve Vrouw, de populairste heilige en patrones van Dordrecht.[27] Zeker voor deze groep, maar eigenlijk voor alle kapellen, zouden de bronnen echter nog veel gegevens moeten prijsgeven om er zinvolle historische uitspraken over te kunnen doen.

Bedevaart en ommegang

Duidelijk is dat de 'Levendige Binnenstad' die het hedendaagse gemeentebestuur van Dordrecht graag ziet, in de 14de en 15de eeuw in religieus opzicht werkelijkheid was. De infrastructuur van kerken, kloosters, kapellen en kapelletjes stond garant voor een doorlopende devotionele en rituele communicatie met God en de zaligen en zielen in het hiernamaals. De allure van Hollands voornaamste stad werd vergroot door de kapittelfunctie van de hoofdkerk. Zo'n centrum van de *communio sanctorum* (gemeenschap der heiligen) werd ook vanuit de hemel in gunst gade geslagen en met bijzondere gaven bedeeld. Vanaf 1347 maakte Amsterdam naam door het mirakel van een hostie die op 13 maart 1345 was uitgebraakt door een zieke man boven het vuur, maar die niet verteerd bleek te worden. De op die plek gebouwde Heilige Stede trok in lengte van jaren talloze spirituele toeristen. Andere steden lieten zich daardoor inspireren, Dordrecht overigens pas tegen 1429. Maar daar wist men Amsterdam wel te overtreffen in de ouderdom van een vergelijkbaar vuurwonder. Was tijdens de stadsbrand van 22 juli 1338 niet de monstrans met het Heilig Sacrament uit het gasthuis gered door een pasteibakker?[28]

---

27 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 729, vermeldt zes kapelletjes als niet genoemd door Balen: het O.L.-Vrouwenhuisje op de Boom, *naast den booch aen den Westerschen houck van Hanneken van Dort* (1587), dat in 1590 met een woning betimmerd werd; het O.L.-Vrouwenhuisje achter in de Lombardstraat, vermeld in 1461; het O.L.-Vrouwenbeeld in de Tolbrugstraat landzijde, op de hoek van de dwarsstraat; de *capelle* aan de Blauwe Toren, vermeld in 1560; het O.L.-Vrouwenhuisken ten Dorrenboom (zie in dit boek nr. 21); altaar van Sint-Anthonis in Viennois op de hoek van het Kuwet (Cawet), thans de Grote Appelsteiger. Koen Goudriaan, hoogleraar geschiedenis der middeleeuwen aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, die in 1998 onderzoek deed naar kapellen in de Noordelijke Nederlanden, berichtte van vermeldingen van nog andere devotionele locaties: een Sint-Annahuysken; een O.L.V.-huisje met crucifix aan de Rotterdamse steiger; O.L.V.-huisje op de Visbrug; O.L.V.-huisje in de Thijsstraat (identiek met de kapel in de Kromme Elleboog in dit boek, nr. 20?); O.L.V.-huisje op de hoek van de Wijnbrug; Vrouwenhuysken op de Nieuwebrug.

28 Kool-Blokland, *Van Heilig-Sacramentsgasthuis tot Merwedeziekenhuis*, 15-19; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* I, 308-310.

Dit verhaal kreeg vleugels toen de Hollandse gravenstad in de jaren 1426-1432 – tijdens het Utrechts Schisma (1425-1449) – als verblijfplaats van de 'tegenbisschop' Zweder van Culemborg (†1433) fungeerde. Hij vaardigde in 1429 een aflaat uit voor pelgrims naar de Heilige Hostie in het gasthuis, dat sindsdien als Sacramentsgasthuis faam verwierf. Maar Zweder stond open voor meer Dordtse mirakels. Zo'n vijftien jaar eerder had een ingeborene van de stad, Claes Scoutet, zich gemeld met niets minder dan een stukje van het kruishout van Christus. Hij zou het tijdens een pelgrimsreis naar Jeruzalem persoonlijk hebben verworven. Fragmenten van het hout belandden in Brugge, Middelburg en Dordrecht. De Londense bisschop Richard Clifford – die in 1414 in Holland vertoefde, vandaar de veronderstelde datering – verleende een aflaat voor de vereerders en bisschop Zweder volgde zijn voorbeeld. In 1431 onderwierp hij de reliek in Mijnsherenherberg aan de Voorstraat aan een vuurproef. Het hout hield stand en werd overgebracht naar de Grote Kerk.[29] De vloer van de ruimte waar het wonder had plaatsgevonden, had tot ver in de 17de eeuw een heilige status.[30]
De uitgerangeerde bisschop had een eerste impuls gegeven aan de cultus rond de relieken, mede door in 1429 een jaarlijkse processie voor het Heilig Sacrament in te voeren. De doorbraak kwam pas in 1457 na de grote stadsbrand, toen de Grote Kerk grote schade leed en het herbouwproject veel geld vereiste. Wonder boven wonder vond de deken van het kapittel vier dagen na de brand het Heilig Hout ongeschonden in de puinhopen (3 juli 1457).

Dit herhaalde mirakel leidde tot een toeloop van Dordtenaren en bedevaartgangers, op zoek naar genezing of andere verhoring van hun gebeden.[31] De bisschop stelde in 1458 een jaarlijkse processie in, zodat er sindsdien twee 'ommegangen' waren: de Grote voor het Heilig Sacrament (op de feestdag van Maria Magdalena, 22 juli, sinds 1440 op de zondag erna) en de Kleine voor het Heilig Hout (op de zondag na Petrus en Paulus, 29 juni). Vele bronnen getuigen van de betrokkenheid van het stadsbestuur, gilden en schutterijen bij de organisatie van deze plechtigheden. Voor de gehele gemeenschap was zo'n processie een tocht langs heilige plaatsen, een soort verbindingsroute die de sacrale samenhang van de stedelijke ruimte symboliseerde.
De wijd en zijd verbreide cultus van het Heilig Hout legde het Dordtse kapittel geen windeieren. Zonder

Uitbeelding van de geschiedenis van het Heilig Hout op het nieuwe Heilig-Houtaltaar in de Sint-Antoniuskerk (foto: H.A. van Duinen).

29 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* I, 311-313.
30 Wils, *Geschiedenis van Roomsch-Katholiek Dordrecht*, 16.
31 Verhoeven, 'Het mirakelboek'; idem, 'De cultus van het heilig Hout'.

de vele offergaven zou de Grote Kerk niet zo luisterrijk zijn herbouwd. Bij de voltooiing in 1472 werd bij een vieringpijler een tabernakel en koperen gedenkplaat aangebracht die, na de verwijdering in 1572, sinds 1987 weer aanwezig is. Het verband tussen devotie en negotie bewees zich opnieuw bij de nieuwbouwplannen voor het Sint-Agnesklooster. Tijdens graafwerkzaamheden werd in 1499 een stenen Mariabeeldje gevonden en tentoongesteld. Vijftien kardinalen van de pauselijke curie verleenden een aflaat op de verering. Jaarlijks werd de datum van de vondst (11 maart) feestelijk herdacht, vermoedelijk in de vorm van een processie. In dit geval werd de sacrale kaart van Dordrecht voor de derde maal gecombineerd met de sacrale kalender, die voor heel het bisdom al zoveel vaste heiligendagen telde.[32]

Opvallend is dat in de lijsten van feestdagen in de rekeningen van het kapittel een bekende Dordtse heilige ontbreekt. Ooit zou de bouw van de Grote Kerk zijn gefinancierd door ene Sura, die omwille van haar vermeende rijkdom werd gedood, maar door God weer tot leven werd gewekt. Na haar ultieme overlijden werd ze vereerd. De put waarin zij door haar moordenaars was gegooid, zou daarbij als geneeskrachtige waterbron een rol hebben gespeeld. In een opsomming uit 1497 van de taferelen die tijdens de Grote Ommegang werden opgevoerd, figureert een Sinte Suwer.[33] Haar afbeelding prijkt zelfs op de koorbanken, die rond 1541 voor de Grote Kerk werden vervaardigd. Op dit rijk versierde meubilair zien we tevens unieke voorstellingen van de Grote Ommegang (zuiderbank) en wellicht ook van de Kleine Ommegang of, volgens anderen, van een kinderprocessie (noorderbank).[34]

Sint-Sura afgebeeld op de koorbanken van de Grote Kerk 1538 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36458) en op een gevelsteen van een pand in de Vleeshouwersstraat (nummer onbekend) (afb.: Beeldbank DiEP 551-30207).

32 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* I, 316-317.

33 Ibidem, 318-320.

34 Zie Van Duinen, *De koorbanken*, over de processie van het Heilig Sacrament (67-74) en de kinderprocessie (77-82).

Overigens wordt de relatie tussen de Suralegende en -put met de Grote Kerk door sommigen betwijfeld, er zijn ook associaties met het Mariënbornklooster, de Sint-Adriaanskerk en de kapel van de Dorrenboom.[35]

Brand in de kerk: de reformatie

Groot was de godsvrucht van de Dordtenaren in het midden van de 16de eeuw.

> *Zij quamen doorgaans met grooten spoed naar de kerken aangelopen: voornamentlijk naar die van 't H Sacrament, en naar de groot Parochi-kerk. Daar offerden zy zoo veele waschkaersjes, dewelke dan op een yzere kroon voor het koor geplaatst en ontstoken wierden, dat dezelve in een kuip, die half vol water was, geworpen moesten worden, om plaats voor het offeren van nieuwe waschkaarsjes te maaken. Godtvruchtiger was het dat verscheidene persoonen blootsvoets de kerk op en neer gingen, Godt biddende dat hy hen hunne bedreeve misdaaden doch wilde vergeeven. Ja veele manluiden, tot blijk van grooter boetvaardigheit, quamen 's anderendaags met een yzer harnas aan ter kerke geloopen, en volgden, aldus toegerust, de processie der kerke. De vrouwen zelf, tot teken van boetvaardigheit, trokken linne kleeren aan; en aldus in't heimelijk over haare zonden zuchtende en kermende, en blootsvoets gaande, pleegden zij eene behoorlijke en christelijke boetvaardigheit. Deze en meer andere openbaare werken van godtvruchtigheit zijn door het omkeeren van de landregeeringe, en door het veranderen van den openbaaren godsdienst, te niet gegaan*.[36]

Deze plastische beschrijving komt van de biograaf van Willem Damasz. van der Linde (1525-1588), beter bekend als de Roermondse bisschop Wilhelmus Lindanus, die in Dordrecht was geboren en getogen. Cruciaal is zijn laatste zin over de verandering van de landsregering en de openbare godsdienst, die aan het rijke roomse leven van de late middeleeuwen een einde maakte. In het geheim waren er ook in Dordrecht al lang critici van het uiterlijke vertoon en de innerlijke uitholling van de moederkerk. Aanhangers van hervormingsgezinde ideeën en maatschappelijke veranderingen werden op gezag van de ketterplakkaten van de landsheer in het openbaar terechtgesteld. Toen keizer Karel V op 21 juli 1540 een triomftocht door Hollands eerste stad maakte, was een omkering van de rollen nog niet voorzien. En toen in 1545 en 1558 de landmeter Jacob van Deventer (ca. 1500-1575) de stad in kaart bracht – overigens in opdracht van koning Filips II, die om militaire redenen van alle Nederlandse steden zo'n stratenplan wilde – was de sacrale structuur nog volledig intact.[37]

---

35 De Wit, 'Cort verhael', 47; Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 144; Spoorman, 'De O.L. Vrouwe-kerk van Dordrecht en S. Sura'.

36 Geciteerd bij Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 104-105.

37 De originele kaart van 1545 is verloren geraakt. Van de kaart zijn later diverse kopieën gemaakt: in 1674 (SAD, GPV G 689), in 1835 door J. Smits Jzn. naar de kopie uit 1674 van de kaart uit 1545 (Beeldbank DiEP 551-35022) en in 1869 door Johannes Rutten naar de kopie door J. Smits van het origineel uit 1545 (Beeldbank DiEP 551-45004).

Kaart van Dordrecht door Jacob van Deventer 1545, kopie uit 1674 (afb.: SAD, GPV G-689)

De vaak gekopieerde en afgebeelde kaarten van Van Deventer zijn de oudste die we van Dordrecht hebben. Behalve de locaties van kerken, kloosters en kapellen geven ze weer hoe de religieuze instellingen medio 16de eeuw in de wandelgangen werden aangeduid.[38] Dat de momentopname binnen enkele decennia achterhaald zou zijn, viel destijds moeilijk te voorspellen. Het stadsbestuur was eerder op andere rampspoed voorbereid dan op revolutie en reformatie. Er was een gedetailleerd plan voor brandbestrijding, waarbij de godshuizen een vitale rol werd toebedeeld. De stad was verdeeld in kwartieren die elk een aantal gebouwen omvatte waar brandbakken waren geïnstalleerd. Voor elk gebouw was bekend welke twee personen over de nodige sleutels beschikten. Tot de gebouwen met brandbestrijdingsmiddelen behoorden de school bij de Grote Kerk en het Sint-Jacobsgasthuis (kwartier 1); de Wijnkoperskapel en de kapel van 't Groothoofd (kwartier 2); de *cappel opten Riedijck*; het Augustijnenklooster en het Sint-Jansgasthuis (kwartier 3); de Ploegkapel, het Minderbroedersklooster, het Spuygasthuis en het Cellebroedersklooster (kwartier 4). Op 6 september 1566 – midden in de Beeldenstorm – werd dit gehele plan nog in het keurboek vastgelegd.[39] Op grond van deze regeling kunnen we aannemen dat op donderdag 22 januari (Sint-Vincentiusdag) 1568, toen rond de klok van twaalf uur brand uitbrak in de Nieuwkerk, de sleutelhouders van het derde kwartier zijn gewaarschuwd om het nodige materieel te kunnen aanslepen. Een levendig beeld van het toen volgende tafereel hebben we dankzij het schilderij van Jan Doudijn (1520/'40-1585), een in Dordrecht werkzame schilder die vermoedelijk in Antwerpen was opgeleid. Het zou al snel na de brand zijn gemaakt. In het zogenoemde jaardicht op de lijst van het schilderij zijn de rode hoofdletters te lezen als Romeinse cijfers. Ze vormen het jaartal 567, ofwel 1567, vanwege de paasstijl te lezen als 1568. Burgers en monniken – in zwarte en witte kledij, een augustijn en minderbroeders – spannen zich in om met ladders, haken, emmers en een brandspuit het vuur te bestrijden. Water wordt aangevoerd in een houten bak op wielen getrokken door een paard. De op de brandemmers afgebeelde wapenschilden zijn van de Dordtse families Van Blijenburg, Van Slingelandt, Oem en Van der Linde. Op een van de emmers staan de initialen I D van Jan Doudijn.

38 Legenda kopie 1835 van 1674: (1) de Grote kerk; (2) de Nieuwe kerk; (3) Augustijne klooster; (4) Minnebroeders; (5) Grauwe zusteren; (6) Agniete witte nonnen; (7) Marienborn; (8) Beggijnen; (10) St. Adriaanskerk of kapel; (11) Leprosen; (12) Kapel van den Dorrenboom; (23) Manhuis; (24) St. Jacobs Gasthuis; (27) St. Jans Gasthuis. Legenda kopie 1869 van 1835: (XXXIX) St. Nicolaas of Nieuwe Kerk; (XL) Klokhuis der Nieuwe Kerk; (XLI) Wijnkoperskapel; (XLII) O.L. Vrouwe Kapel; (XLIII) Blinde Luden Gasthuis en Kapel; (XLIV) Celle Zusteren Klooster en Kapel; (XLVI) Oud Weeshuis; (L) O.L. Vrouwe of Groote Kerk.

39 Keurboek; SAD 1, OSA 12, fol. 50.

Brand in de Nieuwkerk 1568; schilderij door Jan Doudijn van omstreeks 1570 (afb.: Dordrechts Museum).

Rechts op het schilderij zien we in het groepje mannen schout Adriaen van Blijenburg de oude (1510-1573). Maar wie staat er in het midden? Is dat niet zijn zoon, Adriaen van Blijenburg (1532-1582), die de hoofdrol speelde bij de keuze van het stadsbestuur voor prins Willem van Oranje? Hij moet op het moment van de brand in het geheim al tot de calvinisten hebben behoord. Ruim honderd jaar later zou hij in de stadsgeschiedenis van Balen worden geëerd als de grondlegger van het protestantisme in de stad. *Dit's Blijenburg, die, tot de zuivre Kristenheit, / Den aldereersten Steen in Dordrecht heeft geleijt*, dichtte Samuel van Hoogstraten voor het onderschrift bij zijn portret. Adriaen junior zal wel de opdrachtgever voor het schilderij zijn geweest, dat bij zijn nageslacht werd bewaard.[40] Van de afgebrande Nieuwkerk waren reeds in 1569 de twee koorgedeelten herbouwd en door de al genoemde bisschop Lindanus opnieuw ingewijd. Tot volledig herstel is het nooit meer gekomen, omdat de nieuwe gebruikers andere eisen aan kerkbouw en -inrichting stelden.[41]

40 Het schilderij behoorde in 1677 toe aan Adriaan van Blijenburg, de achterkleinzoon van de schout van Dordrecht die op het schilderij voorkomt. Door vererving is het in de familie Collot d'Escury terecht gekomen die het doek in 1840 aan de gemeente Dordrecht schonk.

41 Stadsarchivaris J.J. Beijerman schreef in het jaarverslag 1967 van de Vereniging Oud-Dordrecht, dat we de Nieuwkerk eigenlijk als de oudste protestantse kerk van Nederland moeten beschouwen, omdat de herbouw van de kerk pas in 1592 echt was voltooid.

Adriaen van Blijenburg de jonge op het schilderij van Doudijn (1568) en als portret in Balens Beschryvinge der stad Dordrecht *(1677).*

Openbare godsdienst

De gebeurtenissen in 1572 volgden elkaar snel op. Op 23 maart werd een schavot opgericht, goed zichtbaar voor de omstanders. Op de brandstapel lieten de glasschilder Jan Woutersz. van Cuyck en Adriaantje Jansdr. van Molenaarsgraaf als aanhangers van de wederdopers het leven. Een week later kwamen de berichten van de watergeuzen, die in naam van Oranje voor de poort van Den Briel waren verschenen. In groepen trokken ze verder richting Maas en Merwede om de Hollandse steden tot openlijk verzet tegen de landsheer en zijn handlanger, de hertog van Alva, te bewegen. Namens de Dordtse oudraad onderhandelde Adriaan van Blijenburg op 25 juni met de geuzenleiders over een vreedzame machtswisseling. Hij nam zelf als een van de nieuwe burgemeesters de leiding over in het stadhuis, samen met Cornelis van Beveren en dekens van de gilden.[42]

Eerste protestante preek op het Stek 25 juni 1572 (prent ca. 1790).

Het verhaal gaat dat nog diezelfde middag onder een lindeboom in het Stek, achter de Sint-Jorisdoelen en de Kloveniersdoelen, een bijeenkomst van calvinisten werd gehouden. Een 'hagepreek' dus, in de open lucht, waarbij tevens de doop zou zijn bediend aan vier kinderen, met burgemeester Van Beveren als getuige. Het ver-

42 Zie verder Van Lieburg, 'Geloven op vele manieren'.

haal werd ruim 100 jaar later vereeuwigd door Balen en vervolgens in 1791 in beeld gevangen door een tekenaar, waardoor de mythische proporties van deze eerste openbare gereformeerde eredienst in Dordrecht werden vergroot. Sterker: een stuk wortel van de boom zou eind 19de eeuw verworven zijn door de in ander verband nog te noemen Arie Schmidt (1826-1905), een verzamelaar van oudheden, die hij in een soort privémuseum uitstalde.[43] Wat te denken van de gebeurtenis op de vroege zomerdag in 1572? Wie er heeft gepreekt en gedoopt is onduidelijk, want de eerste officiële predikanten van Dordrecht kwamen pas een maand of twee later over uit de buitenlandse vluchtelingengemeenten, Londen en Wezel. De symboliek van de religieuze overgang was echter sprekend. Bij de calvinisten ging het niet om een mooi kerkgebouw, noch om de viering op een altaar – alles draaide om de vergadering van gelovigen rond de verkondiging van het Woord.

De volgende stap was de zuivering van de kerkgebouwen van rooms-katholieke elementen, zodat ze geschikt werden voor gebruik zonder 'paapse afgoderij'. *Weynige maenden na het innemen van de Geuse knechten* (25 juni 1572) *zijn de beelden uyt de kercken gehaelt, de autaren afgebroken*, (…) *ende is alsoo de Gereformeerde religie openbaerlick ingevoert*, vertelde de Dordtse medicus Johan van Beverwijck (1594-1647).[44] De eerste zuiveringsactie betrof de Augustijnenkerk, getuige de door Balen beschreven gang van zaken in juli 1572: *Opten 26*. (juli) *werde te Dordrecht, then Augustinen, de Beelden weg genomen. En 's anderen daegs* (werd) *in der zelver Klooster-Kerk d'eerste Predikatie door die van den Herstelden Godsdienst gedaan*.[45] Die eerste openbare kerkdienst viel op zondag 27 juli 1572. De zuivering van de Grote Kerk vergde langere tijd, gezien het grote aantal voorwerpen dat in goed overleg met eigenaren – burgers, families, gilden en broederschappen – moest worden verwijderd. Schilderingen werden wit gekalkt. Bij veel stedelingen zal de animo om de calvinisten ter wille te zijn niet groot zijn geweest. Ongeduldige 'geuzen' schijnen op 5 oktober 1572 vernielingen te hebben aangericht. Maar in het algemeen was geen sprake van een onverhoedse beeldenstorm. Dankzij de ordelijke ontruiming zijn dan ook voorwerpen uit beide kerken, vooral altaarpanelen, her en der bewaard gebleven.[46]

Ons interesseren de gevolgen van de reformatie voor het uiterlijk van de stad. De politieke overgang naar een protestantse orde impliceerde een verbod op de rooms-katholieke godsdienstoefening in de publieke sfeer. Niet alleen de kerkgebouwen, maar ook de kloosters verloren hun oude functie. Geestelijken en religieuzen hoefden in principe de stad niet te verlaten, al deden velen dat toch maar wel. De gebouwen werden in beheer genomen door het nieuwe bewind. Kapellen bleven in particulier bezit of werden verkocht aan de stad. In elk geval mochten ze niet meer fungeren als plaats van de eucharistieviering. Sommige werden afgebroken of verbouwd tot woonhuizen – ons resten heden ten dage nog enkele gevelstenen. Van de straat- en brugkapelletjes

---

43 Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 556, die vermeldt dat het stuk *thans op het museum Oud-Dordrecht* is. Dat was in 1934, maar bij het Dordrechts Museum weet men van niets. Over Arie Schmidt, zie Peter Dillingh, 'De opa van Annie M.G.' in: *Kerk op Dordt* 1/ 3 (5 februari 2010).

44 Van Beverwyck, *'t Begin van Hollant in Dordrecht*, 352.

45 Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 847.

46 Rem, *Het interieur;* zie ook Rem, 'De inrichting van de Grote Kerk' .

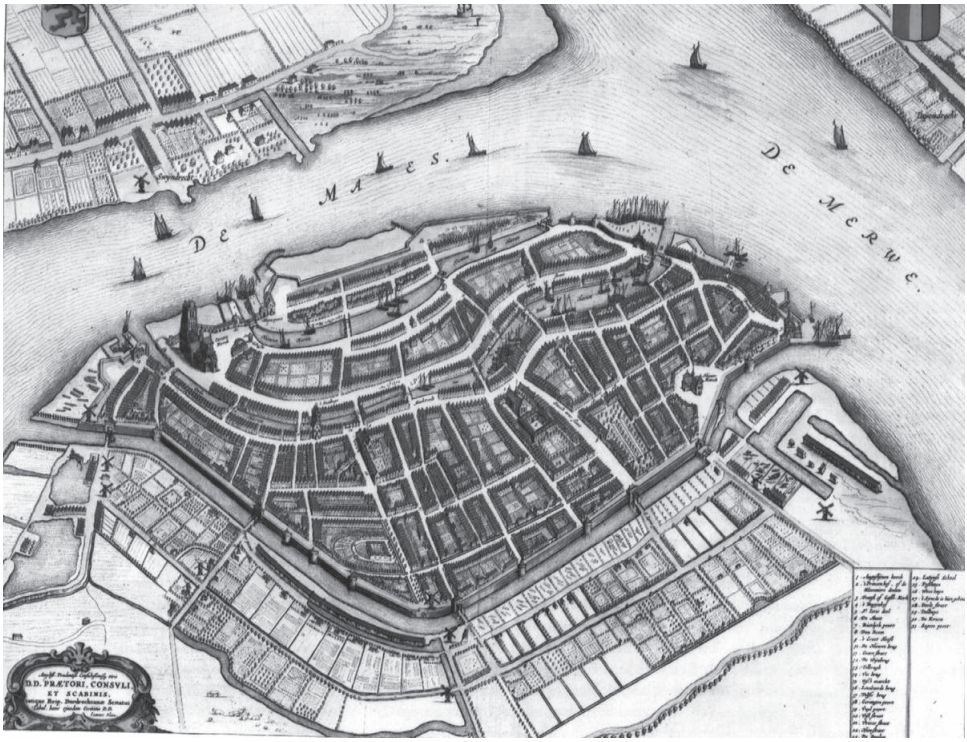
bleef al helemaal niets over. We kunnen de lotgevallen van het sacrale erfgoed het gemakkelijkst weergeven in een tabel, waarin voor de belangrijkste gebouwen staat aangegeven wat er na de reformatie mee is gebeurd. Het is een samenvatting van een grote herbestemmingsoperatie, waarbij zowel religieuze als sociale en economische functies behouden bleven.[47]

Gebouw	Bestemming na opstand	Latere bestemming	Huidige status
8. Grote Kerk (parochie/kapittel)	Gereformeerde eredienst		Kerk Hervormde Gemeente (Stichting tot Behoud Grote Kerk)
9. Nieuwkerk (parochie)	Kazerne	Gereformeerde eredienst	Winkel/appartementen
11. Franciscanenklooster/kerk	Geschutgieterij en kruitmagazijn	Oudemannenhuis	Gesloopt
12. Bagijnhof	Oudevrouwenhuis		Gesloopt
13. Augustijnenklooster	Diversen (Prinsenhof, woonhuizen)		Museum in ontwikkeling
13. Idem: kerk	Gereformeerde eredienst		Kerk Hervormde Gemeente (Stichting Behoud Augustijnenkerk)
14. Mariënbornklooster	Weeshuis		Gesloopt
14. Idem: kapel	Bibliotheek	Synagoge	Gesloopt
14. Idem: melkhuis		Schotse Kerk	Gesloopt
15. Sacramentsgasthuiskapel		Waalse Kerk	Winkel
16. Blindeliedengasthuiskapel	Kisthuis	Lutherse Kerk	Kerk van de Evangelisch Lutherse Gemeente
23. Wijnkoperskapel	Waalse Kerk	Engelse Kerk	Gesloopt (Boterbeurs)
25. Sint-Adriaanskerk (parochie)	Gesloopt		
34. Agnietenklooster	Heilige-Geesthuis van de Grote Kerk	Krankzinnigengesticht	Gesloopt
34. Idem: kerk	Kisthuis		Gesloopt
38. Cellebroedersklooster	Dolhuis		Multifunctioneel centrum
39. Cellezusters- of Bethlehemklooster/kerk	Paardenstal/ karremanshuis		Gesloopt
43. Clarissenklooster	Latijnse School		Gesloopt

Het openbare resultaat van de ommekeer kunnen we zien op de plattegrond die tussen 1640 en 1647 – zo'n honderd jaar na Van Deventer – werd gemaakt door de Amsterdamse cartograaf Joan Blaeu (1596-1673) in zijn befaamde Nederlandse stedenatlas.[48] Hierop werden alleen de kerken aangeduid waar de publieke gereformeerde religie werd beoefend: de Grote Kerk en de Nieuwkerk (beide ongenummerd), de Augustijnenkerk (1) en de 'Franse of Gasthuiskerk' (3). De Schotse kerk, destijds gevestigd in het voormalige Mariënbornklooster, is niet gesignaleerd. Veelzeggender is

47 Vgl. Frijhoff, *Geschiedenis van Dordrecht*, 54-56.

48 Blaeu, *Tooneel der steden*. In de bijbehorende legenda (cijfers 1-31) zijn wel enkele foutjes geslopen. Hier hoeft slechts te worden gesignaleerd dat nummer 2 niet slaat op *'t Princenhof of de Kloveniersdoelen*, maar op de Heelhaaksdoelen of meer in algemeen het (Augustijnen-)hof.

Plattegrond van Dordrecht, tussen 1640-1647, als gravure in kleur afgedrukt in J. Blaeu, Tooneel der steden van de Verenighde Nederlanden*, Amsterdam 1649.*

dat een roomse kerk ontbreekt, evenals elke andere niet-gereformeerde plaats van samenkomst. Voormalige kapellen en kloosters komen alleen in hun nieuwe gewaad in beeld: naast de al genoemde Augustijnenkerk en Gasthuiskerk zien we het Bagijnhof (4), de Latijnse School (24), het pesthuis (25), het weeshuis (26) en het dolhuis (29). Frappant is de duidelijke maar niet verklaarde afbeelding van de voormalige Riedijkskapel. Curieus is ten slotte de aanduiding van de Kloveniersdoelen (27): *'t Synode is hier gehouden*. Blijkbaar was de grote synode van 1618-1619 al zo in het 'nationale geheugen' verankerd dat een aanduiding van deze historische plek in de stedenatlas van belang werd geacht.

Verscholen dissenters

De kaart van Blaeu verscheen in druk kort na de Vrede van Munster in 1648, die de religieverhoudingen in West-Europa stabiliseerde. Ze was geheel ontworpen met de bril van de confessionele staat. Deze had in de Republiek een calvinistische of beter: een gereformeerde gedaante. Wat buiten die variant van het christendom gebeurde, mocht officieel niet gezien worden, zelfs niet door een cartograaf. Maar iedere inwoner van die Republiek wist wat er achter de schermen gebeurde. Verreweg de meeste Dordtenaren bezochten de gereformeerde kerkdiensten, maar andersdenkenden hielden hun geloof niet geheel in hart of huis. Ze kwamen samen om hun confessie te belijden en te beleven en vieren. We hoeven het dan nog niet eens te hebben over de

gereformeerden die de belijdenis onderschreven, maar in privékring vrijmoedig over hun geloof discussieerden. Soms kwamen ze daarbij tot opvattingen die de predikanten of andere gezagsdragers de wenkbrauwen deden fronsen. De kerkenraad meende af en toe te moeten optreden tegen lidmaten die in een of ander huis 'particuliere conventiculen' of 'godsdienstige oefeningen' organiseerden of bijwoonden.[49]
De mogelijkheid van religieuze bijeenkomsten achter de voordeur lag eens te meer voor de hand bij stedelingen die niet bereid waren over te gaan tot de 'ware gereformeerde religie' van de Republiek. Ze waren òf het oude rooms-katholieke geloof trouw gebleven, òf een andere tak van de reformatie toegedaan. Tot die laatste groep behoorden de doopsgezinden of mennonieten, die in Dordrecht relatief talrijk waren. Dankzij de mededelingen van Balen, de uit hun kring voortgekomen stadshistoricus, weten we wel zes adressen waar deze nogal teruggetrokken gelovigen 's zondags en op andere momenten bijeenkomsten hielden, voordat ze in 1624 hun vaste onderkomen in de Lange Breestraat kregen (nr. 45). Andere 'protestantse dissenters' waren de lutheranen en de arminianen of remonstranten. De laatsten waren in Dordrecht niet talrijk en hadden zeker in de stad waar hun leer officieel was veroordeeld, geen best imago. De lutheranen, merendeels Duitse immigranten, klopten meermalen aan bij het stadsbestuur om een eigen kerkruimte te krijgen, maar kregen voorlopig nul op het rekest.
Een oude Dordtse overlevering wil dat een huis bij het voormalige Clarissenklooster (nr. 43) als een geheime ontmoetingsplaats van rooms-katholieken en andere dissenters heeft gefungeerd. Het lag naast een terrein dat vóór de reformatie een *bleeckveldt voer den Graususterenkerk in den Augustynencamp* was en dat in 1582 werd gebruikt door de Heilige-Geesthuismeesters van de Grote Kerk.[50] Toen op dit terrein in 1885 de Christelijke Gereformeerde Kerk aan de Lindengracht werd gebouwd, waarbij een gevelsteen uit 1597 van het afgebroken huis in de kerkmuur aan de Augustijnenkamp werd ingemetseld (nr. 63), noteerde een goed geïnformeerde stadsburger de herinnering aan de vroegere functie van het huis. *In spijt van al de verschillende neeringen en bedrijven welke zedert een paar eeuwen in dat lokaal zijn uitgeoefend, heeft het, tot*

Achterzijde 'Kunstkerk' met gevelsteen uit 1597 van het huis op die plek, dat tot 1885 bekend stond als 'Papenkerk' (foto's F.A. van Lieburg resp. C. Sigmond).

49 Van Lieburg, 'Geloven op vele manieren', 284-287.
50 Van Dalen, 'Het klooster der Magdalena-zusteren te Dordrecht', 69.

aan zijne slooping, de naam behouden van de Papenkerk, omdat de Roomsch Catholieken aldaar in stilte hun eeredienst hebben gehouden, toen de openbare uitoefening nog wettelijk geïntercideerd was. Ook was het de stille toevlugtsoord voor de Remonstranten toen deze als een uitvloeisel der beruchte Dordrechtsche Synode van 1618 en 1619, zoo hevig vervolgd werden.[51] We kunnen dit verhaal niet verifiëren.

Huis van A. van Groeneveld, thans Vest 73, schuilkerk tot 1672; foto H.G. Beerman 1920/'31 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1083).

In de bronnen is alleen sprake van verboden vergaderingen en andere *paapse insolentiën* in het huis van Aernoult van Groeneveld in het Steegoversloot (thans Vest 73),[52] een hoekhuis op de Wijnbrug (de voormalige Sint-Elisabethkapel?), het huis Sevenster, een huis 'nevens Het Kruis' op de Voorstraat en een op de Hoge Nieuwstraat.[53] De laatste twee locaties kregen een duurzame status als de 'schuilkerken' van de rooms-katholieke staties Maria Maior en Maria Minor (nrs. 48 en 49). De term 'schuilkerk' wordt sinds de 19de eeuw gebruikt voor huizen en gebouwen die vanaf de openbare weg niet zichtbaar of als kerk herkenbaar waren, maar in feite als gebedshuis voor niet-gereformeerden fungeerden. Zo ging de preekplaats van de Dordtse doopsgezinden schuil achter twee doorsnee Hollandse trapgevels (nr. 45). Bepaald niet verscholen was echter de kerk van de Lutherse gemeente, die in 1689 van het stadsbestuur eindelijk toestemming kreeg om de voormalige Blindeliedengasthuiskapel aan de Vriesestraat in gebruik te nemen (nr. 16). Niet lang daarna mochten de rooms-katholieken op hun terrein tussen Voorstraat en Wijngaardstraat een flinke kerk optrekken, zoals later ook tussen de huizen van de Hoge Nieuwstraat en Buiten Walevest. Toen beide rooms-katholieke staties – in eigen ogen: parochies – zich van het pauselijk gezag hadden losgemaakt, ontstond vanaf 1712 een nieuwe rooms-katholieke statie. Ze kwam eerst samen in een pakhuis van een rijke koopman en later in een schuilkerk tussen de Kuipershaven en de Wijnstraat (nr. 50).

De oogluikende toelating van religieuze dissenters in de publieke ruimte vond in

51 Esseboom en Van Duinen, *Wat is en wat was*, 161.

52 Wils, *Geschiedenis van Roomsch-Katholiek Dordrecht*, 14; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 562-565. In de 19de eeuw woonde er een hervormd predikant, daarna was er een protestants Doorgangshuis en vervolgens het Dordrechts Harmoniekorps gevestigd; zie ook Balm-Kok, *De bewoningsgeschiedenis van het gebouw De Harmonie*.

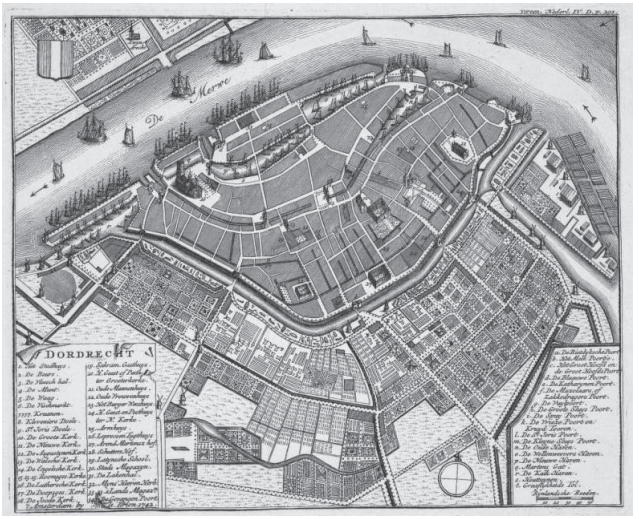
53 Wils, *Geschiedenis van Roomsch-Katholiek Dordrecht*, 17-18; Hendriks, 'Een historisch plekje in onze binnenstad'.

Dordrecht haar hoogtepunt in 1739, toen zelfs de joodse gemeente toestemming kreeg een gebouw in gebruik te nemen als synagoge. Zo'n 70 jaar eerder had de Poolse bankier Salomon Levi zich als eerste jood in Dordrecht gevestigd. Blijkens een boedelinventaris uit 1703 bevond zich in het huis van deze welvarende burger – zijn adres is helaas onbekend – *een kamer daar de kerck gehoude of den dienst gepleegt werden* en een ruimte waar school gehouden werd. In de 'huissynagoge' vond men een kast met wetsrollen en kerkboeken, een gordijn, twee koperen kronen en twee kandelaars aan de muur, vijf koperen hangblakers, een tafel, een lessenaar en zes zitbanken. In 1728 was in een andere akte nog sprake van een vaste plaats van samenkomst van de groeiende joodse gemeente. In 1739 wendde het bestuur zich tot burgemeester en wethouders met het verzoek de 'stadsbibliotheek' – de kerk van het Mariënbornklooster – te mogen gebruiken als synagoge (nr. 14).[54] Ze gingen akkoord.

Tussen Verlichting en verzuiling

Sinds eind 17de eeuw verschoof het pragmatische gedoogbeleid van de overheid langzaam maar zeker naar een praktische, zij het nog niet principiële tolerantie. Ondanks het juridische monopolie van de gereformeerde kerk is ook voor Dordrecht een uitgebreid schema nodig om de werkelijkheid van de religieuze verscheidenheid te overzien (zie het schema op blz. 43).

Toen de diversiteit rond 1740 zo openlijk zichtbaar was geworden, kon ook de cartografie zich meer vrijheid veroorloven dan voorheen. Zo'n 100 jaar na de Nederlandse stedenatlas van Blaeu werkte de Amsterdamse uitgever Isaak Tirion (1705-1765) aan een prestigieuze wereldatlas. Een plattegrond van Dordrecht verscheen in 1742, voorzien van verklarende cijfers en letters.[55]

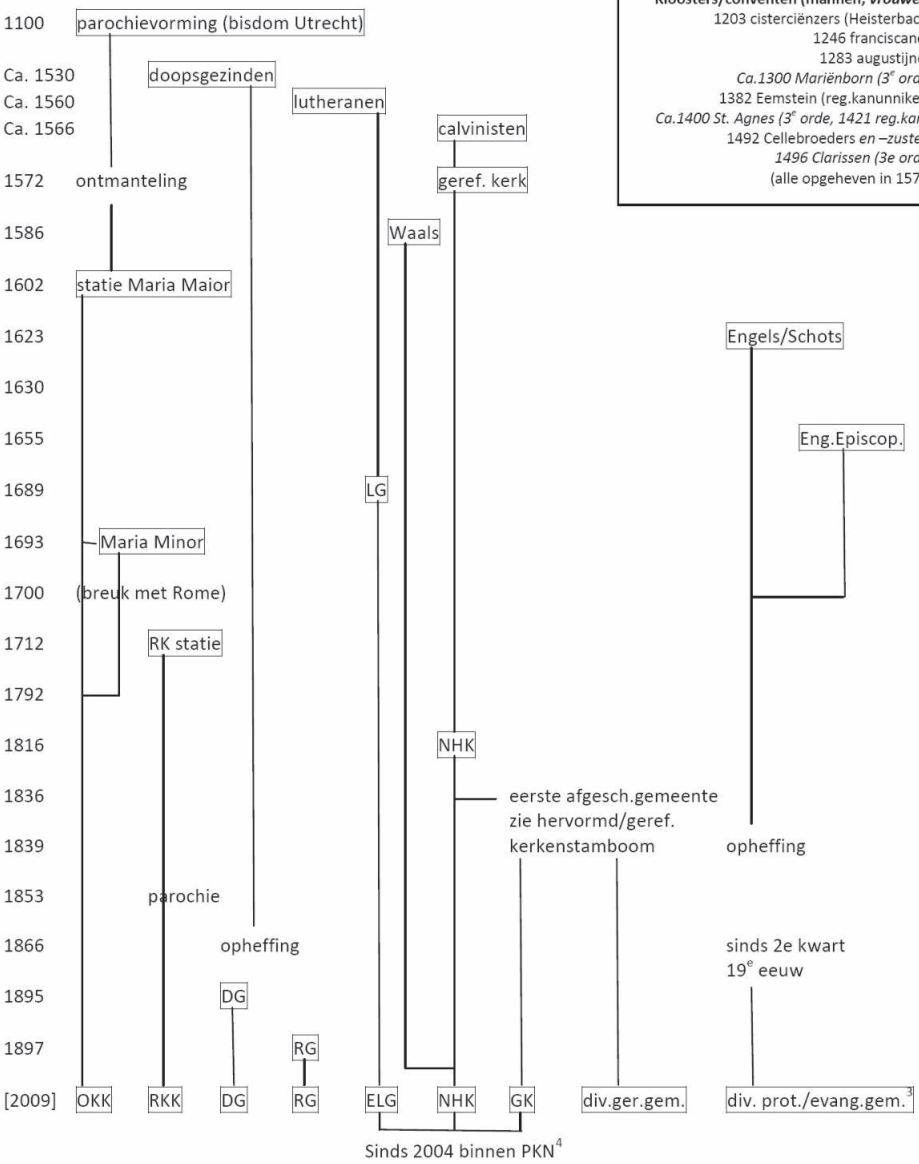

Plan van Dordrecht ca. 1742, door Isaak Tirion.

54 Jansen, *Joods leven*, 7 en 10; en *De verdwenen mediene*, 9 en 11-12.

55 Isaac Tirion, *De tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, deel IV, onderdeel van *Hedendaegsche Historie* deel XIV, (Amsterdam 1742).

SCHEMA CHRISTENDOM[1] DORDRECHT (STAD[2]) ca. 1100 tot heden

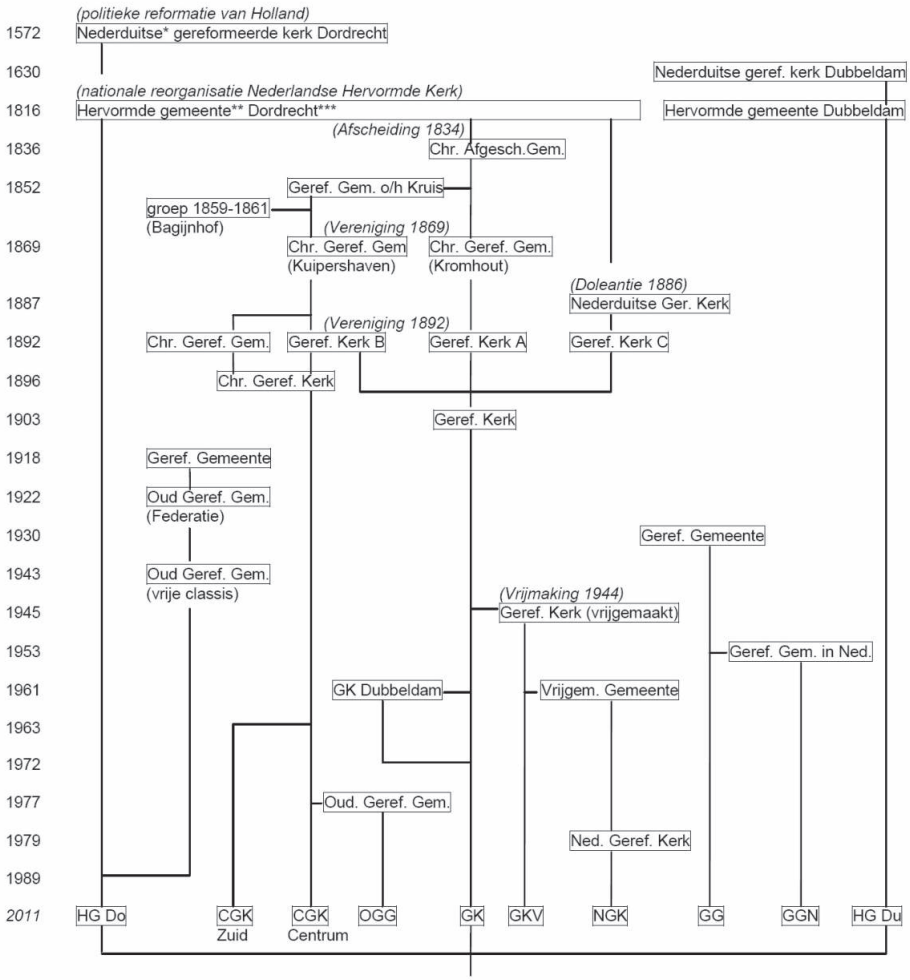

Kloosters/conventen (mannen, *vrouwen*)
1203 cisterciënzers (Heisterbach)
1246 franciscanen
1283 augustijnen
Ca.1300 Mariënborn (3e orde)
1382 Eemstein (reg.kanunniken)
Ca.1400 St. Agnes (3e orde, 1421 reg.kan.)
1492 Cellebroeders *en –zusters*
1496 Clarissen (3e orde)
(alle opgeheven in 1572)

[1] Vanaf 1670 joodse gemeente, opgeheven 1974; vanaf 1980 islamitische gemeenschappen (in 2009 vijf moskeeën).
[2] Diverse middeleeuwse parochies in huidig eilandgebied (Oude/Grote Kerk, Nieuwkerk, Sliedrecht , Erkentrudenkerke, Wolbrandskerke) Dubbeldam heeft sinds 1630 een gereformeerde (hervormde) gemeente, thans betrokken in fusieproces bedoeld in noot 4.
[3] O.a. Vrije Evang.Gem. (1885), Leger des Heils (1889), Baptisten (1959), Kerk van de Nazarener (1985), Jozua (1989).
[4] Sinds 1986 federaties van wijkgemeenten en vanaf 2007 centraal fusieproces Hervormde Gemeente Dordrecht, Hervormde Gemeente Dubbeldam en Gereformeerde Kerk Dordrecht tot Protestantse Gemeente op het eiland van Dordrecht.

© Fred van Lieburg

HERVORMDE/GEREFORMEERDE GEMEENTEN OP HET EILAND VAN DORDRECHT

(sinds 2004 binnen de Protestantse Kerk in Nederland)

* Naast de Nederduitse gemeente kende gereformeerd (later hervormd) Dordrecht een Waalse gemeente (1577) en een Engelse en Schotse gemeente (1623); laatstgenoemde werd in 1843 opgeheven; de Waalse gemeente viel van 1816 tot 2004 onder de Nederlandse Hervormde Kerk en behoort sindsdien tot de Protestantse Kerk in Nederland.

** Behalve kerkelijke gemeenten waren er evangelisatieverenigingen van hervormd/gereformeerde signatuur, zoals ten behoeve van de Mijl (1876) en de Tweede Tol (1885). Van deze samenkomsten functioneert in de binnenstad alleen nog de Nederlandse hervormde vereniging Calvijn (1903). Kerkordelijk verschillen ze overigens niet van de vele vrije, niet-confessionele (protestantse of evangelische) gemeenten die op het eiland van Dordrecht actief waren of zijn.

*** De Hervormde Gemeente Dordrecht omvat stad en eiland met uitzondering van Dubbeldam, dat tot op heden een zelfstandige Hervormde Gemeente kent. Wieldrecht en Tweede Tol vielen tot 1966 onder de Hervormde Gemeente 's-Gravendeel, die voor dit gebied in 1927 een pastoraal werker ('godsdienstonderwijzer') aanstelde.

© Fred van Lieburg,2011

Uiteraard stonden alle gereformeerde kerken weer op de lijst: de Grote Kerk, de Nieuwkerk, de Augustijnenkerk, de Waalse kerk en de Engelse kerk. Maar ook de 'roomgesinde kerke', de lutherse kerk, de doopsgezinde kerk en zelfs de 'Joode Kerk' prijkten op de kaart. Nummer 15 stond in drievoud voor een rooms-katholieke schuilkerk; elk gebouw keurig aangeven op de locatie tussen de huizenrijen.

Nu we de ontwikkeling van de sacrale geografie van Dordrecht hebben gevolgd aan de hand van kaarten die telkens halverwege een eeuw werden vervaardigd, ligt het voor de hand om op dezelfde wijze de laatste mijlpaal op de weg naar volledige godsdienstvrijheid te illustreren. Aan de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk was in 1796 een einde gemaakt door de nieuwe Bataafse Republiek. De vrijheid van andere bestaande kerkgenootschappen werd in 1815 gewaarborgd, maar pas de liberale grondwetsherziening van 1848 gaf definitief onbeperkte ruimte aan het religieuze leven. Juist in 1849 publiceerde Albertus Anthonius Nunnink (1816-1895) een nieuwe plattegrond van Dordrecht.[56] De bijbehorende legenda is langer geworden, het aantal objecten dus groter, maar welbeschouwd had het religieuze spectrum weinig uitbreiding ondergaan. De rooms-katholieken hadden er een kerkgebouw bij gekregen. De opmerkelijkste toevoeging stond helemaal onderaan de lijst: *Kerk der Christelijke afgescheidene Gemeente*. Op het eerste gezicht was dat een logisch gevolg van de juridische veranderingen die intussen hadden plaatsgevonden.

Bij nader inzien ligt de relatie tussen politiek en religie tamelijk genuanceerd, wat mede wordt weerspiegeld in uiteenlopende omstandigheden van kerkbouw. De acceptatie van andersdenkenden was bij velen uitgegroeid tot een positief tolerantie-ideaal, vanaf 1780 onder meer uitgedragen door de patriotten, die vaak protestantse dissenters waren. Onderdeel van een bredere intellectuele beweging en maatschappelijke discussiecultuur was de opkomst van allerlei sociëteiten en genootschappen. Zo kreeg ook Dordrecht afdelingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (1790), het Nederlandsch Zendeling Genootschap (1797) en het Nederlands Bijbelgenootschap (1814), om slechts enkele voorbeelden te noemen van verlichte groepen die zich op bekering en beschaving richtten. Tot de meer esoterische genootschapswereld rekenen we de internationale vrijmetselaarsbeweging, die vanaf 1789 diverse loges in Dordrecht heeft voortgebracht. De belangrijkste, La Flamboyante (de vlammende ster) heeft sinds 1837 een aantal zeer rijk ingerichte lokalen in De Munt.[57]

Het ideaal van een 'algemeen christendom' manifesteerde zich vanaf 1815 nadrukkelijk in het centrale landsbestuur. Koning Willem I streefde naar een soort genootschappelijke organisatie van christelijke kerken – inclusief het Hervormd Genootschap – ter bevordering van een nationaal gedeelde 'civil religion'. Zijn beleid omvatte dan ook het subsidiëren van kerkbouw door katholieken, een positieve discriminatie van een eeuwenlang uit de publieke ruimte verdrongen geloofsrichting. De imposante Sint-Bonifatiuskerk in de Wijnstraat is daarvan een rijpe vrucht (nr. 51). Maar de

---

56 Plattegrond van Dordrecht en een gedeelte van Zwijndrecht in 1849 met als opschrift: *Kaart der Stad Dordrecht, geteekend en Uitgegeven door A.A. Nunnink* (Beeldbank DiEP 551-20017).

57 La Parfaite Union (1789), L'Union Fraternelle (1791), L'Union Durable (1798), alle drie opgeheven vóór 1812; La Flamboyante (1812-heden, Munt 9) en De Schakel (1968-heden, Singel 341, ingang Muys van Holygang 10). Zie verder De Bruijn en Schotel, *175 jaar loge La Flamboyante*.

medaille van de verdraagzaamheid had een keerzijde. Toen zich in 1834 binnen de aloude 'vaderlandse kerk' een orthodoxe protestbeweging openbaarde tegen de oecumenische koers, meende de koning die met de harde hand van leger en politie te moeten bestrijden. In Dordrecht kwamen aanhangers van de Afscheiding, levend in de traditie van de informele vrome gezelschappen, samen bij een koekenbakker in de Prinsenstraat. Op 11 april 1837 werden daar zelfs kinderen gedoopt door een van de uitgetreden predikanten van de Nederlandse Hervormde Kerk. Pas in 1841 konden de afgescheidenen een houten gebouw in het Kromhout in gebruik nemen als hun kerk. Nog jarenlang moest die positie met verzoekschriften aan koning en burgemeester worden bevochten (nr. 52).[58]
Tegen deze achtergrond is de registratie van de Christelijke Afgescheiden Gemeente op de kaart van 1849 toch te zien als een keerpunt in de Nederlandse religiegeschiedenis. Opeenvolgende Dordtse kaarten uit 1850 en 1858 vermelden de *Kerk der Afgescheidenen*. Scherpe waarnemers konden toen al vermoeden, dat met de grondwettelijk vastgelegde vrijheden van vereniging en vergadering het hek van de dam was. De repeterende breuk van wat vroeger de ene Gereformeerde Kerk in Nederland was, viel niet tegen te houden. Opnieuw is er een stamboom voor nodig om het overzicht van anderhalve eeuw hervormde = gereformeerde versplintering te bewaren. Elke groep, hoe klein ook, had uiteraard een plaats van samenkomst nodig, al was het een voormalige rooms-katholieke schuilkerk, zoals aan de Kuipershaven (nr. 50). Heel bijzonder is de kerk die een ondernemende dominee in 1860 achter zijn huis aan het Bagijnhof bouwde (nr. 55). Na de kerk op Dubbeldam uit 1630 was dit de eerste protestantse kerkbouw op het Eiland van Dordrecht (nr. 46). Het tuinkerkje hield niet lang stand, maar was als particuliere stichting een vroege blijk van de nieuwe religieuze orde.

Vrije religieuze markt
De explosie van nieuwe religieuze groeperingen was begonnen, zeker niet alleen op het calvinistische erf. Het aantal gebouwtjes, lokaaltjes en zaaltjes waar gelovigen onder welke titel dan ook samenkwamen, groeide navenant. Ze keren in de afzonderlijke beschrijvingen pas terug als ze kortere of langere tijd een functie vervulden als plaats van zondagse erediensten, al was het soms lastig om hierbij knopen door te hakken. Dat geldt meteen voor een reeks parakerkelijke gebouwen die tussen ongeveer 1860 en 1910 werden opgericht om minder goed te bereiken bevolkingsgroepen – zowel in sociale als geografische zin – gelegenheid tot kerkgang te bieden. Evangelisatiegebouwen schoten als paddenstoelen uit de grond, zowel in de binnenstad (nrs. 45, 56, 69 en 72) als elders in de groeikernen in het buitengebied (nrs. 57, 58, 61, 65, 68, 73 en 77). Vermogende particulieren van orthodox-protestantse signatuur namen vaak het voortouw in de oprichting van verenigingen en de financiering van grond of gebouwen ten behoeve van de zogenaamde 'inwendige zending' of stadsevangelisatie. Het persoonlijke element klonk soms door in bijnamen van gebouwen, zoals 'Gerritjes kerk' in de Lange Breestraat (nr. 45) en het 'Horstkerkje' in Dubbeldam (nr. 57).

58 Smits, *De Afscheiding van 1834*; Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding.*

Een diffuus fenomeen was de opkomst van groeperingen die hun inspiratie ontleenden aan internationale geloofsbewegingen. Een Zwitserse immigrant werd de grondlegger van de Vergadering van Gelovigen in Dordrecht (nr. 66). Een bezoeker van een Engelse opwekkingsconferentie stond aan de wieg van zowel de Vrije Evangelische Gemeente als het Leger des Heils (nrs. 64 en 85). Die laatste beweging illustreert treffend hoe een omstreden en door velen verafschuwde 'sekte' zich kon ontwikkelen tot een maatschappelijk gewaardeerde organisatie. Onder een ongunstig gesternte van opstootjes rond het luidruchtige optreden van heilssoldaten, kregen zij een onderkomen in de wat ongure buurt van de Riedijk temidden van de vele cafés voor schippers. In 1933 gaf het gemeentebestuur hun het kapitale leegstaande weeshuis in het Kromhout, waar zich nog altijd het zenuwcentrum bevindt van het netwerk van opvangmogelijkheden van het Leger. De rij van geïmporteerde groeperingen, die vroeg of laat aansloegen bij religieuze zoekers en zwervers van eigen bodem, laat zich gemakkelijk uitbreiden tot mormonen, apostolischen, zevendedagsadventisten, jehovah's getuigen enzovoort (nrs. 66, 84, 106 en 108).[59]

Gebouw van de Dordrechtsche Schildersbond, Cornelis de Wittstraat (foto: herdenkingsalbum Vrije Evangelische Gemeente 1935).

In dit boek gaan tal van nieuwe protestantse groeperingen schuil achter gebouwen die door hen werden overgenomen of gehuurd. Vaak komen ze zelfs helemaal niet voor, omdat ze slechts op incidentele basis gebruik maakten van gebouwen die we niet onder de religieuze locaties besloten te rekenen. Een goed voorbeeld is de Dordrechtsche Schildersbond, een in 1872 opgerichte vereniging ten dienste van diverse kwetsbare beroepsgroepen.[60] De bond had een – niet meer bestaand – verenigingsgebouw aan de Cornelis de Wittstraat (32, later 42) achter 's Landserf bij het tegenwoordige ANWB-gebouw. Met twee zalen (begane grond en bovenverdieping) was het een aantrekkelijk object van huur en verhuur. Allerlei gereformeerde of evangelische groepen hebben er in de loop der tijd diensten belegd. Hetzelf-

59 Rond 1912 maakten het *Dordrechtsch Nieuwsblad* en het *Predikbeurtenblad* melding van Evangelisatielokaal Elim aan het Stek 5 (een danszaal naast gebouw Irene, nr. 72). Een van de regelmatige voorgangers was Oliver Sydney Lilly (1886-na 1914), een (student-)zendeling uit Londen die in het Dordtse bevolkingsregister als Nederlands hervormd staat vermeld (onderzoek van Peter Dillingh).

60 Zie: SAD 404, Archief van de (coöperatieve) vereniging 'Dordrechtse schilders'.

de geldt voor Gebouw Patrimonium, dat in onze catalogus voorkomt omdat het eerder als doopsgezinde kerk en protestants evangelisatiecentrum fungeerde (nr. 45). Buiten de boot valt dan weer het vergaderlokaal van de Dordrechtse Werkliedenvereeniging Eendracht (Kromhout 152, oude nummering). In dit lokaal van een afsplitsing van Patrimonium kerkte in de jaren 1899-1910 een vrije Oud Gereformeerde Gemeente.[61] Grensgevallen voor opname in ons 'sacrale register' dienden zich verder aan bij zondagsscholen en jeugdorganisaties.[62] Gebouw David aan de Mijl komt voor omdat het een tweede leven kreeg als Adventkapel (nr. 106). Maar wat te denken van Ons Tehuis in de Lombardstraat (11, later 13, thans 21)? Het was eigendom van de Christelijke Zondagsschoolvereeniging Hanna onder de zinspreuk 'Zaait aan alle wateren'. Behalve een Zusterhulpkring en Dames-Naaikrans 'Maria en Martha' gebruikte onder meer een Vrije Hervormde Gemeente het lokaal voor kerkdiensten.[63] We hebben het niet opgenomen, evenmin als enkele gebouwen voor jongerenwerk.[64] Uitzonderingen op deze regel maakten we voor het rooms-katholieke Gebouw Jeugdstad, waarin op de zolder van een monumentaal pand een gewijde kapel met altaar was ingericht (nr. 89), en de opeenvolgende gebouwen van een gereformeerde 'prosparochie' (De Boei I en II, nrs. 100 en 115).

Na de Tweede Wereldoorlog en de afsplitsing van Nederlands-Indië van het Koninkrijk verwelkomde Dordrecht repatrianten die diverse (pinkster)gemeenschappen vormden.[65] Tot eigen kerkbezit kwam het bij hen niet, zo min als bij een aantal zogeheten migrantenkerken van protestanten uit Afrikaanse of Aziatische landen.[66] Grote vlucht maakte intussen binnen de eigen grenzen de – sterk Amerikaans geïnspireerde – evangelische beweging. Zij biedt een voor vele kerkmensen aantrekkelijke mix van orthodoxie en moderniteit of van vrijheid en blijheid. Voordat in de laatste decennia sommige kerken zelf 'evangelicaliseerden', waren reeds tal van zelfstandige groepen ontstaan. Een aantal daarvan komt voor onder de door hen verworven of gebruikte kerkgebouwen (nrs. 63, 64, 88, 96, 98, 107, 110 en 111) of woonpanden (nrs. 125 en

---

61 Zie voor groepen die gebruik maakten van de Schildersbond, Patrimonium en De Eendracht: Hille en Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven*, 2, vgl. 246 (noot 31); 244 (noot 14); 259 (noot 123); 276 (noten 202 en 203).

62 Vanzelfsprekend werd afgezien van opname van enkele vergadercentra van hervormde richtingsorganisaties, omdat er nooit kerkdiensten zijn gehouden, zoals de Vereniging voor Vrijzinnig-Hervormde Belangen (gebouw Blekersdijk 13, in gebruik van 1914 tot 1968) en de Vereniging Waarheid en Vrede (Museumstraat 24, in gebruik van 1926 tot 1977); zie over dit gebouw *Kwartaal & Teken van Dordrecht* 3/3-4 (1977).

63 De vrijgemaakt-gereformeerden hebben het nog gebruikt voor verenigingswerk en catechisaties. Het lokaal werd in 1970 gekocht door conciërge-echtpaar D. van Mourik.

64 CJMV-gebouw Eben Haëzer, 1927 (Burg. de Raadtsingel 23); DGJO-gebouw, 1958 (naast Julianakerk, nr. 82); De Rank, 1958 (hervormde gemeente Dubbeldam, naast De Wijnstok, nr. 46).

65 Zie over de religie van Indische groepen: Mansingh, *Soedah, laat maar...* 166-168.

66 Onder meer: Vietnamese protestantse kerk; Armeense apostolische Kerk; Kerk van de Heer Jezus Christus in de Wereld (Angolees, naar stichter vaak Tocoista genoemd); New Wine Harvest Church (Tamil); Redeemed Christian Church of God / Victory House (Nigeriaans); Church of Christ / Iglesia ni Cristo (Manalo's).

128). In principe stellen deze geloofsgemeenschappen zich tevreden met samenkomsten in verenigingsgebouwen, schoollokalen, gymzalen, bedrijfshallen – als er maar een spreker en een muziekgroep en veel mensen in passen. Kenmerkend voor evangelische gemeenschappen is bovendien de geloofsdoop van volwassenen. Sommige locaties beschikken derhalve over een bassin, maar de gelovigen gaan even lief naar een zwembad of een rivier om de symboliek van de wedergeboorte door onderdompeling voelbaar en zichtbaar te maken.

Bevolkingsgroei en stedelijke ruimte

Niet alleen de versplintering van het christendom leidde tot een exponentiële groei van het aantal religieuze locaties in de 19de en 20ste eeuw. Het was ook de demografische transitie die tot systematische stadsuitbreiding en planmatige ruimtelijke ordening noopte. Dordrecht ontkwam niet aan die ontwikkeling, maar had wel een eiland ter beschikking om in zuidelijke richting voldoende uitbreiding te kunnen realiseren. We zagen al dat vanaf 1860 evangelisatieverenigingen reageerden op de bevolkingsgroei door – bezorgd over geestelijke en sociale achteruitgang – in verspreide dorpen en gehuchten 'kerkjes' te stichten. De rooms-katholieke parochie volgde dat voorbeeld in zoverre, dat zij ten behoeve van het groeiende aantal arbeiders in fabrieken rond De Mijl in 1884 een 'bijkerk' op de (Van Strij) Singel opende, later vervangen door de Sint-Antoniuskerk aan de gedempte Burg. de Raadtsingel. De komst van de spoorlijn in 1872 maakte duidelijk dat stad en eiland voorgoed open lagen voor immigranten, forenzen, handelaars en aanhangers van nieuwe ideeën.

Foto van de 'Roomse enclave' tussen de Kuipershaven en de Wijnstraat in 1990, gezien vanaf pakhuis Stokholm; het torentje rechts is van de Bonifatiuskerk (foto: H. Veenstra; afb.: Beeldbank DiEP 552-304454).

Tot ongeveer 1860 kan men spreken van een redelijk homogene christelijke ruimte binnen de Dordtse muren. Het aanzien werd bepaald door middeleeuwse gebouwen in protestantse handen. Dankzij de overwegende verdraagzaamheid – 'omgangs-oecumene' – was van religieuze segregatie in de stedelijke ruimte nauwelijks sprake. De rooms-katholieken hadden enigszins herkenbare enclaves rond hun voormalige schuilkerken in de Mariënbornstraat en aan de Kuipershaven. Het blok tussen Voorstraat, Heer Heymanssuysstraat, Wijngaardstraat en Mariënbornstraat stond in de 17de eeuw bekend als de *catholijckenhoeck*. Met hun emancipatie in de 19de-eeuw maakten de rooms-katholieken een inhaalslag in zichtbaarheid in de vorm van een complex van sociaal-religieuze instellingen rond de Sint-Bonifatiuskerk (nrs. 53 en 70), later aangevuld of verschoven richting de Grote Kerk (nr. 59).[67] De joodse gemeenschap volgde een vergelijkbare ontwikkeling. De Mariënbornstraat heette na de inrichting van de kapel als synagoge in 1739 wel de Joden(kerk)straat. Zonder van een jodenwijk te spreken, woonden na 1800 opvallend veel Israëlieten in de Voorstraat (Noord) en de daarop aansluitende Riedijk.[68] Vanaf 1856 werd uiteraard de Varkenmarkt, met de synagoge, de school en de woning van de rabbijn, het epicentrum van de joodse 'mediene' (nr. 54). Vergeten we overigens niet dat zich zeker vóór 1832 in of achter de kosterswoning aan de Raamstraat een ritueel bad bevond. Pas in 1872 werd de 'mikwe' verplaatst naar een huis naast dat van de rabbijn.[69]
Na 1860 werd eerst de Schil rond de binnenstad volgebouwd, waarbij nieuwe kerken een markante rol speelden in de ontwikkeling van dit woongebied (nrs. 52, 64, 67, 75, 76, 78, 85 en 86). Vervolgens waaierde de stad uit en ontstond vanaf 1901 Krispijn als eerste planmatig aangelegde woonwijk van Dordrecht. Via zichtassen op de Grote kerkstoren bleef dit zuidelijke gebied als het ware verbonden met het eeuwenoude sacrale middelpunt van de stad.

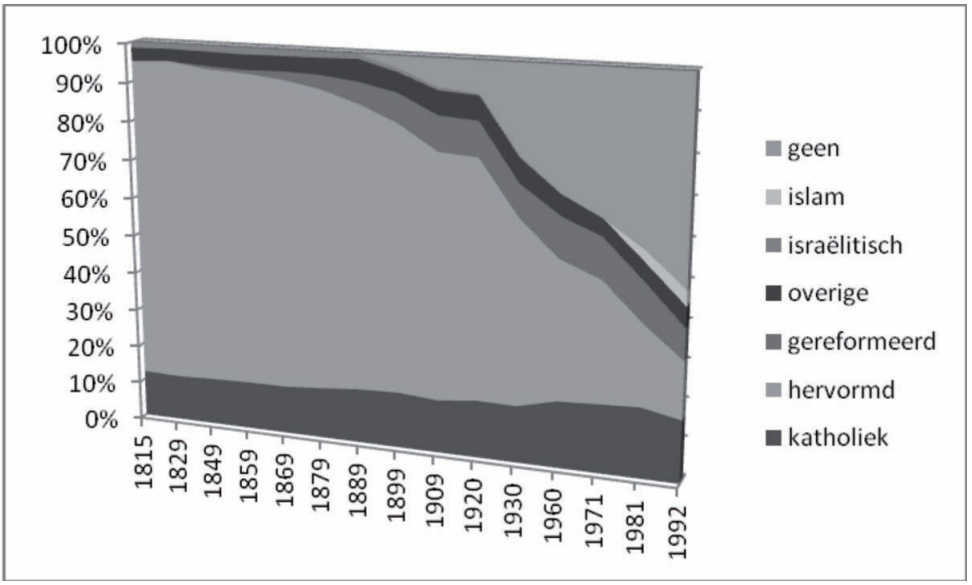

Zichtas vanuit Krispijn op de Grote Kerk (foto: C. Sigmond).

67 Pennings, 'Van emancipatie tot secularisatie'.
68 Jansen, *De verdwenen mediene*, 94-96.
69 Jansen, *De verdwenen mediene*, 26. Kadastergegevens 1832 en 1873 van C. Sigmond.

In Krispijn zelf kregen zowel de hervormden als de gereformeerden in 1928 een nieuw kerkgebouw (nrs. 81 en 82). De rooms-katholieken volgden pas in 1953 in Nieuw-Krispijn (nr. 90), evenals een jaar later de hersteld-apostolischen (nr. 92), beide met markante kerken op hoekpunten langs de Brouwersdijk. De hervormden sloten hier de rij met de fraai gelegen Pauluskerk aan de Nassauweg (nr. 93). Bij de na de oorlog aangelegde wederopbouwwijken Wielwijk en Crabbehof moet gewezen worden op de weloverwogen ligging van vier kerkgebouwen langs de wegen die rond het winkelcentrum een carré vormen (nrs. 98, 99, 101 en 102). Zelfs in naamgeving speelden diverse kerkgenootschappen op elkaar in. Protestanten waren het vernoemen van kerken naar bijbelheiligen niet zo gewend, maar toen na Paulus ook Stephanus en Andreas werden geëerd, veranderde de Zuiderkerk in de Johanneskerk.
Vanaf 1963 werden de plannen voor de wijk Sterrenburg ontwikkeld, de in drie etappes gerealiseerde, laatste uitbreiding van de stad in zuidelijke richting. Aanvankelijk volgde het stedenbouwkundige beleid van de gemeente (Dubbeldam, in 1970 samengevoegd met Dordrecht) het beproefde patroon van kerkbouw op markante plaatsen. De ligging van de Morgensterkerk aan een vijver langs de belangrijkste verkeersader was daarvan een voorbeeld (nr. 111). Bij de planning van de Ontmoetingskerk in de jaren 70 liep het overleg tussen ambtenaren en architecten aanmerkelijk stroever, doordat de integratie ervan in een ambitieus ontwerp van een ultramodern winkelcentrum nodeloos ingewikkeld leek (nr. 116). In recentere bestemmingsplannen komt de kerk als specifieke locatie niet meer voor. Vaak wordt in de nabijheid van geplande winkelcentra een vlek aangegeven voor maatschappelijke doeleinden. Dit kan worden ingevuld met een gezondheidscentrum, buurthuis, kerk of moskee. Werden in Stadspolders nog enkele bouwlocaties toegewezen aan kerkelijke gemeenschappen toen de wijk al in ontwikkeling was (nrs. 126 en 129), in de nieuwste uitbreidingen – Buitenstad, Oudelandshoek, Dordtse Hout – is geen religieus gebouw te vinden.
Het traditionele verband tussen bevolkingsgroei en kerkbouw was door de ver voortgeschreden secularisatie in zijn tegendeel verkeerd. In de afgelopen halve eeuw is het aantal Dordtenaren dat aangesloten is bij een religieuze gemeenschap gedaald tot minder dan de helft van de bevolking. Deze daling ging vooral ten koste van het percentage protestanten, hoewel het officieel stabiele aandeel van katholieke kerkleden niet betekent dat er ook actief wordt meegeleefd. De sluiting van de ene kerk na de andere wijst op de algemene teruggang van het draagvlak voor kerkbouw als gevolg van de ontkerstening. Daartegenover staat de vaak beweerde opleving van een minder formele en uniforme religiositeit of spiritualiteit. In recente studies wordt dan ook nagegaan wat er in de geografische omgeving in de plaats gekomen is van de verdwenen heilige ruimten. Wetenschappers spreken van nieuwe spirituele plekken en sacrale zones in Vinex-wijken – in huizen, parken en ontmoetingscentra of op knooppunten van sport, muziek en internet.[70] Zou ook Dordrecht een vruchtbaar terrein van onderzoek kunnen zijn?

70 Lopend onderzoek Inez Schippers, Universiteit van Tilburg, over ‘Sacraliteit in de Vinex’.

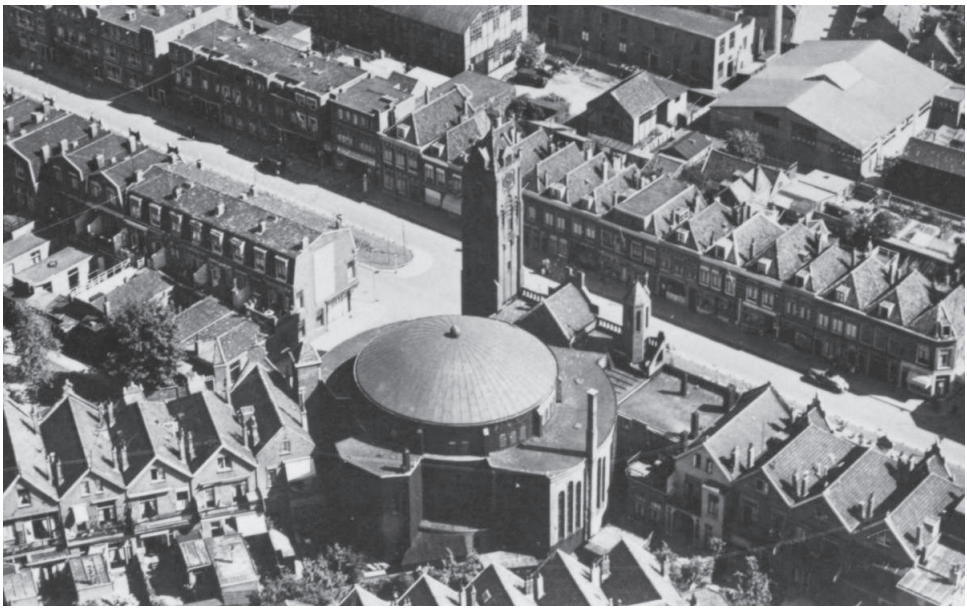
Kerken en architectuur

De bouw van de rooms-katholieke Sint-Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat in de jaren 1823-1826 was de eerste kerkbouw in de binnenstad sinds de middeleeuwen. De bijzonderheid van de subsidiëring door de koning is al even genoemd. Een implicatie was dat ingenieurs van het ministerie van Waterstaat bij het ontwerp betrokken waren, overigens in nauw overleg met de Dordtse stadsarchitect Pieter Plukhooy (1772-1831). Zij volgden de toen normatieve stijl van het neoclassicisme, die zo zuiver mogelijk wilde aansluiten bij de principes van de antieke bouwkunst. Plukhooy werd in 1831 opgevolgd door George Nicolaas Itz (1799-1869), die als 'stadsarchitect der gemeente Dordrecht en opzichter der kerkgebouwen' maar liefst 35 jaar zijn stempel zou drukken op de stedelijke ruimte en de daarin gesitueerde publieke en religieuze gebouwen. Zelf rooms-katholiek, gaf hij leiding aan grote (ver)bouwprojecten van de Engelse Kerk tot Boterbeurs, de Waalse Kerk, de Oud-Katholieke Kerk en de (als Vleeshal gebouwde) synagoge (nrs. 15, 23, 48 en 56). Hierbij toonde hij een voorkeur voor een streng neoclassicisme met zijn witgepleisterde gevels, (half)zuilen, pedimenten, kroonlijsten en rondboogvensters, al experimenteerde hij soms met gotische spitsboogramen. Pas in zijn latere werk hanteerde hij een vrijer 'eclecticisme'.[71]

De protestantse kerkjes of evangelisatiegebouwtjes die vanaf 1860 binnen en buiten de stad verrezen, waren veelal eenvoudig van ontwerp, doorgaans met de timmerman in de rol van architect (nr. 52). Spits- of rondboogvensters, zadeldaken en een klein torentje waren beproefde middelen om een gebouw een religieuze uitstraling te geven. Naast financiële beperkingen – ook de filantropie van protestantse geldschieters kende grenzen – speelden factoren mee als de nog ontbrekende bouwkundige eisen van de overheid en de geringe esthetische ambities van de betrokken geloofsgroepen, die al blij waren ergens bijeen te kunnen komen. Na 1880 ontwikkelde zich een internati-

71 Meffert en Schook, *G.N. Itz*.

onaal liturgisch reveil, die aansloot bij de opkomst van neostijlen als de neogotiek in rooms-katholieke kring en de neorenaissance in protestantse kring. Een geheel eigen lijn volgde de gereformeerde kerkleider Abraham Kuyper (1837-1920). Hij was sterk onder de indruk van het werk van Tjeerd Kuipers (1857-1942), die hij leerde kennen bij de bouw van een grote doleantiekerk aan de Amsterdamse Keizersgracht.[72] Kuipers' ontwerp van de Dordtse Wilhelminakerk als een soort amfitheater met een toren was een algemeen erkende vormgeving van de gerijpte ideeën van Kuyper over een liturgische centralisatie van de Woordverkondiging (nr. 75).

De Wilhelminakerk vanuit de lucht (afb.: Beeldbank DiEP 552-406167).

In de 19de-eeuwse Schil kwamen fraaie kerkgebouwen tot stand dankzij het werk van locale architecten. De naam van Arie Schmidt viel al even als verzamelaar van oudheden; als bouwkundig tekenaar bij Gemeentewerken was hij in 1885 en 1886 betrokken bij de kerkbouw in de Museumstraat en aan de Vrieseweg (nrs. 63 en 64). Een generatie later zorgde Hendrik Adrianus Reus (1872-1935) in opdracht van de remonstranten en de christelijke gereformeerden voor opvallende creaties in rationalistische stijl (nrs. 76 en 78). In 1925 benoemde de gemeente Christiaan Gerrit van Buuren (1888-1965) tot directeur Bouw- en Woningdienst. Hij is bekend geworden als ontwerper van de Torenschool die sinds 1991 kerk is (nr. 127). Zijn vroegere bureaumedewerker C.M. Bakker tekende voor het even vernieuwende ontwerp van de Hersteld-Apostolische Kerk (nr. 86). Bij gemeentewerken nam Van Buuren de jonge architect Gerrit Gerritse (1899-1972) in dienst, die net als hij lid van de Vrije Evangelische Gemeente was.

72 Niet te verwarren met Pierre Cuypers (1827-1921), de grootmeester van de neogotiek, of diens neef Ed. (E.G.H.H.) Cuypers (1859-1927), die regelmatig in Dordrecht werkte. Over Kuipers: Dillingh, *Een huis voor het Woord*.

Nadat Gerritse in 1931 een eigen bureau was begonnen, kreeg hij de opdracht de kerk van deze gemeente aan deze Vriesestraat geheel te reconstrueren. Het resultaat oogde opvallend modern. *Het gebouw moge 't b.v. in de Watermolenwei goed doen – op de plaats waar het nu staat, is het een ontsiering van de omgeving*, schreef iemand in de krant.[73]

Na de Tweede Wereldoorlog zijn er met name in de nieuwbouwwijken talloze kerken gebouwd, waarbij nagenoeg even zovele opdrachtgevers en – al dan niet Dordtse – architecten betrokken waren.[74] Van gedeelde visies en samenhangende trends was bij hen nog minder sprake dan vóór de wederopbouwperiode. Tegenover eenvoudige zakelijke ontwerpen stonden soms echter bijzondere stijlexperimenten. In de jaren 50 waren de Onze-Lieve-Vrouwekerk (nr. 90) en de Pauluskerk (nr. 93) architectonisch van hoog niveau, wat in de jaren '60 eens te meer gold voor de Maranathakerk (nr. 105) en de Doopsgezinde Kerk (nr. 107). Laatstgenoemd gebouwtje was voor de architect A.C. Alberts (1927-1999) een vingeroefening in 'organisch bouwen', waarvan de betekenis in Dordrecht slechts aarzelend werd ontdekt. *Een bunkerachtig geheel waarop men vergeefs een toren zal zoeken*, schreef een journalist. *Het interieur is heel wat aantrekkelijker, ook al week de architect volkomen af van de traditionele kerkbouw*.[75] Typerend voor de behoefte aan multifunctionele gebouwen – voor zowel gezamenlijke erediensten als allerlei kleine vergaderingen en groepsactiviteiten – zijn enkele 'verdiepingskerken' met hoge trappen die tegenwoordig eerder als bastions dan als gastvrije wijkcentra ogen (nrs. 98 en 101).

Kerkbouw blijft qua financiering en uitvoering een ingewikkeld samenspel van plaatselijke geloofsgemeenschappen, landelijke kerkverbanden, diverse overheden, aannemers en ontwerpen. Architecten zijn uiteindelijk dienstbaar aan hun opdrachtgevers. In de praktijk wordt de veelzijdigheid van het nieuwe sacrale landschap alleen maar groter. In Dordrecht zijn in specifieke situaties inventieve gebouwen tot stand gekomen. Neem bijvoorbeeld de Zuidhovenkerk (nr. 103), een verbouwde boerderij midden in een gegoede woonwijk, die door de 'kerkring' bijna een idyllisch dorp vormt. Andere religieuze gebouwen ontstonden als arrangement van een school (De Hoeksteen, De Open Hof), een appartementencomplex (De Bron, de Nathanaelkerk) en een bedrijfshal (Jozua) (nrs. 114, 117, 122, 126 en 130). De toekomst van de kerkbouw kan er intussen door de toenemende ontkerstening niet rooskleurig uitzien. Inkrimping van ledentallen en financiële middelen, fusies tegen wil en dank, afnemende verwachtingen van de buurtbevolking van de sociale functie van geloofsgemeenschappen – het leidt allemaal tot afstoting of afbraak en in het beste geval tot behoud met een andere bestemming.

---

73 Krantenknipsel in archief Vrije Evangelische Gemeente.

74 Een geval apart was ir. L.R.T. Oskam (1925-2004), wonend Dordrecht, opgeleid in Delft en vanaf 1952 werkzaam bij architectenbureau Geenen in Eindhoven, van 1975 tot 1990 als directeur. Hij ontwierp in 1956 het plan voor een gereformeerde kerk aan de Krommedijk, dat elders als Stephanuskerk werd gerealiseerd. Omdat hij zelf tot de Oud Gereformeerde Gemeenten behoorde, begeleidde hij de bouw van de kerk aan de Neptunuslaan en de Nathanaëlkerk (nrs. 109 en 117).

75 *De Dordtenaar*, 20 april 1968.

Accommodaties van moslims

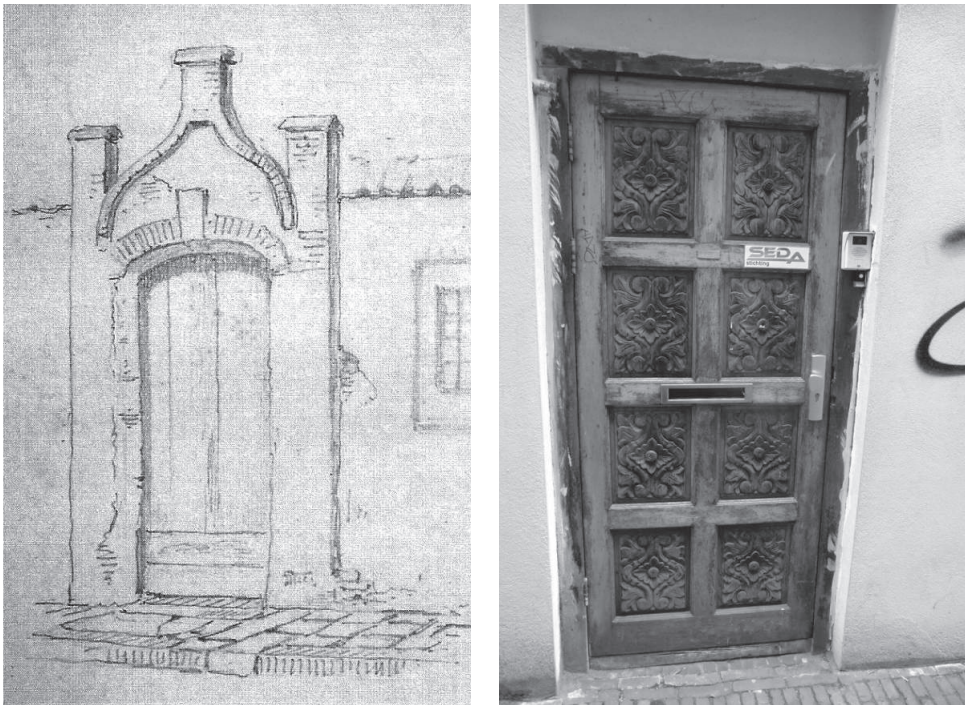
Tot de al even genoemde naoorlogse immigranten – vanuit allerlei verre landen op zoek naar werk, welvaart en veiligheid – behoorden niet alleen christenen maar vooral ook moslims. In 1955 werd in Den Haag de eerste moskee van Nederland geopend, spoedig gevolgd door een andere in het Friese Balk. In beide gevallen ging het om gebedshuizen voor landgenoten uit de voormalige koloniën. Tot de afscheiding van Nederlands-Indië was de islam nota bene de tweede godsdienst van het Koninkrijk. Het bestaan van de twee moskeeën op vaderlandse bodem verhinderde de NOS niet in een bioscoopjournaal in augustus 1974 een opmerkelijk nieuwsbericht te presenteren: *In Dordrecht is aan de Mattensteiger de eerste moskee van Nederland geopend. Moskee Yeni Camii werd geopend in aanwezigheid van de Turkse ambassadeur.* Hierna volgde een filmpje – inmiddels vermenigvuldigd via internet – waarin de kijker werd geïnformeerd over de islam en het grote belang van de nieuwe voorziening. *Zo hebben de mohammedanen in de hele regio Dordrecht een geschikte ruimte om de hun door de islam opgelegde godsdienstige plichten op voorgeschreven wijze te vervullen*.

Knielende Turkse moslims in de moskee aan de Vest. Foto: A. Molendijk, 1997 (Afb.: Beeldbank DiEP 552-302076).

Blijkbaar werd de Dordtse moskee in het nationale bewustzijn ervaren als de eerste die het gevolg was van de golf van gastarbeiders uit Turkije, later ook uit Marokko, in de jaren 70. In de jaren 80 en 90 gaf de gezinshereniging een impuls aan deze immigratie van nieuwe culturele, etnische en religieuze groepen. Door zich te organiseren in stichtingen konden lokale moslimgemeenschappen een beroep doen op overheidssubsidies voor het sociaal-culturele welzijnswerk. Gemeentebesturen hielpen mee gebouwen te vinden waar een scala van activiteiten, inclusief preken en ritu-

elen, kon worden ontplooid. Die achtergrond verklaart het curieuze feit dat het eerste Dordtse islamitische ontmoetingscentrum gevestigd werd in een monumentaal pand in de Wijnstraat, een toplocatie in de binnenstad (nr. 112). Tegelijk is het typerend dat de eigenlijke gebedsruimte was ingericht in een houten aanbouw achter het pand aan de zijde van de Wijnhaven. De ingang van de moskee was te vinden in het steegje tussen Wijnstraat en Mattenkade. De vergelijking met de katholieke schuilkerk aan de Voorstraat, een paar eeuwen lang alleen achterlangs en zijdelings bereikbaar via poortjes, dringt zich op.

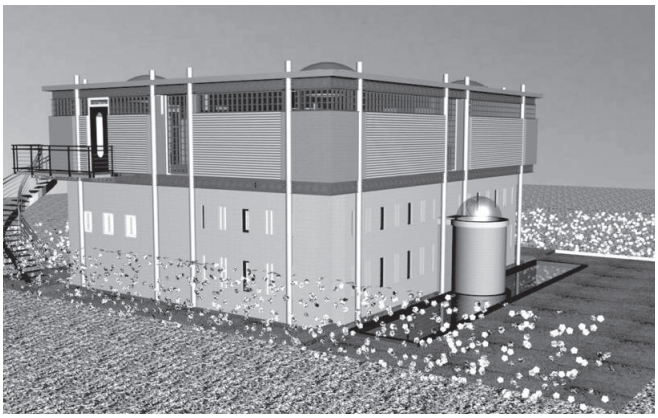
Toegangspoortjes in de Wijngaardstraat van de rooms-katholieke schuilkerk en aan de Mattensteiger van een moskee.

Ook de tweede, eveneens Turkse moskee in Dordrecht kreeg een plaats in de binnenstad. Ze bevindt zich in een niet zo brandveilig pand aan de Vest, symbolisch genoeg ter plaatse van de oude stadsmuur (nr. 120). De Marokkaanse gemeenschap kreeg de beschikking over een voormalige kleuterschool aan het Kasperspad, dus in de 19de-eeuwse Schil, door de ligging achter huizen nauwelijks zichtbaar (nr. 121). Ook een Turkse groepering vond onderdak in een leegstaande kleuterschool, nu in Krispijn (nr. 124). In 1995 kocht een andere Turkse islamitische stichting de gewezen rooms-katholieke schuurkerk op de Staart (nr. 94). Met de groei van het aantal Arabisch sprekende immigranten uit Marokko, Irak en Somalië, die veelal hun religieuze thuishaven zochten aan het Kasperspad, ontstond de behoefte aan extra gebedsruimte. Naarmate meer moslims verder van het centrum kwamen te wonen, met name in Oud-Krispijn, Wielwijk en Crabbehof, kwam ook het zuidelijke stadsgebied in aanmerking voor de bouw

van een nieuwe, grote moskee met ruime parkeergelegenheid. Als noodoplossingen werden hier en daar informele gebedsruimten gecreëerd, zoals in een keldercomplex aan de Cornelis Trompplaats.
De in 2001 geopende Mevlana Moskee in Rotterdam, een groots bouwwerk in ottomaanse stijl met koepel en twee minaretten, gold als inspirerend voorbeeld voor de in 1988 opgerichte Islamitische Vereniging Al Fath in Dordrecht. Haar ideaal werd gedeeld door de Dordtse Raad van Levensbeschouwingen, die kort na de aanslagen van 11 september 2001 werd opgericht om goede verhoudingen tussen de godsdiensten en bijbehorende bevolkingsgroepen te bevorderen.[76] De Raad vond dat de bouw van een 'echte' moskee na 40 jaar realiteit van de islam in Dordrecht een kwestie van historische gerechtigheid was en bovendien de interculturaliteit en architectuur binnen de stad kon verrijken. Al Fath wist het College van B&W te bewegen tot een vergunning voor nieuwbouw op de hoek van de M.H. Trompweg en de Laan van Londen. Architect Gerard Rijnsdorp uit Reeuwijk ontwierp een moskee met een koepel van bijna 15 meter hoog, een minaret van 23 meter, 411 bidplaaten en 82 parkeerplaatsen. Protesten van buurtbewoners uit de aangrenzende villawijk vertraagden de definitieve aankoop jaren lang. In 2009 werd eindelijk de eerste paal geslagen, maar door aanhoudend geldgebrek kon de bouw pas drie jaar later van start gaan. Inmiddels bestaat eveneens een plan voor nieuwbouw van de moskee aan het Kasperspad op initiatief van de Vereniging Islamitische Moskee Dordrecht en omstreken.

Naderende nieuwbouw Al-Fathmoskee M.H. Trompweg (2012).

Ontwerp nieuwbouw Arrhamaanmoskee Kasperspad (2012).

76 Deze Raad is ruimer opgezet dan de Dordtse Raad van Kerken, die zelf als lid is aangesloten. Andere leden zijn De Buitenwacht (adres van de Raad), de moskees Aksa, Aya Sofia, Mevlana en Al Fath; de Hindoestaanse Vrouwen Organisatie Drechtsteden Abilasha; het Humanistisch Verbond Dordrecht; de Liberaal-Joodse Gemeenschap.

Reserves tegenover de langzame integratie van moslims of buitenlanders in de Nederlandse samenleving speelden in 2011 op bij de aankoop door de islamitische stichting Seda van een monumentaal pand van het Johan de Witt gymnasium aan de Oranjelaan 264. Genoemde stichting zette het pand aan de Wijnstraat te koop met de bedoeling een multifunctioneel centrum te vestigen in de voormalige landbouwwinterschool. In de aanloop was er overleg met het bewonerscomité Indische Buurt Noord. De vrees dat er een moskee kwam, werd weggenomen door de toezegging dat het alleen om sociale activiteiten zou gaan. Nieuwe onrust ontstond toen bleek dat niet Seda maar de Stichting Islamitisch Centrum Dordrecht de eigenlijke koper was en het gebouw zou worden omgezet in een meisjesinternaat. Waar de sympathie van de overheid naar uit gaat, laat zich raden.[77] Begin 2011 bezocht de burgemeester de Alevitische Culturele Vereniging Dordrecht, een groepering van religieus-humanistisch georiënteerde en zeer maatschappelijk betrokken Turken. Zij noemen hun gebouw aan de Merwedestraat 275 op de Staart nadrukkelijk geen moskee, hoewel er regelmatig gebedsdiensten – gezamenlijk van mannen en vrouwen – worden gehouden.[78]

Ruimte voor stilte

In de middeleeuwen boden gasthuizen, pesthuizen en hofjes mogelijkheden voor de opvang, verpleging of huisvesting van wezen, armen, zieken en bejaarden. Voor de geestelijke verzorging waren er – zeker in Dordrecht – vaak kapellen aan verbonden waar priesters hun diensten verleenden aan deze weinig mobiele groepen parochianen. Bij de reformatie werd de sociale functie van deze liefdadigheidsinstellingen zo veel mogelijk gecontinueerd, maar de frequente sacramentsbediening ter plaatse was geen noodzaak meer. Binnenvaders gingen vaak voor in gebed en bijbellezing voor de bewoners van diverse tehuizen, catechiseermeesters gaven onderwijs aan arme- en weeskinderen, terwijl predikanten en ziekentroosters het meer bijzondere pastoraat voor hun rekening namen. Protestanten hadden voor dit alles geen altaren meer nodig, laat staan kapellen of beelden, hoogstens een ruimte waar groepen zich rond een lessenaar konden verenigen en aan de hand van Bijbel en kerkboek konden lezen en zingen.

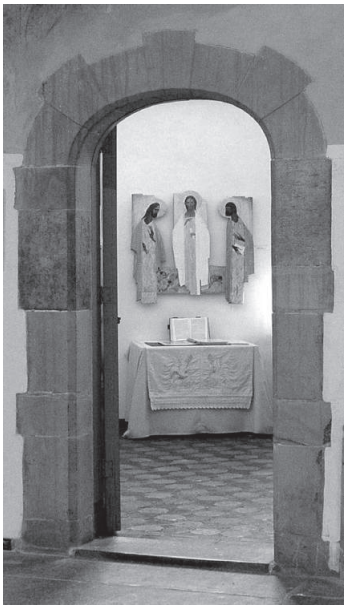
Na de scheiding van kerk en staat in 1796 werd het aanbod van geestelijke verzorging in publieke tehuizen een private aangelegenheid. Tot ver in de 19de-eeuw verschilde de praktijk niet veel van voorheen. Met de opkomst van confessionele instellingen kreeg dit aspect vanzelf speciale aandacht, terwijl de 'algemene' instellingen juist een neutraal karakter aannamen. Zeker rooms-katholieke instellingen werden als vanzelfsprekend voorzien van een kapel, waar ook de heilige mis kon worden opgedragen. In Dordrecht gebeurde dit bij het Sint-Jacobsgasthuis, dat bestaan heeft van 1876 tot 1989 (nr. 59). Aan protestantse zijde volgde in 1910 het Diaconessenhuis, dat in de loop der tijd diverse gebouwen heeft gebruikt. Daarin waren ook ruimten waar religieuze activiteiten plaatsvonden, maar niet van dien aard dat ze in onze lijst van sacrale locaties verschijnen. In het Refajaziekenhuis, geopend in 1971, werden diensten georganiseerd in het personeelsrestaurant. Pas in 1987 werd er een zelfstandige kapel gebouwd (nr.

77 Documentatie gemeente Dordrecht bij raadsbesluit 524098, d.d. 25 januari 2011.
78 *Dordt Nu*, 7 januari 2011.

123). Bij de nieuwbouw van het Merwedeziekenhuis in 1989, een niet-confessionele instelling die mede in de plaats kwam van het rooms-katholieke ziekenhuis, hoopten geestelijke verzorgers dat ook daar zo'n kapel zou komen. Dat is niet gelukt, maar het gerenoveerde gebouw op het Gezondheidspark (locatie Dordwijk van het Albert Schweitzerziekenhuis) heeft sinds 2011 in het 'oranje' Otelgebouw een auditorium/kerkzaal.

Naast de diversiteit aan medische instellingen stimuleerde de verzuiling de oprichting van confessionele bejaardencentra, verzorgings- en verpleeghuizen. Ook hier doet zich het verschijnsel voor dat het rooms-katholicisme lichter tot markering van sacrale ruimten leidt dan het liturgisch minder veeleisende protestantisme. Het in 1963 geopende verzorgingshuis Thureborgh, dat een algemene grondslag heeft, komt dan ook in dit boek niet voor. Hetzelfde geldt voor protestants-christelijke zorgcentra, variërend van Vreedonk, Crabbehoff en Dubbelmonde (alle drie hervormd) tot de bejaardencentra van het Leger des Heils (Avondzon, later De Linde) en de Oud Gereformeerde Gemeente (Mauritshof). De rooms-katholieke instellingen werden evenwel steevast voorzien van een volledig ingerichte en door de bisschop gewijde kapel. Vandaar de opname van de lemma's over De Merwelanden en De Sterrenlanden (nrs. 113 en 118).

Sinds enige jaren kent Dordrecht twee clusters waarin de grotere zorgcentra samenwerken. Het ene cluster, Stichting Het Spectrum, heeft als zodanig een algemene grondslag die openheid garandeert voor alle cliënten ongeacht hun levensovertuiging of maatschappelijke beschouwing. De bijbehorende locaties behielden echter hun eigen naam en identiteit (Thureborgh algemeen, Vreedonk protestants, De Sterrenlanden rooms-katholiek). Het andere cluster, Zorggroep Crabbehoff, heeft een protestants karakter, herkenbaar in de zondagse diensten, weeksluitingen en regelmatige avondmaalsvieringen die op elke locatie plaatsvinden in een ontmoetingsruimte of recreatiezaal (Vijverhof, Crabbehoff, Dubbelmonde). Beide clusters hebben een oecumenische en open inslag, gericht op het 'mentaal welbevinden' van de patiëntenbevolking, zoals dat in het jargon van de gezondheidszorg heet. In De Sterrenlanden vindt inmiddels naast de eucharistieviering in de kapel een protestantse dienst in een grote zaal plaats, terwijl De Merwelanden gelegenheid geeft voor een maandelijkse hervormde dienst. Omgekeerd leest men in Crabbehoff eens per maand op maandagochtend de mis. Met een knipoog naar de Dordtse 'kleurenwaaier' – de 55 typische kleuren van historisch Dordrecht – ontwikkelde de zorggroep enkele jaren geleden een 'religiewaaier', een naslagwerkje over gebruiken en rituelen van de zeven meest voorkomende religies in Nederland.

Stiltekapel Grote Kerk (foto: H.A. van Duinen).

Stiltekapel Albert Schweitzerziekenhuis, lokatie Dordwijk (foto's: F.A. van Lieburg).

Kapellen en zalen in woon- en zorgcentra hebben doorlopend het karakter van een bezinningsruimte waar men in alle rust kan bidden of mediteren. Dat brengt ons bij een westers fenomeen van de laatste decennia: het stiltecentrum of de stiltekapel. De herinnering aan de middeleeuwse devotiekapel ligt voor de hand. In de Dordtse Grote Kerk heeft men al na de restauratie in 1987 een stiltekapel ingericht in de ruimte die in vervlogen tijden als sacristie heeft gefungeerd. Ieder kan daar een kaarsje branden en iets in een voorbedenboek schrijven. Het ASZ (locatie Dordwijk) opende in 2004 in een kamer op de tweede verdieping een stiltecentrum volgens het veel voorkomende model van een aparte islamitische gebedsruimte in combinatie met een 'neutrale' ruimte. Dankzij steun van de Stichting Vrienden van het ASZ kon in 2010 in de binnentuin een zelfstandig stiltecentrum worden geopend. Het heeft eenzelfde dubbele, multireligieuze opzet en wordt omgeven door de kamers van geestelijk verzorgers. Behalve als plaats van gebed of bezinning wil men het tevens gebruiken voor meditatiecursussen en fototentoonstellingen over spiritualiteit.

Locus sanctus

Regelmatig vernemen we in Dordrecht van archeologisch onderzoek waarbij sporen van eeuwenoude kerkhoven worden gevonden (nrs. 1, 5 en 11). Dat daarbij ook skeletten of botten van mensen worden opgegraven, geeft gelovigen soms te denken over de grafrust die christenen, wachtend op de dag der opstanding, wordt ontnomen. Toen in 1849 in de bodem van een werkplaats aan de Prinsenstraat *eene groote verzameling van doodsbeenderen, schedels, bekkeneelen etc.* werd gevonden, deden al gauw *vele gissingen* en *vreemde vertellingen* de ronde. Een schrijver in de Dordrechtsche Courant legde uit dat waarschijnlijk restanten van het in 1572 gesloten Sint-Adriaanskerkhof in putten en graven onder de later gebouwde huizen bijeen waren gebracht *om tegen verdere verstoring te behoeden*.[79]

Rondom de Grote Kerk zijn nog bij gerichte graafwerkzaamheden in 2002 en 2008 skeletten en knekelputten gevonden. Soms komen daar spontane vondsten van menselijke resten voor.[80]

---

79 J. Smits over de Sint-Adriaanskerk in de *Dordrechtsche Courant*, 3 september 1849 (afgedrukt in *Oud-Dordrecht* 2010, nr. 3, p. 32-33).

80 Dorst*, Dordrecht, plangebied Grotekerkstuin.*

In de middeleeuwen was het begraven in gewijde aarde een vast bestanddeel van de christelijk rituelen die door kerk en geestelijkheid levend werden gehouden. De parochiekerken en omliggende hoven dienden als begraafplaats van rijke, respectievelijk minder gegoede Dordtenaren. Behalve de Grote Kerk, de Nieuwkerk en de Sint-Adriaanskerk boden ook de bedelordekloosters van franciscanen en augustijnen deze mogelijkheid. Naast het gasthuis aan de Voorstraat was bovendien een grafveld waar onvermogenden, die daar gestorven waren, ter aarde werden besteld. Volgens pastoor De Witt gold die begraafplaats sinds het sacramentswonder van 1338 als *locus sanctus* (heilige plaats). *De doode lichamen van de arme menschen hier begraven, waren ten derden dage verrot sonder eenige stanck te geeven. Maer sooseer het rycken waeren ende daerom oock onweerdich het Gasthuijs, soo worden sy dickmaels door den stanck gemelt ende op een ander begraven*.[81]

Na de reformatie bleef de parochiaal georganiseerde lijkbezorging intact, ongeacht confessionele verschillen. Ook de Augustijnenkerk behield die functie. Na de sluiting van het Grotekerkhof in 1704 bleef de Nieuwkerk over als enig terrein waar nog buiten begraven werd. In 1825 werden begrafenissen in en rond kerken wettelijk verboden met een overgangstermijn van vier jaar. De stad Dordrecht kocht toen een perceel van de gemeente Dubbeldam, gelegen aan de straatweg richting dit naburige dorp. In 1829 werd de stedelijke begraafplaats geopend die sinds 1988 bekend staat als de Essenhof.[82] Dubbeldam zelf had sinds 1630 een eigen kerkhof en kreeg eveneens in 1829 een begraafplaats aan de Zuidendijk, die heden ten dage ook onder het beheer van de Essenhof valt. Grote uitzondering op de religieuze eenheid in het 'verzamelen tot de vaderen' vormde de joodse gemeente. Al in 1737, twee jaar voor de toewijzing van een synagoge door het stadsbestuur, kreeg zij een eigen begraafplaats in het Wilgenbos buiten de Sluispoort (thans de Hoogt). In 1869 werd een nieuwe Israëlitische begraafplaats ingericht aan de Achterweg (thans Nieuweweg). De oude werd in 1958 geruimd, onder overbrenging van stoffelijke resten naar de nieuwe locatie (en in 1996 nog een restant naar de joodse begraafplaats in Rotterdam).[83] Het Nieuwkerkhof werd in 1933 geruimd. Toen er evenwel binnen en buiten de kerk bij de restauratie in de jaren 1985-1987 vele skeletten werden gevonden, werden die overgebracht naar een 'massagraf' op de Essenhof onder een zerk met het opschrift 'van Nieuwkerk'.

Onder de Dordtenaren en Dubbeldammers die op de algemene begraafplaatsen hun laatste rustplaats vonden, waren verreweg de meesten protestant. Tot ver in de 19de eeuw werden daar echter ook rooms-katholieken begraven. In 1880 kocht het bestuur van de rooms-katholieke Sint-Bonifatiusparochie een terrein aan de Reeweg Oost, waar een jaar later een begraafplaats werd geopend en een kapel werd ingewijd (nr. 60). De opname daarvan in de lijst van de sacrale locaties mag wederom opgevat worden als een rooms-katholiek privilege, want de algemene begraafplaats had evengoed een aula of rouwcentrum.[84] Een

81 De Wit, 'Cort verhael', 53; Van Heussen en Van Rijn, *Oudheden en gestichten*, 94.

82 't Jong, *Van Kerkhof tot Begraafplaats*; Denisse, *Van goede grond en laatste gang.*

83 Jansen, *De verdwenen mediene.*

84 Architect A.J. Argelo ontwierp in 1938 een aula, voorzien van een pijporgel. Het gebouw werd in 1957 uitgebreid met een waaiervormig volume en vier glas-in-loodramen. Na twintig jaar verval en leegstand werd het gebouw in de jaren 2009-2012 gerestaureerd. Het functioneert nu als vanouds bij uitvaartplechtigheden.

curieuze geschiedenis betreft de rooms-katholieke begraafplaats bij Klein Amstelwijck, midden op het Eiland van Dordrecht (nr. 95). Het werd in 1959 aangelegd voor de aldaar neergestreken karmelieten, maar pas vanaf 1968 gebruikt door hun opvolgsters, de Kleine Zusters van de Heilige Jozef. Hoewel sinds 1991 verlaten door de religieuzen, spreekt de volksmond nog altijd van het 'nonnenbos'.[85]
Zoals de religieuze samenstelling van de bevolking in de afgelopen halve eeuw ingrijpend is gewijzigd, heeft ook de lijkbezorging haar christelijke vanzelfsprekendheid verloren. De acceptatie van crematie is snel en breed verbreid geraakt, zowel onder (ex-)christenen als ongelovigen. De algemene begraafplaatsen bieden sedertdien diverse mogelijkheden van bijzetting, bewaring of verstrooiing van de as. Zelfs de roomskatholieke begraafplaats heeft sinds 2003 een urnentuin. Zeker de Essenhof is inmiddels een spiegelbeeld van de religieuze diversiteit van Nederland en van Dordrecht. Behalve uitbreiding met een crematorium, een algemene strooiakker en een urnentuin realiseerde zij de aanleg van snel groeiende grafvakken voor moslims aan de rand van de Nassauweg. In een andere uithoek bevindt zich – naast een al sinds de 19de eeuw grafvak voor oud-katholieken – een apart gedeelte voor Armeniërs. Na Almelo en Amersfoort is dit de derde begraafplaats van de Armeense kerk in Nederland, waar deze christenen begraven kunnen worden volgens de eigen tradities. Door de geestelijk leider van deze 'migrantenkerk' werd het Dordtse grafveld in 1993 plechtig ingewijd.[86]

Plaatsen van herinnering

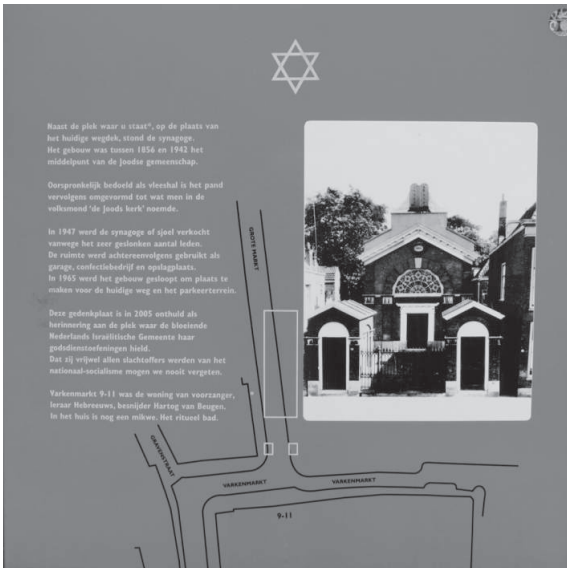
Begraafplaatsen en urnenvelden zijn plaatsen van herinnering in de ervaren nabijheid van de doden. Grafstenen of andere herdenkingstekens spreken in woord en beeld tot de levenden. Met bijbelcitaten, zangregels, palmtakken of kruisen verwijzen ze veelal naar het geloof waarin de overledene de weg naar het hiernamaals is gegaan. Een van de oudste nog leesbare Dordtse grafzerken roept de voorbijganger op te bidden voor de ziel van Diryck Moll Henryckzoen, gestorven in 1534, een gebed dat door de gereformeerden als onbijbels zou worden afgewezen.[87] Herdenkingsrituelen rond symbolische locaties weten echter menige religieuze of culturele verschuiving te overleven. Juist in de laatste decennia zijn opvallende vormen van spiritualiteit opgebloeid, die in veranderde omstandigheden continuïteit vertonen met menselijk handelen van eeuwen geleden. Een concreet Dordts voorbeeld is de herleving van de voorreformatorische processie van het Heilig Hout, nadat de verloren gewaande reliek in 2003 vanuit een Belgisch klooster zijn weg naar Dordrecht had teruggevonden. Sinds 2006 is er een jaarlijkse processie, uitlopend in een feestmarkt op het Sint-Antoniuskerkplein.[88]
Voor vrome katholieken was de reformatie van 1572 een zware ontwrichting van hun op heilige plaatsen en heilige dagen georiënteerde levensritme. Zo goed en zo kwaad als het ging, bleven ze betekenis geven aan het geschonden erfgoed. De gereformeerde kerkenraad klaagde in 1603 over mensen die op het Grotekerkhof bij een stenen kring

85 Erica van Dooremalen, 'Een bijzondere begraafplaats op het landgoed Amstelwijck te Dordrecht', uitvoerig gedocumenteerde bijdrage op www.begraafplaatsenonline.nl (2007).
86 Vgl. Hulscher, *Drechtsteden*; Bok, 'Waar heden en verleden elkaar raken!'.
87 Nijman, *'Hier leyt begraven'*, 60.
88 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* I, 311-313.

– de putrand van de Sint-Surabron – knielden en andere ‘superstitiën’ bedreven.[89] Of protestanten intussen geen andere manieren vonden om in soortgelijke behoeften te voorzien, is de vraag. We zullen niet uitweiden over de functies van allerlei funeraire monumenten in de publieke kerkgebouwen. Geloof, familiebewustzijn en persoonlijk prestige waren ongetwijfeld sterk met elkaar verweven. Gevoelens van vaderlandsliefde en cultureel nationalisme inspireerden ook tot monumenten voor allerlei helden, eerst in kerken, later ook in de openbare ruimte. Musea, standbeelden of gedenkborden gaven evenals gedenkdagen, herdenkingsbijeenkomsten of historische feesten gestalte aan een min of meer seculiere heiligenverering.

Er loopt een lijn van de 15de-eeuwse gedenkstenen van de Sint-Elisabethsvloed, een oorlogsoverwinning, hongersnood en stadsbrand naar de 20ste-eeuwse herinneringscultuur rond de Tweede Wereldoorlog. Natuurlijk is de aard en omvang van de rampspoed en de impact op het nationale zelfbeeld onvergelijkbaar. Dordrecht ontkwam niet aan oorlogsgeweld, oorlogsleed en oorlogsgraven. Vanaf 1940 zijn in de stad, evenals in Dubbeldam, Wieldrecht en Willemsdorp, monumenten onthuld voor omgekomen soldaten, verzetstrijders en andere burgerslachtoffers. Een belangrijk monument staat sinds 1946 op het Sumatraplein: een wit kruis (ooit van hout, sinds lang van staal) *voor hen die vielen*. De jaarlijkse dodenherdenking in de vorm van een stille tocht en twee minuten stilte heeft voor velen een semireligieus karakter. Had de bijeenkomst voorheen een uitgesproken christelijk stempel, in de afgelopen jaren beijverde de Raad van Levensbeschouwingen zich voor een een interreligieuze en interculturele dodenherdenking, mede om de ‘nieuwe Dordtenaren’ mee te nemen in het historische bewustzijn van de Nederlanders.

De toegenomen behoefte aan herdenking van het oorlogsverleden gold in het bijzonder voor de herinnering aan de joodse gemeenschap. Terecht wordt Dordrecht genoemd op de gedenkmuren van de Vallei der Gemeenschappen in het Yad Vashem-monument te Jeruzalem. Toch verkeerde de teniet gegane ‘kehilla’ lange tijd in vergetelheid bij de Dordtse bevolking. Een tentoonstelling in 1985 bracht daarin verandering. Op 12 september 1989, precies 133 jaar na de inwijding van de synagoge aan de Varkenmarkt, werd bij het oude stadhuis een gevelsteen onthuld ter nagedach-

Plaquette synagoge Grote Markt (foto: C. Sigmond).

89 Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* I, 318-320.

tenis van de 285 Dordtse joden die door de nazi's en hun handlangers zijn vermoord. *Je moet het je kinderen vertellen*. In 2001 werd door de gemeente een gedenkteken geplaatst bij het gerestaureerde metaheerhuisje van de joodse begraafplaats aan de Nieuweweg. Een werkgroep die zich inzet voor de totstandkoming van een joods cultureel centrum – bijvoorbeeld in het voormalig woonhuis van de rabbijn – beijverde zich ten slotte voor een plaquette op de plaats waar de synagoge heeft gestaan. Op 28 april 2008 werd dit initiatief werkelijkheid met een tekst- en fotobord op de gevel van een flatgebouw op de Grote Markt.
Een laatste vorm van de moderne herinneringscultuur, goed voor nieuwe 'rituele ruimten' en 'rituele repertoires', betreft de monumenten voor rampen, ongelukken of misdrijven. Gedenktekens, bermmonumentjes of kruisen bij plekken des onheils zijn in Dordrecht gelukkig niet dik gezaaid. Niet lang geleden heeft de stad wel een tragedie van zinloos geweld in haar annalen moeten bijschrijven. Op 10 maart 2010 werd de twaalfjarige Milly Boele door een buurman vermoord. Haar lichaam werd gevonden in de tuin van diens woning. Enkele duizenden mensen liepen mee in een stille tocht langs markante plaatsen uit haar leefomgeving. Ze werd na een dienst van woord en gebed in de Ontmoetingskerk begraven op de Essenhof. Precies een jaar na haar sterfdag onthulden familie en vrienden een monument vlakbij Milly's ouderlijk huis in de wijk Sterrenburg. Het is een zuil van circa 60 centimeter met daarop een steigerend paard, verwijzend naar haar liefde voor paardrijden. Ook staat er een tekst op van de popgroep The Police. *Every step I take, every move I make. Every single day, every time I pray. I'll be missing you*.[90]

Monument voor Milly Boele (foto: F.A. van Lieburg).

Dynamisch erfgoed
Materieel erfgoed is er nooit voor de eeuwigheid. Religieuze gebouwen worden een keer in gebruik genomen en vroeg of laat een keer gesloten of afgebroken. Nieuwbouw geeft een geloofsgemeenschap vaak veel heilig vuur en energieke saamhorigheid; afbraak doet eens te meer pijn als een godshuis jarenlang in geestelijk en stoffelijk opzicht haar ziel en zaligheid is geweest. Nieuwbouw was op het Eiland van Dordrecht al aan de orde

90 *Algemeen Dagblad*, 22 september 2011.

toen in de 11de eeuw het houten kerkje bij de Dubbel werd gebouwd. Afbraak, reconstructie en nieuwbouw waren in de latere middeleeuwen een normaal verschijnsel. Bij de reformatie, met de herbestemming of sloping van kerken, kloosters en kapellen, moet er minstens bij het Rome-getrouwe deel van de bevolking verdriet zijn geleden. Daarna was er tot ver in de 19de eeuw weinig aanleiding voor interconfessionele spanning of gedeelde treurnis over veranderingen in sacrale ruimte. Wel werd bij de eerstesteenlegging van de Sint-Bonifatiuskerk in 1823 het bouwterrein door kannoniers afgezet om een protestants relletje te voorkomen.[91] Een eeuw later was iedereen wel gewend aan de vrije religieuze markt. Hoogstens was er verbaal ongenoegen over imposante kerkbouw van nieuwe groepen, afgesplitst of geïmmigreerd; over de als lelijk ervaren architectuur, te lomp of juist te hoogdravend; of gewoon over de veelheid van al die kerken en kerkjes en even zovele al dan niet kleinzielige koninkrijkjes.

De leegstaande, deels gekraakte Morgensterkerk gedevalueerd tot 'monsterkerk'. Op de muur schreef iemand 'God bestaat niet', waarna een ander 'niet' doorhaalde (foto: F.A. van Lieburg, december 2008).

Na de definitieve scheiding van kerk en staat in 1848 werd juist door de gelijkberechtiging van katholicisme en protestantisme de scheiding in christelijke herinneringscultuur versterkt. Tegelijkertijd maakten historisch besef en kunstzinnige waardering een schijnbaar objectieve omgang met het verleden mogelijk. Veel Dordtenaren, en zeker de orthodoxe hervormden, treurden in 1857 over de afbraak van de Kloveniersdoelen, waar in 1618-1619 de Nationale Synode was gehouden. Zo'n tien jaar later vielen in het kader van de rigoureuze stadssanering ook de vlakbij gelegen weeshuisgebouwen – ooit functionerend als vrouwenklooster, deels ook als Schotse Kerk en synagoge – onder de slopershamer. Het was in handen gekomen van een projectontwikkelaar avant la lettre, Arie Verhoeven (1829-1895), steenhouwer en metselaar, later commissionair in effec-

91 Sleebe, 'De kerken', 300.

ten. Zijn 'amovering' van het erfgoed was volgens de stadsarchivaris Van Dalen *zeer tot ergernis van hen, die belang stellen in gewrochten van oude bouwkunst*.[92] Het lijkt veelzeggend dat Van Dalen de naam van Verhoeven nadrukkelijk noemde, toen iedere Dordtenaar de man herinnerde als gereformeerd politicus en eerste vertegenwoordiger van de Anti-Revolutionaire Partij in de gemeenteraad.
Een periode van nieuwe ergernis en verbazing, of spanning en bezinning, brak aan met de snelle ontkerkelijking na de Tweede Wereldoorlog. De terugloop van het aantal kerkgangers en kerkleden maakte afstoting van kerkgebouwen onvermijdelijk. Dat probleem zal alleen maar nijpender worden, zodat zowel de Rooms-Katholieke Kerk als de Protestantse Kerk in Nederland de laatste jaren algemeen beleid hebben ontwikkeld over afbraak of herbestemming van kerkgebouwen. Dordrecht weet hiervan mee te praten.[93] Reeds in 1960 was de sluiting van de Nieuwkerk het startschot van een jarenlange strijd over het lot van dit uiteindelijk gerestaureerde monument (nr. 9). Grote ophef veroorzaakte ook de toewijzing van de aan de burgerlijke gemeente verkochte Sint-Bonifatiuskerk aan de jeugdsociëteit Bibelot, die van 1974 tot 2012 een volgens velen oneigenlijk gebruik maakte van het gewijde gebouw (nr. 51).[94] Een geval apart is de Waalse Kerk, eigendom van de overheid, die eigenlijk nog op een passender bestemming wacht dan de winkels die er sinds 1984 gebruik van mochten maken (nr. 15). Iets passender was in 2002 de omdoping van een voormalige protestantse kerk in de Museumstraat tot 'Kunstkerk', nadat het gemeentebestuur dit pand had aangekocht in het kader van de ontwikkeling van het Hofkwartier (nr. 63).[95] Weinigen realiseren zich dat de bestemming van dit gebouw voor culturele activiteiten eigenlijk een treffende herinnering is aan de oude rol van kerk en staat. Zoals de overheid vroeger religie bevorderde als publieke noodzaak onder het motto 'zonder geloof vaart niemand wel', zo steunt zij tegenwoordig kunst, ongeacht de smaak van het volk.[96] Inmiddels staat de Kunstkerk al weer in de verkoop.

Links: epitaaf uit 1676 in de Sint-Apolloniakapel van de Grote Kerk (foto: H.A. van Duinen). Rechts: abri aan de Maria Montessorilaan. De plaatsing riep in april 2009 commotie op, onder meer bij de nabijgelegen reformatorische scholen in het Leerpark (foto: F.A. van Lieburg).

92 Van Dalen, 'Het klooster Mariënborn', 174; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 762.
93 Zie over de herbestemming van de Nieuwkerk, de Sint-Bonifatiuskerk en de Kunstkerk: Lith, *Nieuwe functies*.
94 Van der Sijde, *Hoe Bibelot in de Bonifatiuskerk terecht kwam*.
95 Vgl. Van Engelenhoven, *De stedelijke ontwikkeling van het Hofkwartier*.
96 Een mooie beschouwing over deze parallel bij: Peter van Rooden, 'Vroomheid, macht, verlichting', in: *De Achttiende Eeuw* 32 (2000), 57-75.

Hoe conflicterend de claims van diverse bevolkingsgroepen op de sacrale ruimte in onze 'postmoderne' cultuur kunnen zijn, zagen we in 2009. In dit 'Calvijnjaar' was Dordrecht de toeristische trekpleister voor allerlei herdenkingsactiviteiten over het calvinisme, wat iets te maken zou hebben met de identiteit van de hardwerkende Nederlander. Onder dit gesternte riepen minder gereformeerde initiatieven van stadgenoten gemakkelijk negatieve gevoelens op. Uitgesproken ergernis wekte de opdracht van het Centrum Beeldende Kunst aan Aziz Bekkaoui om midden op het voormalige kloosterterrein een 'live performance installatie' te ontwerpen. Het resultaat was een spiegelende kubus, geïnspireerd op de ka'aba, bedoeld als concentratiepunt van alle mogelijke levensbeschouwingen. Het motief van de kunstenaar werd in bijna religieuze taal toegelicht: *Met* Het Mekka van Calvijn *tovert hij de historische lokatie 't Hof om tot een hedendaags bedevaartsoord.* Calvinisten én moslims reageerden 'not amused'. Eerder was een plan van genoemd centrum om in de kloostertuin een interreligieus tempeltje te laten bouwen als 'universele stilteruimte' afgeblazen vanwege de vele negatieve reacties. De commotie verhinderde niet dat in september 2009 een soort processie plaatsvond ter inwijding van de gewaagde, overigens tijdelijke creatie. Hopelijk was in diezelfde zomer de onthulling van een herinneringsplaquette in de Doelstraat, op de plaats waar de Synode van Dordrecht is gehouden, een pleister op de wonde.[97]

Mekka van Calvijn in Het Hof, najaar 2009 (foto's: H.A. van Duinen).

Enkele jaren later bracht de Ark van Noach een wel heel bijzondere presentatie van Bijbel, cultuur en commercie in het universum van de Drechtstreek. Maquettes van Dordtse kerkgebouwen zijn er legio; zelfs de Kloveniersdoelen is met synode en al nagebouwd. Maar deze reusachtige replica van een mythisch object dat bij de Turkse berg Ararat nog steeds archeologen bezighoudt, is inmiddels zelfs tot de ANWB-bewegwijzering in en rond Dordrecht doorgedrongen. Als er één geloofsbouwwerk herinnert aan vergankelijkheid en verre toekomst, is het wel dit schip tot behoud van mens en dier. Jezus zelf gaf een metafysische uitleg van het verhaal van Noach: *want* – om de tekst uit de Dordtse Bijbel te citeren – *zoals ze in die dagen vóór de zondvloed bleven kluiven en fuiven, ten huwelijk namen en gaven tot aan de dag dat Noach de ark in ging, en zij niets bemerkten totdat de zondvloed kwam en hen allen wegrukte, zó zal het ook zijn met de nadering van de mensenzoon!* (Matteus 24:37-39).

97 Van Lieburg en Van Duinen, *Calvijn en Dordrecht*.

Nummers van de kerkbeschrijvingen ingetekend op de kaart van Jacob van Deventer uit 1558 (afb.: NA Den Haag, Collectie kaarten nr. 4.DEF-1.2).

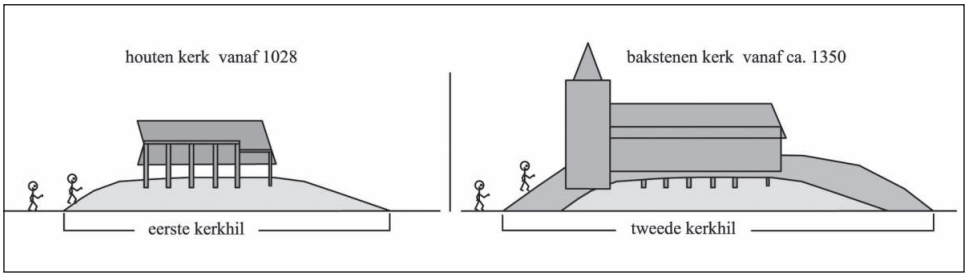

22?
26
28
9
36
14
30
18
23
40
13
27
35
44
43
31
20
16
33
12
17

Beschrijvingen van de sacrale locaties

1. Wolbrantskerke/Cruijskerke

Het dorp Wolbrantskerke wordt als zodanig vermeld tussen 1310 en 1325. Vermoedelijk is de kerk gesticht door en genoemd naar een lokale grondbezitter en na schenking aan het bisdom Utrecht herdoopt tot Cruijskerke, dat vermeld wordt tussen 1385 en 1418. Dorp en kerk, gelegen in het ambacht Nesse, gingen bij de Sint-Elisabethsvloed in 1421 teniet.

Archeologie: In 2006 en 2007 en vervolgens in 2010 werden opgravingen gedaan op het vroegere Combibadterrein nabij de Karel Lotsyweg en de Amnesty Internationalweg, tegenwoordig bekend als het Gezondheidspark. Het recente onderzoek legde

Schematische dwarsdoorsnedes van de twee kerkfases en de aangetroffen resten van de kerk van Wolbrantskerke/Cruijskerke, gebaseerd op de opgravingen bij de Amnesty Internationalweg (tekening: Bureau Monumentenzorg & Archeologie, Dordrecht).

sporen bloot van een houten kerk die blijkens dendrochronologisch onderzoek in of kort na 1028 moet zijn gebouwd. Vier zware, eiken palen bleken zelfs uit de late 8ste eeuw te stammen. Met een aantal berkenstammen vormden ze de fundering voor een rechthoekig zaalkerkje met een koor en enkele aanbouwen. Aan de zuidkant bevonden zich dertien graven. De houten kerk is later vervangen door een bakstenen kerk of uitgebreid met een toren. Bij het eerdere archeologische onderzoek werden restanten van een vierkante toren en van een muur teruggevonden, terwijl in een ringsloot ten westen van de toren fragmenten van de dakconstructie van hout en leien werden aangetroffen. De bakstenen worden gedateerd omstreeks 1278. Het eikenhout bleek uit 1320-1340 te dateren en afkomstig te zijn uit Polen of Denemarken. Het dak lijkt rond 1350 te zijn gemaakt. Ten noorden en ten zuiden van de toren lag een begraafplaats. Hier zijn in totaal 140 menselijke skeletten opgegraven. De vondsten lagen verbazend dicht onder het huidige maaiveld. Waarschijnlijk is de locatie een grote bewoonde (natuurlijke) terp geweest die ten zuiden van het riviertje de Dubbel lag. De ligging van de kerktoren is weergegeven in het plaveisel voor de nieuwe parkeergarage aan de Amnesty Internationalweg.

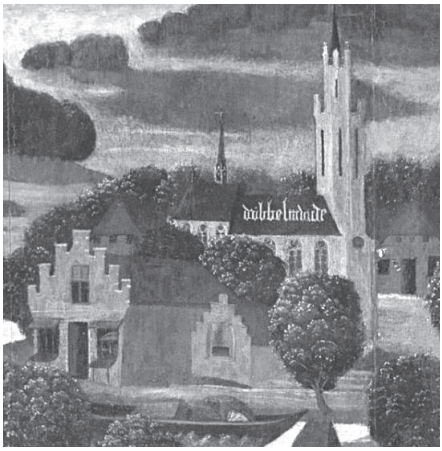
Literatuur: Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 207; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 237; Van Duinen en Esseboom, *Verdronken dorpen boven water*; 't Jong en Dorst, *Een archiefon-*

derzoek; 't Jong, 'Wolbrandskerke teruggevonden?' (met erratum); Hos en Dorst, *Zonnen op Gods akker*; Dorst, 'Houten kerk uit de 11de eeuw'; Dorst, 'Een 11de-eeuwse houten kerk aan de Dubbel'.

---

2. Dubbelmonde

Dubbelmonde was een kerkdorp in het bisdom Luik, ressorterend onder het dekenaat Hilvarenbeek. Het vormde samen met het westelijk – maar buiten het huidige Eiland van Dordrecht – gelegen kerkdorp Almonde een parochie, een zogenaamde ecclesia integra. Dat is een belastingrang die betekent dat de kerk de volledige bisschoppelijke belasting verschuldigd was. Mogelijk was Dubbelmonde oorspronkelijk de moederparochie van Almonde. In 1309 schonk heer Nicolaas III van Putten en Strijen, bij wie blijkbaar het patronaat van Dubbelmonde lag, de goederen en inkomsten van deze kerk – evenals die van Weede – aan het twee jaar eerder gestichte kapittel van Geervliet, dat overigens onder het bisdom Utrecht viel. In 1420 lag het patronaatsrecht van Almonde bij Engelbert, heer van der Lek en Breda. Een jaar later gingen beide dorpen bij de Sint-Elisabethsvloed ten onder. De dochterkerk van Dubbelmonde in (Hooge en Lage) Zwaluwe werd nadien tot zelfstandige parochie verheven.

Dubbelmonde op het rechterluik van de Elisabethspanelen.

Literatuur: Bannenberg, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek* II, 112-113, 331 en 344; Juten, *Consilium de Beke*, 18.

---

3. Wieldrecht

Wieldrecht wordt voor het eerst in 1276 in de bronnen vermeld als parochie in het bisdom Luik, ressorterend onder het dekenaat Hilvarenbeek. Het patronaat lag bij de heer van Breda. De kerk moet twee altaren hebben gekend, gewijd aan de heiligen Barbara en Maria. Het kerkdorp ging in 1421 ten onder bij de Sint-Elisabethsvloed. Wieldrechtenaren gaven vermoedelijk de opdracht tot de vervaardiging van de bekende 'Sint-Elisabethspanelen' bij een altaar in de Grote Kerk in Dordrecht omstreeks 1490-1495 (thans in het Rijksmuseum in Amsterdam).

Literatuur: Bannenberg, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek* II, 112 en 427-428; Helmus,'De Elisabethsvloed'.

4. Tieselenskerke

Vermoedelijk ontstaan als particuliere kerk van ene heer Tieselin, werd ze mogelijk als gevolg van het Concordaat van Worms in 1122 geschonken aan de bisschop van Utrecht. Deze gaf de kerk in elk geval in 1126 in handen van het kapittel van Sint-Pieter. Het dorp moet aan de noordelijke oever van de Maas hebben gelegen, ongeveer ter hoogte van de kruising van de A16 en de N217 naar de Kiltunnel. Het kerkdorp, behorend tot het ambacht Oudeland, is met de gehele, westelijk van de Dubbel gelegen Tieselenswaard verdwenen door de Sint-Elisabethsvloed van 1421.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 117; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 237; 't Jong, 'De Tieselenswaard'.

---

5. Erkentrudenkerke

De parochie Erkentrudenkerke, gelegen in het ambacht Tolloyzen, werd reeds in 1240 vermeld als behorend tot het Utrechtse kapittel van Sint-Jan. De kerk stond aan de Dubbel, vermoedelijk in de Aloisenpolder, en is bij de Sint-Elisabethsvloed van 1421 teniet gegaan. Medio 16de eeuw lijkt er op Dubbeldam weer een kerk te hebben gestaan zie nr. 46).

Archeologie: In 1989-1990 werd door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, in samenwerking met de afdeling Lek- en Merwedestreek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland, een opgraving uitgevoerd op het zogeheten MOK-veld (een sportterrein aan de Dubbelsteynlaan West, tegenover De Wijnstok, tegenwoordig de Cederlaan). Hier werden de resten van een grafveld gevonden met 90 doodkisten, zowel uitgeholde boomstammen als uit planken samengestelde kisten. De nederzetting zelf werd niet gevonden. Waarschijnlijk was het de begraafplaats van het verdronken dorp Erkentrudenkerke.

Opgraving op het MOK-veld te Dubbeldam (foto: Bureau Monumentenzorg & Archeologie, Dordrecht).

Literatuur: Muller, *De kerkelijke indeeling*, 237-238; Renting, 'Erkentrudenkerke gevonden?'; Van der Esch, 'Het verdronken dorp Cruyskerck'; Van der Esch, 'Een verdronken kerkhof in Dubbeldam'; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 309-311.

6. Oversliedrecht

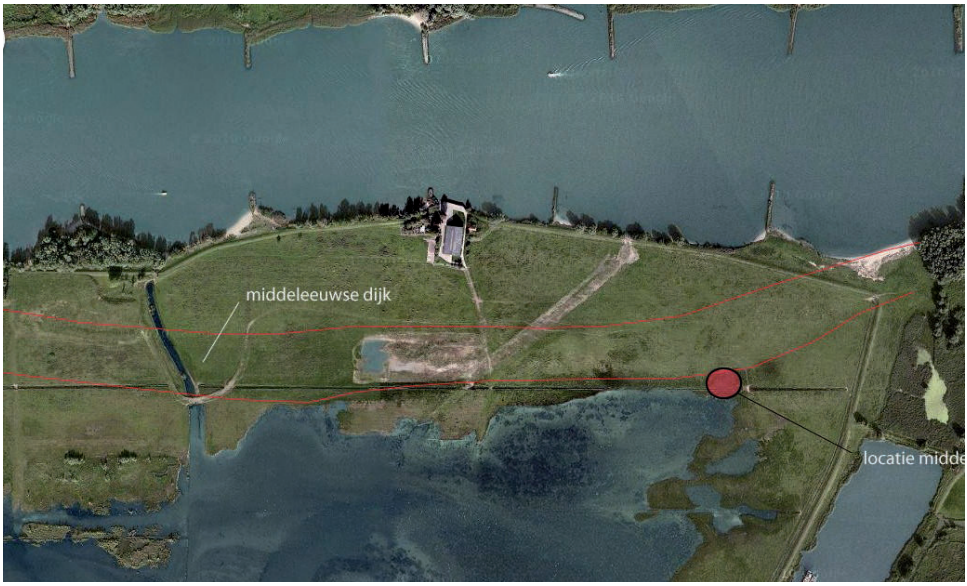
Dit kerkdorp moet onderscheiden worden van de huidige plaats ten noorden van de Beneden Merwede. Het oude ambacht in de Grote Waard wordt al vermeld in 1064. Onder de parochie viel in 1105 de dochterkerk Houweningen (zie nr. 7) en vanaf 1265 de kapel van de begijnen in Dordrecht. De kerk stond waarschijnlijk aan de dijk ten noorden van de Zuilespolder in de buurt van kasteel Crayestein (het terrein van de huidige Derde Merwedehaven). In 1267 schonk Hugo Botter, ridder, heer van Haastrecht en Schoonhoven, het patronaatsrecht van de kerk van Sliedrecht en de kerk zelf met toebehoren aan het cisterciënzerklooster Sint-Pietersdal of Heisterbach, gelegen aan de Rijn bij Königswinter. De kerk ging in 1421 ten onder bij de Sint-Elisabethsvloed.

Literatuur: Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 163-164; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 241; Van der Esch, 'Houweningen onder de loep'; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 308-309.

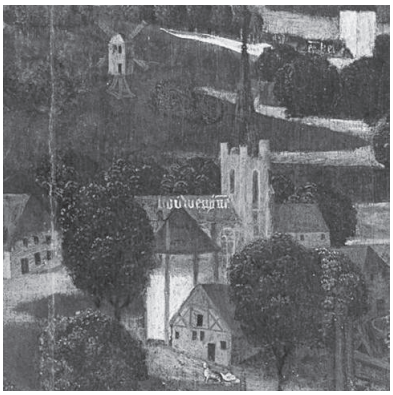
7. Houweningen

Houweningen was waarschijnlijk gelegen op een oude oeverwal van de Merwede. De kerk heette oorspronkelijk de Botteskerk, vermoedelijk naar een vroege ambachts-

Houweningen met middeleeuwse dijk (afb. Google Earth).

heer, genaamd Botter. Ze vormde een dochterkerk van de parochie Sliedrecht (zie nr. 6). Afsplitsing werd in 1105 verhinderd door de Utrechtse bisschop Burchardus. Later gebeurde dit alsnog door schenking aan Hendrik van Cuyk, die de kerk op zijn

Houweningen op het rechterluik van de Elisabethspanelen.

Opgraving Houweningen (foto: Bureau Monumentenzorg & Archeologie, Dordrecht).

beurt schonk aan het kapittel van Floreffe (bij Namen in België). In 1181 kwam de parochie onder beheer van de abdij Mariënweerd (Beesd) van de premonstratenzers of norbertijnen, een congregatie van de onder nr. 6 genoemde abdij van Heisterbach. In 1421 ging dit gebied ten onder bij de Sint-Elisabethsvloed.

Archeologie: Reeds in 1937 werd in de voormalige polder De Ruigten bezuiden de Perenboom een heuvel afgegraven en een sloot uitgebaggerd waaruit veel stenen tevoorschijn kwamen. Leden van de afdeling Lek- en Merwedestreek van de Archeologische Werkgemeenschap Nederland vonden in 1988 op de bodem en het talud van een sloot drie fragmenten van een gemetselde fundering, opgetrokken uit kloostermoppen. Gezien de verschillende omvang en ouderdom van de stenen valt te denken aan herbouw van de kapel die reeds in de 11de eeuw moet hebben bestaan en die wellicht opgetrokken was uit hout en tufsteen. Misschien is er zelfs een verband met dijkherstel na 1421, dat uiteindelijk het gebied niet kon redden.

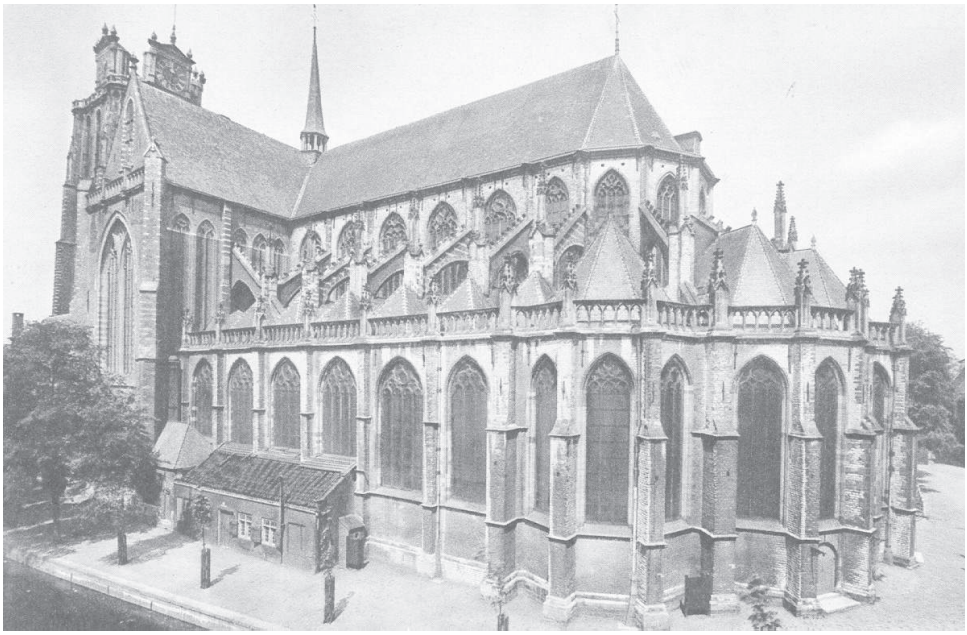
Literatuur: Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 168-170; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 241; Van der Esch, 'Houweningen onder de loep'; Van der Esch, 'Een middeleeuwse fundering in de Merwede'; Exaltus, *Gecombineerd booronderzoek*.

8. Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk

Lange Geldersekade 2

De bekende oorkonde die spreekt over een in of kort voor 1064 gebouwde kapel bij de rivier de Thure moge een vervalsing zijn, zonder twijfel was er in de 12de eeuw een parochiekerk op de plaats van de huidige 'Dordtse Dom', gewijd aan de maagd Maria. De parochie Oudkerk (zo genoemd in onderscheid van de Nieuwkerkparochie) viel onder het aartsdiakonaat van de Dom van het bisdom Utrecht en werd in 1203 geschonken aan het klooster Sint-Pietersdal in Heisterbach (zie nr. 6). In de 13de eeuw volgde de bouw van een grotere kerk in kruisvorm en een toren. In 1285 was de hertog van York aanwezig bij de inwijding van de nieuwe kerk. De parochiekerk werd in 1367 door hertog Albrecht van Beieren (als waarnemer van de graaf van Holland)

verheven tot kapittelkerk, wat aanleiding gaf tot de bouw van een geheel nieuwe kerk met een stoere toren in de stijl van de Brabantse gotiek. Het Mariakoor dateert van ongeveer 1370. Het grote project werd in 1456 voltooid, een jaar voordat een grote stadsbrand flinke schade aanrichtte. Spoedig werd de kerk herbouwd in de thans herkenbare vorm. In 1572 kwam de kerk in handen van de gereformeerden. Het gebouw is tot op heden in gebruik bij de Hervormde Gemeente van Dordrecht.

Grote Kerk vanuit het zuidoosten.

Exterieur: Conform het Franse grondplan van de gotiek heeft de kerk een kruisvorm, bepaald door een middenschip, een koor en twee dwarsarmen of transepten. Om deze ruimten lopen zijschepen en een kooromgang met vijf straalkapellen. De gehele kerk wordt overdekt met een kruisribgewelf, waarvan de druk aan de buitenzijde wordt opgevangen door luchtbogen en steunberen. De toren is, inclusief de fundering, 72 meter hoog. Oorspronkelijk moest de toren 108 meter worden, maar wegens verzakking werd van verdere verhoging afgezien. Eind 15de eeuw liet men het bij een aanzet van de bovenbouw of torenlantaarn, terwijl in 1626 tussen de pijlers hiervan grote wijzerplaten werden aangebracht. Gezien de toenemende scheefstand van de toren werd in 1950 een nieuwe fundering gelegd om de verzakking tot staan te brengen. In de eikenhouten klokkenstoel bevindt zich naast een anonieme klok uit de 15de eeuw een klok van J. Ouderogge uit 1681. Sinds 1951 is er een beiaard, gebouwd en later uitgebreid door klokkengieterij Eijsbouts te Asten. Grote kerkrestauraties vonden plaats in de jaren 1903-1939 en 1982-1987. Bij die in het begin van de 20ste eeuw werden de funderingen van de sacristie van het Mariakoor ontdekt. Deze sacristie, ook wel de Surakapel genoemd naar de legendarische kerkstichteres, is waarschijnlijk in het begin van de 17de eeuw afgebroken. De funderingen zijn in de bestrating aangegeven.

Interieur van de Grote Kerk in 1654, door Daniel de Blieck (afb.: Dordrechts Museum).

Interieur: In het kruisribgewelf bevinden zich gebeeldhouwde rozetten op de sluitstenen waar de ribben elkaar kruisen. De schilderingen rond de rozetten in het hoogkoor zijn 15de-eeuws. In het middenschip zijn in 1930 schilderingen aangebracht in art-decostijl door de kunstenaar Jacob Por. De 15de-eeuwse rozetten tonen de lijdensweg van Christus. Het Mariakoor heeft een zogenaamd stergewelf. Op enkele rozetten zijn taferelen aangebracht uit het leven van Maria. Sinds de verheffing tot kapittelkerk stonden er banken in het hoogkoor voor de kanunniken. In de jaren 1538-1542 werden koorbanken in vroeg-renaissancestijl vervaardigd door schrijnwerkers uit de school van Jean Mone uit Mechelen. Deze bleven tot op heden gespaard. De beeldenstorm ging aan de kerk voorbij, uitgezonderd wellicht een beschadiging van een muursculptuur van Christus' besnijdenis in de Jezuskapel. Na de beschikbaarstelling voor de gereformeerde eredienst werden beelden, altaren en de meeste muurschilderingen verwijderd. De uit 1540 daterende preekstoel ging in 1597 naar de Augustijnenkerk; de nieuwe van 1597 verhuisde in 1756 naar de Nieuwkerk (zie nr. 9). In dat jaar werd de huidige marmeren preekstoel met opengewerkt mahoniehouten klankbord geplaatst; ook een koorhek van koper en marmer (1743) en mahoniehouten doophek (1756) en regeringsbank (1761) zijn in Lodewijk XV-stijl. Vanaf 1909 zijn tal van bijzondere gebrandschilderde ramen geplaatst, laatst in 2006 in de Sint-Joriskapel rond de thematiek van Dordtse gilden en de moderne wegwerpmaatschappij. Naast grafmonumenten, rouw- en gedenkborden zijn nog tal van zerken aanwezig uit de periode tot 1829, al zijn er vele tijdens de revolutie van 1795 zwaar verminkt. De vaste banken tellen 900 zitplaatsen, uit te breiden tot 1500.

Orgel: Al in 1404 moet de Grote Kerk een orgel hebben gehad. In 1588 is er sprake van een orgel in het Mariakoor, dat onder meer bespeeld werd door de bekende organist Henderick Joosten Speuy (ca. 1575-1625). Pas vanaf 1638 werd in Dordrecht de gereformeerde gemeentezang door orgelspel begeleid. In opdracht van kerk- en burgemeesters bouwde Nicolaas van Hagen uit Antwerpen in de jaren 1670-1675 een nieuw orgel onder de torenboog. Regelmatig werden wijzigingen aangebracht, zoals in 1763 nieuwe ornamenten in rococostijl, passend bij de rest van het vernieuwde interieur. In de jaren 1857-1859 plaatste Willem Hendrik Kam uit Rotterdam een nieuw orgel in de oude kassen met hoofdwerk, bovenwerk, rugwerk en vrij pedaal. Het werd op 1 februari 1859 gepresenteerd met een bespeling door keurmeester Jan Albert van Eyken. Grotere restauraties werden afgerond in 1869 (Bätz-Witte te Utrecht), 1939 (Van Leeuwen te Leiderdorp), 1987 (Leeflang te Apeldoorn) en 2010 (Gebr. Reil te Heerde). Afgezien van het mobiele 'Lydiaorgel' (zie onder nr. 65) kregen diverse orgels een plaats in de Grote Kerk. In 1929 plaatste M. Spiering een noodorgel, dat in 1933 werd verkocht aan de Doopsgezinde Kerk in Aardenburg (waar het tot 1976 functioneerde). In het Mariakoor stond sinds 2000 een kabinetorgel, gebouwd door de Dordtse orgelmaker Pieter Johannes Geerkens in 1785, in permanente bruikleen van museum Huis Van Gijn. Sinds 2007 staat daar het tweeklaviers 'Bach-orgel', gebouwd door de firma Verschueren in Heythuysen in 18de-eeuwse middenduitse barokstijl.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 82-110; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 29-51; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 17vo-39vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 241-242; Overvoorde, 'Het kapittel van Onze Lieve Vrouwe'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 679-708; Van Dalen, *De Groote Kerk*; Lips, *De Grote Kerk te Dordrecht*; Hendrix, P., 'De bouwgeschiedenis'; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 139-167; Ton en Hendriks, *Van Katakombe tot (Dordtse) Kathedraal*; Jensma, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*; Jensma, *De Preekstoel*; Van Duinen, *Rozetten, 15e eeuw*; Stades-Vischer, *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, Stades-Vischer, 'De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht'; Nijman, *'Hier leyt begraven...'*; Nijman, *Gebrandschilderde ramen*; Bakker, 'Van orgelmaker tot pianostemmer'; Verhoeven, 'Het mirakelboek van het Heilig Hout te Dordrecht'; Verhoeven, 'De cultus van het heilig Hout te Dordrecht'; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 301-308; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* 311-313 (Heilig Hout) en 318-320 (Sura); Van Duinen, *De koorbanken van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht*; Den Toom, *De Orgelmakers Witte*, 1053-1057; Rem, *Het interieur van de Grote Kerk van Dordrecht*; Van Duinen, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht* (zes brochures); Van Duinen, 'Heisterbach en de opgravingen in de Grote Kerk'; Van Eekelen, *Teun Hocks Gildenramen*; Heerema, *Bach-Orgel*; De Bie, 'Het Kam-orgel in de Grote Kerk te Dordrecht'; Esseboom en Van Duinen, *Een leven lang restaureren?*

9. Sint-Nicolaas- of Nieuwkerk
Nieuwkerksplein 100

Volgens een oud handschrift zou in 1175 een al bestaande Sint-Nicolaaskapel in de ambachtsheerlijkheid van de Merwede door de Utrechtse bisschop tot parochiekerk zijn gewijd. In stadsrekeningen uit de jaren 1283-1287 wordt voor het eerst *de nyeuwe kercke* genoemd. De naam verwijst mogelijk naar de vervanging van de kapel door een nieuwe kerk, waarvan de plaats overigens niet bekend is. Na de verhuizing van de ambachtsheer naar Huis te Merwede (waarvan de ruïne nog bestaat) kwam de parochie in 1307 binnen het rechtsgebied van de stad Dordrecht. In 1422 volgde nieuwbouw op de huidige locatie. Door onbekende oorzaak brandde de kerk af op 22 januari 1567 (volgens de tegenwoordige, Gregoriaanse, kalender 1568). Na herstel van een deel van het gebouw werd de kerk op 17 november 1569 ingewijd door de uit Dordrecht afkomstige bisschop van Roermond, Willem van der Linde. Op 7 augustus 1572 vond de laatste misviering plaats. Het nieuwe stadsbestuur stelde de kerk ter beschikking voor de protestantse eredienst. In juni 1574 hielden de gereformeerden hun eerste, Nederlandstalige dienst en tot 1586 kerkten ook de Waalse gereformeerde immigranten in het gebouw. Pas in december 1592, na voltooiing van de herbouw, werd voor het eerst het Heilig Avondmaal in de kerk bediend. Bijna vier eeuwen bleef de Nieuwkerk in gebruik bij de Hervormde Gemeente. De laatste dienst werd gehouden op 31 december 1960.

De Nieuwkerk in 1736; tekening L. Schenk (afb.: Beeldbank DiEP 551-10065).

Achterzijde van de Nieuwkerk in 1928/32, foto J. van de Weg (afb.: Beeldbank DiEP 555-11516).

Exterieur: Uit opgravingen door dr. J.G.N. Renaud in 1942 is gebleken dat de Nieuwkerk van behoorlijke omvang was. De kerk bezat twee koren, een dwarsschip of transept, twee schepen in het verlengde van de koren, drie grote kapellen en een kleine vieringtoren (rustend op het Heilig-Kruiskoor). In de hoek van het zuidertransept en het zuiderkoor was de sacristie gebouwd. Ook bevond zich daar een (nog steeds bestaande) trap.

De toren aan de westzijde was waarschijnlijk niet stevig genoeg om luiklokken te dragen: in 1541 een vrijstaand klokkenhuis werd gebouwd aan de noordwestzijde van de kerk. Het bouwwerk had een leien dak en luidgaten. In het klokkenhuis hingen vier luiklokken van J. Tolhuis uit 1555, gewijd aan Sint-Salvator, Sint-Maria, Sint-Nicolaas en Sint-Augustinus. Na de brand van 1568 werden eerst de twee koren herbouwd. Omdat de gereformeerden als nieuwe gebruikers de overige ruimten van de afgebrande kerk niet nodig hadden, werden deze gesloopt. De vrijstaande klokkentoren diende in die tijd als opslagplaats voor bouwmaterialen. Op de plaats waar het Heilig-Kruiskoor gestaan had, werden het portaal en de westgevel gebouwd. De rode Leidse stenen die men daarvoor gekocht had, werden afgewisseld met (waarschijnlijk hergebruikte) zandstenen speklagen. Het zijpoortje bij het portaal was afkomstig van het augustijnenklooster. Drie pilaren met koolbladkapitelen droegen het dak tussen het noorder- en het zuiderkoor. Rond 1592 werd de kap gebouwd en was de kerk min of meer klaar. Nadat de vrijstaande klokkentoren in 1833 afgebroken was, bouwde men in 1834 de huidige toren boven op het portaal van de kerk. Deze neoclassicistische toren is een ontwerp van stadsarchitect Itz. In de toren staan twee mechanische torenuurwerken buiten werking. Na de verwijdering van het interieur in 1960 stond de Nieuwkerk jarenlang leeg. De Nieuwkerk dreigde gesloopt te worden en er werd niets meer aan het onderhoud gedaan. In 1974 verkocht de Hervormde Gemeente het gebouw aan de Stichting tot Behoud van de Nieuwkerk. De jaren daarna werd de voormalige kerk onder meer gebruikt als opslagruimte voor kunststoffabriek Du Pont en als werkplaats voor de restauratie van de koepel van de Groothoofdspoort. Uiteindelijk kocht de Stichting Woondrecht het gebouw en werd de Nieuwkerk in 1986 gerestaureerd door architect T.P.C. van Halewijn. In het zuiderkoor werd een winkel gerealiseerd en in het noorderkoor kwamen appartementen. De voormalige consistoriekamer werd tot woning verbouwd. Sinds 1999 is in de kerk de speciaalzaak Pieters Keuken en Koken gevestigd. Eind 2011 werd boven de brievenbussen bij de westingang een plaquette onthuld, ontworpen door Theun Okkerse en voorzien van tweeregelig rijm van Jan Eijkelboom: *Theo van Halewijn, architect, heeft dit oude gebouw tot nieuw leven gewekt*.

Interieur: De middeleeuwse Nieuwkerk kende naast het aan Sint-Nicolaas gewijde hoofdaltaar tal van altaren in gilden- en familiekapellen. De drie kapellen aan de zuidzijde waren gewijd aan Sint- Catharina, Sint-Barbara en Sint-Jacob(us). Het altaar in de Sint-Catharinakapel werd ook wel ‘Heer Daniel van de Merwedes heiligdom’ genoemd. De kapel was rijk aan relieken. De preekstoel werd in 1756 vervangen door de uit 1597 daterende preekstoel uit de Grote Kerk (zie nr. 8); sinds 1967 bevindt deze zich in de Michaëlskerk in Oudewater. Tussen 1770 en 1780 werden verschillende reparaties uitgevoerd. Ook werd het vuurhuis vernieuwd en de consistoriekamer opgemet-

Voorzijde van de Nieuwkerk in 1973, foto: C. Weeber (afb.: Beeldbank DiEP 552-306856).

Isometrie van de Nieuwkerk (tekening H.A. van Duinen).

seld. In 1857 werd er een houten vloer over de bestaande stenen vloer gelegd. Vier jaar later verving men de stoelen door banken. In de kerk werden van 1407 tot 1828 tal van vooraanstaande Dordtenaren begraven. Luiken in het houten tongewelf konden worden opengezet om de lijklucht af te voeren. Deze luiken zijn nog steeds in het gebouw te zien. Rondom de kerk lag eeuwenlang een begraafplaats voor 'gewone' stedelingen, die in 1829 geruimd werd.

Orgel: Aannemelijk is dat de kerk voor de brand van 1568 een orgel had. Het duurde tot 1854 voordat dankzij een schenking van jhr. mr. P.H. van de Wall van Puttershoek een orgel werd gebouwd door de Utrechtse firma Bätz & Co. De Nijmeegse organist Donald Hugo Dijkhuyzen speelde het op 29 oktober 1854 in. Het was een tweeklaviers orgel met vrij pedaal, recht tegenover de preekstoel, dat tot en met 1960 dienst deed. Het orgel werd in 1962 gekocht door de Hervormde Gemeente in Tiel, waar de Grote of Sint-Maartenskerk na de verwoestingen van de oorlog geheel herbouwd was. Het werd daar op 5 januari 1966 na een restauratie in gebruik genomen.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 111-114; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 51-54; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 40re-43re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244-245; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 708-720; Van Dalen, 'De St. Nicolaas- of Nieuwekerk te Dordrecht'; Arbouw, 'Het orgel van de Nieuwkerk'; Beyerman, 'De oudste protestantse kerk van Nederland'; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 603-605; Sarfatij, 'Opgravingen'; Halewijn en Maes, *Definitief ontwikkelingsplan*; Freeling en Van Hagen, *De Sint Nicolaas- of Nieuwkerk*; Den Toom, *De Orgelmakers Witte*, 1059-1060; Nelemans, *Hic conditur*; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 308-309.

---

10. Klein Heisterbach

Dubbeldam

Omstreeks 1200 schonken graaf Dirk VII van Holland en zijn vrouw Aleide een deel van hun goederen en rechten in en rond Dordrecht aan het meermalen genoemde klooster Heisterbach (zie nr. 6). Het ging naast financiële inkomsten om het zogeheten *Tempelvelt*, een terrein ter grootte van een 'ploeg'. De uitdrukkelijke wens van de stichters was dat er een uithof van het cisterciënzerklooster zou verrijzen, die zou

Het klooster Heisterbach op het rechterluik van de Elisabethsvloed.

moeten uitgroeien tot een volwaardige abdij. Zover is het nooit gekomen. De uithof behield altijd de status van *grangia* van het Rijnlandse klooster en stond onder leiding van een lekenbroeder met de titel *magister grangie* (hofmeester). Tijdens de Loonse oorlog (1203-1206) zal de uithof schade hebben geleden. In 1245 bevestigde graaf Willem II onder meer het Tempelveld in de goederen en rechten van Heisterbach. Nadat de abt van Heisterbach zijn andere bezittingen in de Dordtse regio reeds had afgestoten, verkocht hij in 1392 ook de uithof. Het werd eigendom van een Dordtse burger, wiens zoon er later een regulierenklooster wenste te stichten. Hierover is verder niets bekend, behalve de namen van een prior en een kapelaan, volgens een akte uit 1410 verbonden aan de *uuthof Cleyn Heysterbach*. In 1421 werden de monniken verdreven door de Sint-Elisabethsvloed en vestigden zij zich in Haarlem. De exacte locatie van de uithof en het klooster met zijn kapel is niet bekend. In de 17de eeuw meldde Balen dat de uithof gelegen was op de plaats waar Damas van Slingeland Jansz., schout in Dubbeldam, in 1628 de hofstede Haaswijk bouwde. Archeologisch onderzoek op die plaats (thans De Hoop GGZ (gzz) op de hoek van de Oudendijk en de Provincialeweg) heeft niets opgeleverd. Van Dalen opteerde voor de plaats van kasteel Crabbehoff, een 17de-eeuwse hofstede (gelegen aan de hoofdwegen Talmaweg en Groen van Prinstererweg). Op een historische kaart wordt melding gemaakt van een Heysterbachse dijk, te identificeren met een (niet nader bekend) deel van de dijk van de Oud-Dubbeldamsepolder.

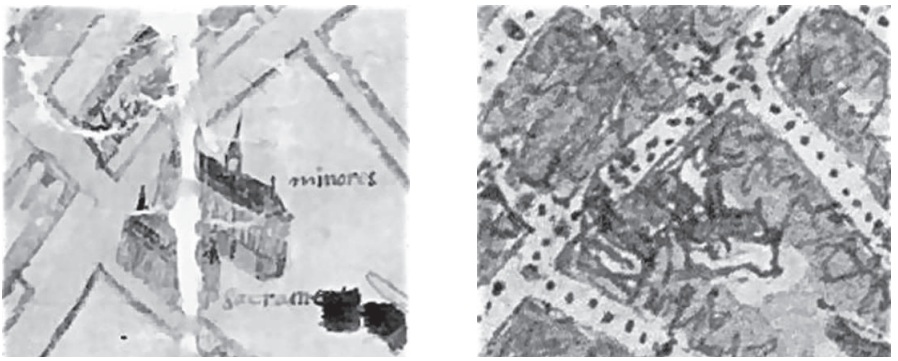
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 143; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht, 772-774*; Hardenberg, *Het kloostergoed Heisterbach bij Dordrecht*; Schoengen, *Monasticon Batavum* III, 33; Koch, *Oorkondenboek* I, 435.40, nr. 261, voor 5 november 1203; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 15-16 en 321-324; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 53; Van Duinen, 'Heisterbach en de opgravingen in de Grote Kerk'.

---

11. Franciscanen- of Minderbroedersklooster & kerk

Tussen Voorstraat, Sarisgang en Vriesestraat

Monniken van de orde van Sint-Franciscus, beter bekend als minderbroeders, vestigden zich omstreeks 1245 in Dordrecht op een voor dat doel opgevulde ruimte tussen twee huisterpen langs de Voorstraat. Daar werd een bakstenen zaalkerkje gebouwd en een houten kloostergang rond een hof aangelegd. Omstreeks 1300 werd het klooster ruimer herbouwd en in 1375 radicaal vernieuwd, onder meer met een grote, tweebeukige kerk. Het klooster was in de 15de eeuw vaak de plaats waar stedelijke en grafelijke documenten werden opgesteld en vergaderingen van stadsbestuur en gilden werden gehouden. In en rond de kerk zijn talloze mensen begraven. Na de reformatie in 1572 trokken de

Het klooster van de Minderbroeders in 1545 en 1558 op kaarten van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689-2; NA, 4.DEF-1.2).

minderbroeders de stad uit. De kloostergebouwen dienden korte tijd als hospitaal. De kloosterkerk werd ingericht als schutgieterij waar koperen en bronzen kerksieraden werden omgesmolten tot geschut voor de oorlog tegen Spanje. In 1576 werd de kerk voor afbraak verkocht en vóór 1578 afgebroken. Op het voormalige kloosterterrein verrezen huizen, een school en winkels. Bekend is het Oudemannenhuis dat in 1621 werd gebouwd en waarvan de ingangspoort nog aanwezig is aan de Vriesestraat 15.

Archeologie: Na een brand in meubelzaak Buytink aan de Voorstraat op 29 maart 1982 (zie bij de aangrenzende Waalse kerk, nr. 15) raakte een terrein beschikbaar voor archeologisch onderzoek. De opgraving legde fundamenten van het klooster bloot, evenals ruim 1000 skeletten, deels in gemetselde grafkelders, voorzien van fresco's met christelijke symboliek. Zo'n 770 graven en 168 grafkelders werden geteld. De helft van deze grafkelders was met religieuze afbeeldingen beschilderd. Een enkel exemplaar is te bezichtigen in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

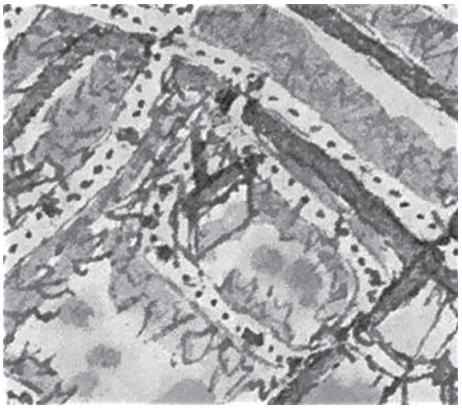

Opgraving ter plaatse van het Minderbroedersklooster naast de Waalse kerk in 1984, foto A. Molendijk (afb.: Beeldbank DiEP 552-302833).

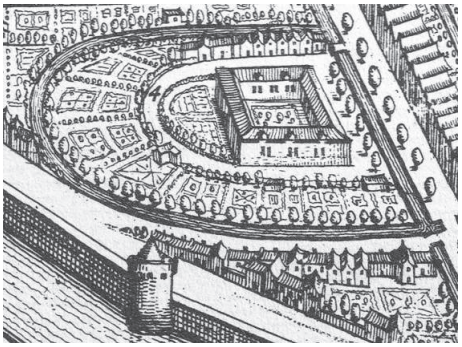
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 118-124 en 157; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 68-71; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 45vo-47re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 730-739; Schoengen, *Monasticon Batavum* I, 60-62 nrs. 1 en 2; S 44-45 nrs. 1 en 2; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 329-331; Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, 16-17, 97-100 en passim; Dijkhof, *Het oorkondenwezen van enige kloosters*, 139-213; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 326-327; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 38; Hendriks, 'Graven bij de broeders'; Van Duinen, *Een Augustijnenklooster van aanzien*, 47-49; Lempke, *Voorspraak in Dordtse grafkelders*; Van Duinen, 'De grafschilderingen in het minderbroedersklooster'.

12. Bagijnhof & kapel

Bagijnhof (kapel op het huidige terrein van Hema/C&A)

Bagijnhof in 1558 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: NA, 4.DEF-1.2).

Bagijnhof in 1649 op de kaart naar Blaeu (afb.: M. Balen, Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1677).*

Bagijnhof in 1832 (afb.: kadastrale kaart).

Begijnen waren vrouwen die zonder binding aan een orderegel in een gemeenschap woonden, inclusief een voorziening voor de zielzorg. In 1265 mochten de begijnen in Dordrecht een kapel bouwen die zou ressorteren onder de pastoor van Sliedrecht. In de 14de eeuw was de gemeenschap tijdelijk aangesloten bij de derde orde van Sint-Franciscus. Na de Sint-Elisabethsvloed van 1421 viel het Bagijnhof onder de parochie van de Nieuwkerk (zie nr. 9). Na de reformatie stierf de woongemeenschap uit. In 1625 werd op het terrein een Oude-Vrouwenhuis gesticht, dat dienst deed tot 1790. Na gebruik als kazerne, school en soepkokerij is het gebouw in 1904 verkocht aan het Rijk en gesloopt om plaats te maken voor het postkantoor.

Exterieur: Balen meldde in 1677 dat op het Bagijnhof *weleer* een kerk stond die *slecht opgetimmerd* was en de grootte had als die van het Sint-Jacobsgasthuis (zie nr. 24).

Interieur: In de kapel of kerk bevonden zich een hoogaltaar, een altaar ter ere van Maria en een altaar ter ere van Sint-Agatha.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 154-156; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 89-92; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 61vo-62vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 770-771; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 431-435, 438; Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, 197; Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland*, 7; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 333-334; Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, 70; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 39.

13. Augustijnenklooster & kerk

Hof tussen Steegoversloot, Augustijnenkamp, Nieuwstraat en Voorstraat (huidige kerkingang Voorstraat 216)

Volgens de overlevering vestigden de augustijner eremieten zich in 1275 in Dordrecht. De bouw van het klooster en de kerk nam een reeks van jaren in beslag, onderbroken door een brand in 1295. Omstreeks 1440 vond een grote verbouwing van het klooster plaats. Na een brand op 23 augustus 1512 volgde herbouw met als resultaat het tot op heden herkenbare gebouwencomplex rond een pandhof. Tot 1572 bood het klooster ook onderdak aan de broederschappen van Sint-Antonius, Sint-Catharina en Sint-Nicolaas. Na de overgang van de stad moesten de monniken het klooster verlaten. In de kerk werd op 27 juli 1572 de eerste protestantse eredienst gehouden. Tot op heden is de Augustijnenkerk in gebruik bij de Hervormde Gemeente. De kloostergebouwen aan het Steegoversloot werden na 1572 verkocht aan particulieren, die op deze plaats woonhuizen lieten bouwen. Een deel kwam in bezit van de schutterij van Sint-Christoffels- of Heelhaaksdoelen. Een aantal ruimten bleef in gebruik bij de Hervormde Gemeente. In de jaren 1969-1972 vond een grootscheepse restauratie van Het Hof plaats. Van 1984 tot 2012 maakte de Waalse Hervormde Gemeente gebruik van een ruimte als consistoriekamer (Hof 13); de erediensten vonden plaats in de Statenzaal.

Augustijnenkerk rond 1740, tekening J. Hoolaart (afb.: Beeldbank DiEP 551-35723).

Augustijnenkerk, Voorstraatzijde.

Exterieur kerk: In 1293 zou de eerste steen zijn gelegd voor een eenbeukige kerk, bestaande uit een schip met een driezijdig gesloten koor. Omstreeks 1440 heeft men vermoedelijk de oude kerk gesloopt en is op de oude funderingen een nieuwe, tweebeukige kerk verrezen. Hierbij werd gebruik gemaakt van steenmateriaal van het klooster Eemstein en de kerk van Eemkerk, beide afgebroken na de Sint-Elisabethsvloed van 1421. Uit die periode dateren het huidige schip, het koor en de zijbeuk aan de zuidwestzijde, gescheiden door zuilen met koolbladkapiteel. Aan de zuidzijde werden vier kapellen gebouwd, bereikbaar vanuit de zijbeuk: de Queckel- of Van Beverenkapel, de

Jan van Drenckwaertkapel, de Willem van Drenckwaertkapel en de Schrijverskapel. De middelste twee kapellen werden in 1647 samengevoegd. Aan de Voorstraatzijde was de kerk afgesloten door een dubbele tuitgevel. Voor deze gevel stonden enkele kleine huisjes, 'kammeren' genaamd, die in 1641 zijn afgebroken. Toen zal ook de ingang aan deze zijde van de kerk zijn gemaakt. Oorspronkelijk gingen de monniken de kerk binnen via de kloostergang (het huidige baarhuis) en de stadsinwoners via het lekenpoortje aan de noordzijde van de kerk, dat later is gedicht. In de jaren 1773-1776 volgde een grote renovatie, waarbij de huidige voorgevel tot stand kwam. Tevens werden de oude ramen met stenen traceringen en gekleurd glas-in-lood vervangen door houten ramen met roedeverdeling en blank glas. Onder de open kappen werden halfronde, zogenaamde tongewelven aangebracht, die mede zorgen voor een goede akoestiek in de kerk. Het stenen gewelf van de Van Beverenkapel is in 1849 afgebroken en de toegang naar de kerk afgesloten met een deur. In de dakruiter hangt een luiklok die in 1673 is gegoten door Pieter Hemony uit Amsterdam.

Augustijnenkerk in 1832 (afb.: kadastrale kaart).

Interieur: Van het middeleeuwse interieur is weinig bekend. Keizer Karel V schonk de augustijnen een gebrandschilderd raam met zijn wapen, dat een centrale plaats in het koor kreeg. Beelden en altaren werden in 1572 verwijderd. Bij de familie Berck (wonend in de 'Berckepoort') bleef een memorietafel van de schout Jan van Drenckwaert en zijn tweede vrouw Margaretha de Jonge van Baardwijk bewaard. Het drieluik dateert uit 1544 en wordt op stijlkritische gronden toegeschreven aan Maarten van Heemskerck. Het bevindt zich momenteel in het Nationaal Museum in Warschau (Polen). In de jaren 1585-1587 werd een gaanderij aangebracht. In 1598 werd de preekstoel van de Grote Kerk overgeplaatst naar de Augustijnenkerk en van een nieuw klankbord voorzien; eind 17de eeuw werd een koperen lessenaar aangebracht. Uit 1641 dateert de nog aanwezige magistraatsbank. In de Van Beverenkapel bevindt zich een grafmonument uit 1631 en in de Van Drenckwaertkapel een gedenksteen uit 1700. Bij de laatste restauratie (1994-1996) is de 19de-eeuwse houten vloer verwijderd en de hardstenen zerkenvloer in ere hersteld. In de kerk liggen nog ongeveer 200 grafzerken, waarvan de oudste een opschrift heeft uit 1523. Sinds 1997 bevindt zich in de Augustijnenkerk het tiengebodenbord uit de Waalse Kerk (zie nr. 15). De kerk heeft 800 zitplaatsen.

Augustijnenkerk, interieur (foto: C. Sigmond).

Orgels: In 1555 werd gewerkt aan een nieuw orgel in de Augustijnenkerk tegen de oostmuur van de zijbeuk. In 1614 leverde Albert Kiespenning uit Nijmegen een nieuw orgel, dat gekeurd werd door de Amsterdamse organist Jan Pietersz. Sweelinck. In de jaren 1645-1649 werd dit orgel door Germer Hagerbeer en daarna door Willem Diaken uitgebreid en aangepast met het oog op de in 1638 ingevoerde orgelbegeleiding van de gemeentezang. In 1659 werd waarschijnlijk een nieuw instrument geleverd door de Mechelse orgelmaker Jan Bremser. Toen het in 1776 verkocht werd, omvatte het hoofdwerk, rugpositief en vrij pedaal. De Goudse orgelmaker H.H. Hess leverde een nieuw tweeklaviers orgel met vrij pedaal, nu geplaatst op een nieuwe gaanderij aan de Voorstraatzijde. Na wijzigingen door Kam & Van der Meulen in 1843 en 1846 en drastische reductie van het pijpenbestand door J.F. Witte in 1877 werd dit orgel in 1899 verkocht aan Cornelis Dobbelaar. N.W. Meggelen plaatste het daarop in de gereformeerde Nieuwe Oosterkerk in Rotterdam. Vier pedaalregisters werden waarschijnlijk hetzelfde jaar gebruikt voor uitbreiding van het orgel in de Sint-Bonifatiuskerk. Op 24 augustus 1899 werd in de Augustijnenkerk een nieuw, pneumatisch tweeklaviers orgel met vrij pedaal ingewijd, gebouwd door M. Maarschalkerweerd te Utrecht op de bestaande galerij van 1776 en geschonken door dr. J.J. Stronck. Deelrestauraties van dit instrument volgden in 1947, 1983 en 2003.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 124-136; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 54-58; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 47re-53vo; Van Eem, *Aantekening*, 10; Schotel, *Het klooster*; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 739-756; Schoengen, *Monasticon Batavum* II, 61 nr. 4; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 281-304; Stades-Vischer, *De Dordtse Augustijnenkerk*; Nelemans, *De Augustijnenkerk van Dordrecht*; De Boon, *Augustijnenkerk Dordrecht*; Nelemans, *Sepulture ofte graftboeck*; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 327-333; Van Buitenen, 'Van gouden en "onnoodigen" orgels'; Van Buitenen, '100 jaar Maarschalkerweerd-orgel'; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 40; Van Duinen, *Augustijnenkerk en klooster (het Hof) Dordrecht, Holland*; Van Duinen, *Een Augustijnenklooster van aanzien*; Woollett, *Drama and devotion*.

14. Mariënbornklooster & kerk – Synagoge I

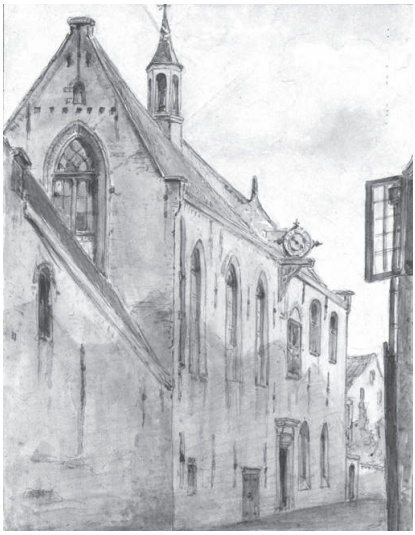
Tussen de Willem Oskensstraat (thans Weeshuisstraat), de Doelstraat en de Mariënbornstraat (terrein van het huidige Weeshuisplein)

Klooster Mariënborn in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689).

Volgens een 15de-eeuws gebedenboekje van een zuster in het convent werd Mariënborn in 1302 gesticht op initiatief van een rijke weduwe, die in haar huis met binnenplaats een gemeenschap van maagden vestigde. In 1310 is sprake van de zusters van de derde orde van Sint-Franciscus. In 1313 gaf graaf Willem III van Henegouwen, Holland en Zeeland de vrouwen (zowel maagden als weduwen) in *dat cleyn lombaarden huys* toestemming tot besluiting (iets wat voor die tijd opmerkelijk vroeg is, het zou eerder in 1413 passen). Op een onbekend moment is het convent aangesloten bij het Kapittel van Utrecht. In 1555 komt het voor op de lijst van conventen die voor het generaal kapittel in Roomburg waren uitgenodigd. In 1575 werden de conventsgoederen en -gebouwen door de Staten van Holland overgedragen aan de Arme-Weeshuismeesters, die hen daarom verzocht hadden. De zusters werden afgekocht met een jaargeld; deze alimentatie komt nog in 1615 voor in de stadsrekeningen.

Exterieur: Op de binnenplaats van het oorspronkelijke woonhuis was een grote waterput, voorzien van een afbeelding van Christus met de Samaritaanse vrouw. Het convent zou zijn naam aan deze waterbron ontleend hebben. In 1352 werd het woonhuis uitgebreid tot een kloostercomplex met kook- en ziekhuis en een binnenplaats. Na een brand in 1368 werden een nieuwe refter en nieuwe slaapvertrekken gebouwd. De hoofdingang was een poortje in de Willem Oskensstraat. Recht daartegenover, langs de Mariënbornstraat, werd tussen 1469 en 1472 een nieuwe kerk gebouwd. In de zeskantige toren hingen twee klokken, de ene uit 1543 gewijd aan Sint-Martinus, de andere uit 1548 gewijd aan de Dordtse volksheilige Sint-Sura. Na de reformatie kreeg het complex de functie van weeshuis, maar twee gebouwen hebben een tijdelijk nieuwe religieuze functie gekregen. Het zogenaamde Molkenhuis, waar waarschijnlijk melk, boter en kaas werden bewaard en ’s winters het kloostervee werd ge-

De kloosterkerk Mariënborn in 1842, tekening C.F. Bendorp (afb.: Beeldbank DiEP 552-230157).

stald, werd in 1635 toegewezen aan de Schotse presbyterianen (zie verder nr. 47). De voormalige kloosterkerk werd in 1616 deels ingericht als stadsbibliotheek, deels als turfhuis voor de diaconie der Waalse Gemeente. Vanaf 1739 werd het gebruikt door de Joodse Gemeente. Zij beschikte over dit gebouw tot 1856, toen de synagoge aan de Varkenmarkt in gebruik werd genomen (zie nr. 54). In de jaren 1867-1869 werden de kloostergebouwen gesloopt.

Schildering van het interieur van de oude synagoge in de Mariënbornstraat (afb.: GPV, SAD 552-M1170).

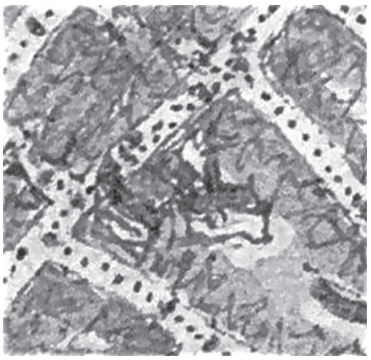
Interieur: De kerk had drie altaren, gewijd aan Maria, Anna en Barbara. Blijkens het verzoek van de Joodse Gemeente aan het stadsbestuur bevonden zich in 1739 nog crucifixen en andere beelden in de kerk, waarvoor de joden toestemming kregen ze als strijdig met hun geloof te verwijderen.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 144-145, 179 en 197; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 81-83; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 56re+vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, 'Het klooster Mariënborn te Dordrecht'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 757-762; Van Heel, 'De tertiarissen van het Utrechtsche Kapittel', 129-130, nr. 23; Schoengen, *Monasticon Batavum* I 63 nr. 6; S 45 nr. 5; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 252-261; Goudriaan, 'De derde orde van Sint Franciscus', nr. 46; Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, 69-70 en 264 (noot 122); Jansen, *Joods leven in Dordrecht*; Jansen, *De verdwenen Mediene*; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht,* 334-337, 343, 346; Frijhoff, *Geschiedenis van Dordrecht*, 290, resp. 90, 295 en 338; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 42.

---

15. Sacramentsgasthuis & kapel – Gasthuiskerk – Waalse Kerk II

Voorstraat 296 (hoek Visstraat)

Het gasthuis, dat binnen de parochie van de Grote Kerk viel, dateert uit het laatste kwart van de 13de eeuw, de bijbehorende kapel uit 1301. De aanduiding als Heilig-Sacramentsgasthuis kwam rond 1400 in zwang als herinnering aan de redding van een hostie bij de stadsbrand van 1338. In 1572 werd het gebouw door het stadsbestuur ter beschikking

Heilig Sacramentsgasthuis in 1558 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: NA, 4.DEF-1.2).

gesteld voor de protestantse eredienst. Aanvankelijk gebruikten de Nederduitse gereformeerden het als 'gasthuiskerk' aangeduide gebouw. Tijdens de Dordtse synode van 1618-1619 en vervolgens vanaf 1623 werden diensten gehouden voor Engelse en Schotse gereformeerden, totdat deze gemeente in 1635 een eigen kerkruimte kregen (zie nr. 47). Sindsdien werd de kerk gebruikt door de Waalse gereformeerde gemeente (het stadsbestuur bekrachtigde dit 'eeuwigdurend' recht in 1638). Van 1954 tot 1974 maakte ook de Gereformeerde Gemeente in Nederland gebruik van de kerk (zie verder nr. 109). De Waalse Gemeente hield hier haar laatste dienst op 11 november 1984. Het gasthuis was al in 1878 afgebroken om de Visstraat te verbreden; de vismarkt werd verplaatst naar de Knolhaven, terwijl een nieuw ziekenhuis gebouwd werd aan het Beverwijcksplein.

Waalse kerk in 1745; tekening H. de Winter (afb.: Beeldbank DiEP 551-30159).

Exterieur: De oorspronkelijke gebouwen van gasthuis en kapel leden schade bij de stadsbranden van 1338 en 1457, maar werden herbouwd. De kapel bestond uit twee beuken met een koor, gescheiden door drie zuilen. Langs de gevel aan de Visstraatzijde stonden al in de middeleeuwen vaste visstallen. Omwille van de uitbreiding van de zeevismarkt werden in 1696 de beuk aan die kant en de drie zuilen afgebroken. Daarmee kwam een einde aan het kenmerkende dubbele dak. Er kwam een muur voor in de plaats met hooggeplaatste vensters met halfronde bogen. Vanwege de slechte staat van het gebouw kreeg stadsarchitect Itz in 1840 opdracht tot een renovatie, die zeer ingrijpend uitviel. Alleen een deel van de voorgevel kon worden gespaard, dus niet het kenmerkende dak met de zuilen. De voorgevel werd aan weerszijden voorzien van in pleisterwerk uitgevoerde lisenen en kreeg een centraal geplaatst gotisch raam. De stad leverde hiervoor het gegoten ijzerwerk met een karakteristiek ontwerp. Verder werden delen van de oude Wijnkoperskapel gebruikt, die in 1841 werd afgebroken: het zeshoekige klokkentorentje van twee geledingen, met een klok van een onbekende gieter, werd op de Waalse Kerk geplaatst. Ook werd de kerk aanmerkelijk verkleind. In 1928 kreeg de voorgevel een opknapbeurt en werd al het pleisterwerk verwijderd. Tevens werd het gotische raam vervangen door een eenvoudig glas-in-loodvenster. In 1959 werd dit door weer een ander ontwerp vervangen. Op 29 maart 1982 werden

aangrenzende panden in de Voorstraat door brand verwoest. De gemeente Dordrecht zorgde voor een herstructureringsplan. Naast de kerk kwam het warenhuis Ter Meulen onder beding van gebruik van de kerk als restaurant, waarvoor de Rijksdienst voor de Monumentenzorg toestemming gaf. Daarmee kwam in 1984 een einde aan het religieus gebruik van dit kerkgebouw. In de gevel aan de Visstraatzijde werden vierkante vensters aangebracht. In 1993 ging Ter Meulen failliet. Tot op heden is er een winkel voor sportschoenen gevestigd. Momenteel gaan stemmen op voor een meer historische bestemming van het gebouw, dat nog altijd eigendom is van de burgerlijke gemeente.

Waalse kerk vanaf de Visbrug.

Interieur: De middeleeuwse kapel telde drie altaren: het hoogaltaar in het koor, afgesloten door een hek van de Mechelse kopergieter Pieter Gillesz. van Eynde; een altaar van Sint-Rochus aan de kant van het koor bij de ingang van het gasthuis; aan de andere kant een altaar van Sint-Michiel, afgesloten door een klein koor. Na de reformatie van 1572 werden de beelden en het zilver- en koperwerk verkocht. De Waalse gereformeerden namen in 1635 uit de voormalige Wijnkoperskapel het Franstalige tiengebodenbord mee om boven de ingang te hangen. Het werd in 1875 overgebracht naar het nieuwe ziekenhuis en later naar het Museum Van Gijn en bevindt zich sinds 1997 in de Augustijnenkerk. De preekstoel tegen de oostmuur werd geflankeerd door banken voor predikanten en ouderlingen en banken voor overheidspersonen en hun echtgenotes. Bij de reconstructie van 1696 werd het interieur aangepast aan de nieuwe situatie, zodat het een 33 meter lange zaalkerk werd met tien traveeën met halfronde afsluiting. Op een plattegrond van de kerk uit 1771 staan 45 banken afgebeeld. Bij de herbouw van 1841 kregen preekstoel en banken uit de oude kapel een plaats in de nieuwe kerk, aangevuld met delen van het oude meubilair. De in 1839 opgeheven Schotse kerk schonk haar zilveren doopbekken aan de Waalse gemeente. Na tijdelijke diensten in de Doopsgezinde Kerk aan de Lange Breestraat nam de Waalse Gemeente op 11 juli 1841 de kerk weer in gebruik. In 1985 kregen kansel en banken een plaats in de hervormde kerk te Geertruidenberg (Noord-Brabant).

Orgel: In 1544 werd een orgel gekocht van Joos van der Strate ter vervanging van een eerder instrument. Het had een hoofdwerk en positief. Wat er na 1572 mee is gebeurd, is onbekend. In 1728 plaatste de Duitse orgelmaker Thomas Houben uit Ratin-

Waalse kerk in de jaren 80; foto H. Boshoven (afb.: Beeldbank DiEP 554-33792).

gen een orgel met hoofd- en rugwerk en aangehangen pedaal op een oxaal aan de voorgevelzijde van de kerk. Orgelmaker H.H. Hess maakte in 1778 nieuwe klavieren en P.J. Geerkens verwijderde in 1804 het rugwerk, waarvan hij het pijpwerk in de hoofdkas als onderpositief plaatste. In 1841 werd de oorspronkelijk rode kleur veranderd in mahonie. In 1869 werd het 'Houbenorgel' verkocht aan de Hervormde Gemeente in Sprang, waar het tot op heden functioneert. In plaats van dit instrument gebruikte de Waalse Gemeente een serafine-orgel uit Arnhem tot in 1880. In dat jaar plaatste Camille Loret uit Mechelen een tweeklaviers orgel met aangehangen pedaal in een bestaande kas van onbekende herkomst. Het 'Loretorgel' werd in de jaren 1984-1986 door orgelbouwer J.L. van den Heuvel overgeplaatst naar de Onze-Lieve-Vrouwe-ten-Hemelopnemingkerk te Reusel (Noord-Brabant).

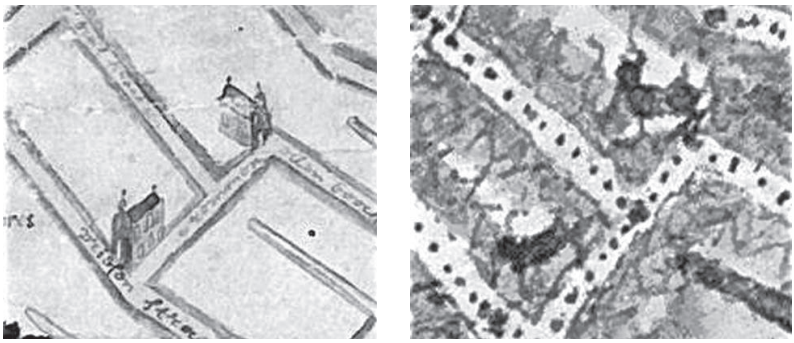
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 170-174; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 93-95; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 77re-78re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 795-799; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 335-340; Kool-Blokland, *Van Heilig-Sacramentsgasthuis tot Merwedeziekenhuis*; Jensma, *Het Sacrament der Zieken*; Rouw, 'Een kerk voor elfduizend gulden'; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland* (lemma Gerrit Verhoeven); Vlagsma, 'Het Renaissanceorgel'; De Bloeme, *De geschiedenis van de Waalse kerk en haar orgels*; Bakker, 'Van orgelmaker tot pianostemmer'; Boulenger, *L'Eglise Wallonne de Dordrecht*; Van Lieburg, 'Geloven', 288-292; Van Buitenen, 'Van gouden en "onnoodigen" orgels', 159; Lith, *Nieuwe functies voor oude kerkgebouwen in Dordrecht*; Van Duinen, *De Waalse Kerk van Dordrecht*.

---

16. Blindeliedengasthuis & kapel – Lutherse Kerk – Trinitatiskapel

Vriesestraat 20-22 (hoek Blindeliedengasthuissteeg)

Het Blindeliedengasthuis wordt voor het eerst vermeld in de stadsrekeningen van 1304. De kapel werd rond 1530 vernieuwd. Na de reformatie kreeg deze een functie als doodkistenfabriek. Het gasthuis werd in 1629 gesloopt. De voormalige kapel werd in 1689 door het stadsbestuur toegewezen aan de Lutherse Gemeente, grotendeels bestaande uit Duitse kooplieden. Tot op de huidige dag is de kerk in gebruik bij de Evangelisch-Lutherse Gemeente, thans deel uitmakend van de Protestantse Kerk in Nederland. Sinds eind jaren 70 draagt ze de naam van Trinitatiskapel (verwijzend naar de goddelijke drie-eenheid van Vader, Zoon en Heilige Geest).

Tweemaal de Blindeliedenkapel (links) en Sint-Aubertuskapel (rechts, zie nr.20) in 1545 en 1558 op kaarten van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689-2; NA, 4.DEF-1.2).

Exterieur: De laatgotische zaalkerk heeft een driezijdige sluiting, telt in de lengte vijf traveeën en wordt overdekt door een tongewelf met trekbalken, waarvan alleen die in het koor nog sleutelstukken hebben. Alleen het koor heeft steunberen. Bij de overdracht aan de lutheranen vond een ingrijpende renovatie plaats. Gemeentelid en suikerraffinadeur Frederik Mühlhoff leverde zowel financieel als fysiek (samen met zijn knechten) een belangrijke bijdrage. Het gebouw kreeg een nieuwe 'Vingboonhalsgevel' en een nieuw interieur in renaissance-stijl, alsmede een turfzolder. Bij een verbouwing in de jaren 1856-1859 werden de kosterij en het achterhuisje met opgang naar het orgel toegevoegd. Ook werd een windwijzer in de vorm van een zwaan aangebracht. In de jaren 1930-1938 werden, naar aanleiding van een uitgebreid rapport van architectenbureau Van Bilderbeek & Reus, ingrijpende reparaties uitgevoerd aan zijgevel en kapconstructie. Dit was nodig wegens verzakking van de zijgevel, afbladderen van het stucwerk en verrotting van diverse balken in de kap.

Lutherse kerk.

Interieur: De stad Dordrecht schonk in 1689 drie gebrandschilderde ramen van Evert van Wel. Het middelste van deze ramen, die in de voorgevel geplaatst werden, stelde de Maagd van Holland voor. De twee andere vertoonden familiewapens van de burgemeester en andere notabelen. De ramen aan de zijkant van het gebouw waren eveneens schenkingen. In 1693 schonken enkele suikerbakkersknechten een grote koperen lichtkroon waarop vier suikerbroden waren afgebeeld. Een tweede lichtkroon alsmede een zilveren avondmaalsschaal en een zilveren doopbekken werden in 1700 geschonken door de suikerraffinadeurs Derek en Joachim van Stock. In de absis werd in 1779 behalve een orgel een kansel geplaatst, rijk gesneden in Lodewijk XVI-stijl, beide beschil-

derd door de kunstschilder Cornelis Kuipers. In dezelfde tijd werd de kerk verrijkt met een koperen lezenaar met kandelaars, twee eenvoudige koperen kroontjes en een gotisch smeedijzeren kruis op de koornok. In 1823 werden, met geld uit donaties (onder andere van koning Willem I) en collectes, reparaties uitgevoerd aan gebouw en orgel en werd het meubilair vernieuwd. In 1892 werd besloten tot het aanbrengen van een houten vloer en opklapbare zitplaatsen. In verband met de herstellingen in de 19de eeuw werden de gebrandschilderde ramen aan de families van de schenkers teruggegeven. In de linker zijmuur bevindt zich thans een gebrandschilderd raam uit 1945 dat refereert aan de oorlog. Nieuwe renovaties en reparaties vonden plaats in 1927-1928, 1961, 1964 en 1990-1992. Het verhoogde koor werd ingekort, de vroegere banken en kroonluchters zijn verwijderd, een betonvloer met verwarming werd aangebracht. In 2005 werden twee moderne ikonen getiteld Anastasis en Pantokrator van de kunstenares Esther den Engelse aangeschaft. Het aantal zitplaatsen is momenteel 120.

Orgel: In 1731 werd de bouw van een eenklaviers orgel opgedragen aan Vitus Wiegleb uit Amsterdam. Het instrument werd voltooid door ene N. Smits met beeldhouwwerk van Andries Speelman en ingewijd op 1 november 1734, na te zijn gekeurd door Nic. Woordhouder en A. van der Heggen. Op 24 januari 1779 nam men een nieuw eenklaviers orgel met aangehangen pedaal in gebruik. Bouwer was Andries Wolfferts uit Rotterdam (zelf gedoopt in de Dordtse Lutherse kerk), terwijl Jan van Galen het front had ontworpen. Keurmeesters waren de organisten E. van Eem en J. Sturenberg. In 1782 voegdeWolfers onder advies van Van Eem een tweede manuaal als bovenwerk toe. De Rotterdamse orgelmakers Wilhelmus Hendricus Schölgens en Adrianus van den Haspel herbouwden het instrument in 1874. Restauraties en aanpassingen volgden in 1954 door de Gebr. Van Vulpen te Utrecht en in 1965 en 1987-1992 door Flentrop Orgelbouw Zaandam.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 110vo (10de penning, 1561). Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 169-170; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 97; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 71vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 729 en 807-811; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 448-455; Van Vliet, *Evangelisch-Lutherse Gemeente te Dordrecht, 1618-1993*; Van Lieburg, 'Geloven', 296-298; Van Buitenen, 'Het Wolfers/Schölgens & Van den Haspel-orgel'.

---

17. Heilige-Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk & kapel

Vriesestraat bij de Vest

De parochie van de Grote Kerk beschikte vanaf het begin van de 14de eeuw over een instelling voor lijders aan besmettelijke ziekten, het Heilige-Geesthuis ter Groter Kerk. In de archivalia wordt de instelling vanaf 1375 mede als pesthuis aangeduid. Het gebouw van deze instelling stond aan het einde van de Vriesestraat en had een eigen kapel, ook wel de Sint-Spirituskapel genoemd. De kapel verloor in 1572 haar functie, maar de zorginstelling werd uitgebreid met de bewoners van het voormalige cellebroederskloos-ter en het Leprozenhuis. In 1579 werd een splitsing van lichamelijk en geestelijk zieken

doorgevoerd; de ‘krankzinnigen’ verhuisden naar het voormalige agnietenklooster aan de Lindengracht (zie nr. 35). Boven de toegangspoort stond *Domus spiritus sancti, numine corda regat, qui sacrat nomine, large, munera dent dites, Deus uberiora rependet*; in een 17de-eeuwse vertaling van J. Oudaen: *’t Heilig Geesthuis / Het hert gevoel’ de kracht, / daar ’t huis de naam van speld, / de rijke geve mild, / ’t geen milder God vergeld*. Op deze plek staat nog steeds een gebouw dat het Leprooshuis wordt genoemd.

Heilige Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk ca. 1730; tekening E.H. Schoemaker 1867 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35767). Poortje van het Heilige Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk; tekening E.H. Schoemaker 1861 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36469).

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 170, 182-186 en 188-189; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 102; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 75vo-77re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 460-462; Emmerik, *Inventaris*; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 311.

---

18. Heilig-Kruisgasthuis & kapel

Voorstraat (schuin tegenover de Nieuwbrug)

Deze kapel zou in 1306 gebouwd zijn. Ze stond onder bestuur van de voornaamste buren. Ernaast stond een huis waar arme vreemdelingen een nacht of twee geherbergd konden worden. In de keurboeken van 1556 en 1565 wordt de kapel genoemd als handelsplaats van koren. Na de reformatie stond ze bekend als ‘vleeskoperskapel’, omdat de vleeshouwers of beenhakkers er wekelijks mochten slachten en hun vlees en afval mochten aanbieden. Toen hun aantal tot twee verminderd was, verzochten de buren aan de overheid de kapel te mogen verkopen. Eind 1645 werd het huis eigendom van regent Anthoni de Sont Pietersz., die het veranderde in een pakhuis. Op de gevel stond te lezen *Dit Huys is wel befaemt / De Kruys Kapel is ’t genaemt*.

Exterieur: De kapel kende drie torentjes, respectievelijk ter ere van de (onbekende) patroonheilige, de maagd Maria en het Heilig Kruis. In een torentje hing een klokje.

Interieur: In de kapel stond een altaar, dat op Sint-Valentijnsdag (14 februari) 1357 door de Utrechtse wijbisschop Jacobus werd ingewijd ter ere van het Heilig Kruis, onder instelling van een aflaat van 40 dagen op ieder die deze kapel bezocht op het feest van de Kruisverheffing (14 september).

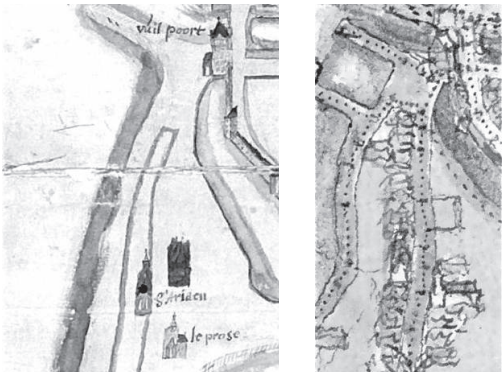
Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 71vo (10de penning, 1561); SAD 1, OSA 12, fol. 13vo (Keurboek, 16 november 1556); SAD 1, OSA 12, fol. 27 (Keurboek, 7 februari 1564 =1565); SAD 1, OSA 12, fol. 34vo (Keurboek, 11 augustus 1565); SAD 3, inv.nr. 3962, fol. 59 (50ste penning, 1580); SAD 9, ORA 775, fol. 84vo (18 december 1645).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 164-166; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 98-100; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 68vo-69vo; Overvoorde, *Rekeningen gilden*, 91; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 728; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 266-267.

---

19. Leprozenhuis & kapel

Buiten de Vuilpoort op de ringdijk, tegenover de Zuidersluisbrug (aan de Prinsenstraat, schuin tegenover de Sint-Adriaanskerk, ergens tussen Grote en Kleine Kalkstraat)

In de parochie buiten de Vuilpoort (tot 1452 een filiaal van Erkentrudenkerke, zie nr. 25) zou in 1309 reeds een leprozenhuis of lazarushuis zijn geweest, inclusief een grote kapel met altaar. In 1515 verwisselde het van eigenaar. Wellicht hoorde het Leprozenhuis bij het Heilige Geesthuis van de Sint-Adriaansparochie (zie pag. 12, noot 21). In 1524 is sprake van *den siecke melaitsen kercke* en in 1566 van de *kercke van de leprosen*. De kapel werd opgeheven in 1579, toen de leprozen een plaats kregen in het Heilige-Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk aan de Vriesestraat bij de Vest (zie nr. 17).

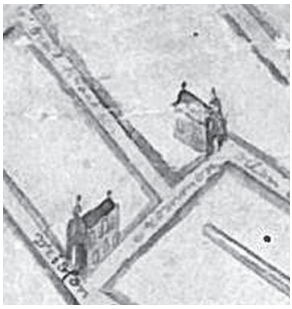

Leprozenkerk buiten de Vuilpoort in 1545 en 1558 op kaarten van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689-2; NA, 4.DEF-1.2).

Bronnen: SAD 1, OSA Dordrecht 15, akte 1128 (12 maart 1518 =1519); NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 929, fol. 115 (10de penning, 1556); inv.nr. 1243-A, fol. 102v (10de penning, 1561).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 175; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 140; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 43re-44vo en 78re+vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 239; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 729; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 375-376.

20. Sint-Aubertuskapel – Onze-Lieve-Vrouwekapel (De Ster)

In de 'hoek' van de Kromme Elleboogsteeg ter plaatse van de latere Nieuwe Lampetsteeg (ofwel ter hoogte van Statenplaats 14-18)

Links: Aubertuskapel in de Kromme Elleboog in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689). Rechts: Aubertuskapel in 1581 op de kaart van Braun en Hogenberg (het noorden is onder) (afb.: Beeldbank DiEP 551-15025).

Als stichtingsjaar van deze kapel wordt 1313 genoemd en als eerste eigenaar het Sint-Aubertusgilde van de bakkers (hoewel in een akte van 1577 sprake is van het Sint-Hubertusgilde; het bakkersgilde had een altaar in de Grote Kerk). Eind 15de of begin 16de eeuw kwam de kapel in handen van het Onze-Lieve-Vrouwegilde, bestuurd door buurtbewoners. In 1563 wordt ze vermeld als de Star, mogelijk verwijzend naar een afbeelding van Maria als Sterre der Zee. In 1577 werd de kapel met toebehoren door toezieners van de arme wezen namens de stad verkocht aan een particulier. Het gebouw bleef als opslagruimte in stand tot 1668. Er kwamen toen woningen voor in de plaats, hetzij door sloop, hetzij door rigoureuze verbouwing. In 1731 was hier een stal en een koetshuis van de heer Beelaerts. Tot in de 20ste eeuw werd de plaats in de wandeling 'de kapel' genoemd.

Interieur: In de kapel was een altaar, dat volgens *eene oude aantekeninge* was uitgerust met een kunstige schildering van Onze-Lieve-Vrouwe Hemelvaart. De altaartafel zou in de tijd van de Opstand *met meer andere deftige stukken* zijn vernield.

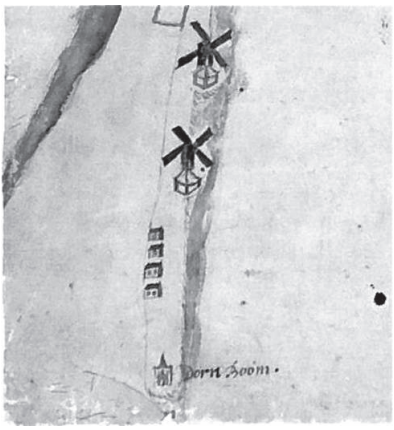
Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 88vo-89 (10de penning, 1561); SAD 9, ORA 733, fol. 144re+vo (12 november 1577); geen vermelding in SAD 3, inv.nr. 3962, fol. 72vo (50ste penning, 1580).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 196; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 54 en 100; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 64vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 726; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 469; Havers, *Op zoek naar... het verdwenen hart van de landzijde.*

---

21. Onze-Lieve-Vrouwekapel (De Dorrenboom)

Buiten de Vuilpoort, aan het einde van de bebouwing (ongeveer ter hoogte van de huidige Hoge Bakstraat, onder de spoorlijn)

In 1317 zou ter ere van 'Maria ten Dorrenboom' een kapel zijn gesticht. Het is niet duidelijk wat de naam Dorrenboom (Arida-arbor) te maken heeft met de oorsprong

Kapel van de Dorrenboom buiten de Vuilpoort in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689).

of het verloop van de cultus. Suggestief is dat de Dordtse heilige Sint-Sura volgens de legende regelmatig bad bij een beeld van Maria dat in een boom hing. In elk geval zochten koortslijders er genezing. Nog in 1572 werden tal van doeken en zwachtels gezien die genezenen daar als votiefgaven opgehangen hadden. Evenals de leprozenkapel en de Sint-Adriaanskerk (zie nrs. 19 en 25) werd deze Mariakapel eind 1572 door de geuzen afgebroken of in brand gestoken.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 929, fol. 114 (10de penning, 1556); NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 101vo (10de penning, 1561).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 197; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 43re-44vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 239; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 727, 729; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 313-314.

---

22. Oude Capelle

Aan de poortzijde op de kop van de Wijnhaven bij de Boom

In 1419 wordt in een register verwezen naar twee erven op genoemde locatie daar *die oude capelle op placht te staen*.

Bronnen: SAD 1, OSA 507, fol. 1, 1419.
Literatuur: Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 228-230.

---

23. Wijnkoperskapel – Waalse Kerk I – Engelse Kerk

Wijnstraat (havenzijde) tussen Wijnbrug en Nieuwbrug (thans Boterbeurs, Wijnstraat 158-160)

Wijnkoperskapel in de Wijnstraat in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689).

De stichting van een wijnkoperskapel wordt gedateerd in 1325. Waar die zich aanvankelijk bevond, is onzeker (de identificatie met de in 1419 'oude capelle' aan de kop van de Wijnhaven, hierboven nr. 22, lijkt speculatief). De nieuwe

Engelse Kerk in de voormalige Wijnkoperskapel; tekening J. Rutten 1834 (afb.: Beeldbank DiEP 551-36506).

kapel kwam op de plaats waar in 1419 nog het huis Nijmaghen stond. Minderbroeders lazen hier dagelijks een vroegmis, terwijl de augustijnen wekelijks een zondagmis lazen. Na de reformatie stelde het stadsbestuur de kapel ter beschikking aan Waalse gereformeerden, die hier Franstalige diensten konden houden. Deze gemeente (sinds 1586 geformaliseerd met kerkenraad en vaste predikant) verhuisde in 1635 naar de gasthuiskapel (zie nr. 15). Vanaf 1656 diende de kapel als predikplaats van de Engelse Episcopaalse Gemeente, gevormd door de *Merchants Adventurers van den Engelse Court*. Deze gemeente fuseerde in 1700 met de Schotse Presbyteriaanse Gemeente in de Wijngaardstraat (zie nr. 47). Sindsdien was de voormalige wijnkoperskapel de gemeenschappelijke Engelse Kerk. Deze gemeente werd in 1839 opgeheven.

Exterieur: In 1840 werden de voormalige wijnkoperskapel of Engelse Kerk, alsmede de aangrenzende IJzerwaag en enkele woonhuizen, afgebroken om plaats te maken voor een nieuwe boterwaag. Het karakteristieke torentje werd geplaatst op de Waalse Kerk aan de Voorstraat. De Boterbeurs werd gebouwd in 1841 naar ontwerp van stadsarchitect Itz.

Interieur: De middeleeuwse kapel had een altaar met een koor afgeschoten. Van het protestantse interieur is praktisch niets bekend. De Waalse Gemeente had een bord met de tien geboden, *Les dix commandements*, dat in 1635 meeverhuisde naar de Gasthuiskerk. De kanselbijbel is in bezit van Erfgoedcentrum DiEP.

Orgel: Blijkens een reparatie stond in 1783 in de kerk een orgel. Het werd in 1800 gerenoveerd of vervangen door de Dordtse orgelmaker Pieter Johannes Geerkens. In 1839 was sprake van *een draaiorgel in eikenhouten kas*, dat na de sluiting van de kerk werd overgenomen door stadsarchitect Itz. Het betrof hier een op het Europese continent zeldzaam voorbeeld van het overzee vaker voorkomende fenomeen van kerkdraaiorgel of 'barrel organ'.

Wijnkoperskapel op de versierde lijst van het gildebord van de Wijnkopers. (Dordrechts Museum; foto: C. Sigmond).

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 929, fol. 29vo (10de penning, 1557); NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 28, en inv.nr. 1243-B, fol. 40vo (10de penning, 1561); SAD 3; inv.nr. 3962, fol. 19 (50ste penning, 1580).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 71 en 193-195; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 98; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 63vo-64re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 724-725; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 51-53; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 228-230; Van Buitenen, 'Van gouden en "onnoodigen" orgels', 159.

---

24. Sint-Jacobsgasthuis & kapel

Grotekerksbuurt achter doorlopend tot aan de Houttuinen

Sint-Jacob in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689).

In 1348 werd een gasthuis met een kapel gesticht door het Sint-Jacobsgilde. Het breidde zich in 1363 en 1391 uit met belendende panden en kreeg in 1433 de erven tot aan de Nieuwe Haven toe. Het gilde wijdde zich speciaal aan de verering van Jacobus de Meerdere. Pelgrims die reisden naar diens graf in Santiago de Compostela konden hier overnachten. Op de feestdag van de heilige (25 juli) werd in de kapel, versierd met schilderijen en tapijten, een plechtige mis gehouden en in het gasthuis een rijke maaltijd aangeboden. Na de stadsbrand van 1457 werden gasthuis en kapel door de gildebroeders in oude luister herbouwd. In 1566 was er een conflict met het stadsbestuur over het wereldlijk gebruik van de gewijde plaatsen voor bruiloften en partijen. Na de reformatie stelden de Sint-Jacobsheren een deel van het gasthuis ter beschikking aan de toezieners op arme wezen ter huisvesting van weesjongens, tot in 1579 het algemene weeshuis aan de Mariënbornstraat gereed was. In 1613 werden de gebouwen vertimmerd en toegevoegd aan de huizen van de toenmalige burgemeesters Jacob van Beveren Cornelisz. en Johan Halling Hermansz. Het huis van laatstgenoemde had een gevelsteen, die zich thans bevindt in een huis aan de Pottenkade 8: *Die meynen naem wil weeten / Sint Jacob ben ick geheeten. Ao 1613.*

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243, fol. 2vo (10de penning, 1561).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 158-159; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 96; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 66re+vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243-244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 727; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 126-127.

25. Sint-Adriaanskapel – Sint-Adriaanskerk

Buiten de Vuilpoort, binnendijks aan de rivierdijk (thans Prinsenstraat)

Sint-Adriaanskerk (rechts op de voorgrond) in 1421 tijdens de Elisabethsvloed; tekening Romeyn de Hooghe 1677 (afb.: M. Balen, Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1677, p. 768).*

De buurtschap buiten de Dordtse Vuilpoort – bewesten de Suikerstraat, waar de oude stadsmuur stond – viel oorspronkelijk onder de parochie van Erkentrudenkerke. Vanwege de afstand tot de parochiekerk werd hier in 1357 een kapel gesticht, gewijd aan Sint-Adriaan. Vanuit de meer naburige parochie van de Grote Kerk werd hiertegen tevergeefs geprotesteerd bij de kerkelijke rechter. Anders dan Erkentrudenkerke, ging de Sint-Adriaanskapel bij de Sint-Elisabethsvloed in 1421 niet ten onder. De dochterkerk werd in 1452 verheven tot de parochie Buiten de Vuilpoort, die net als de moederkerk bestuurd werd vanuit het Utrechtse Sint-Janskapittel. Gewoonlijk werd er gepreekt door een terminarius van de dominicanen. De parochie had een eigen school en een Adriaan- en Nathaliagilde. Na de verwoesting van diverse religieuze gebouwen in 1572 werd de parochie opgeheven.

Exterieur: De kapel en latere parochiekerk brandde in 1528 af, maar werd spoedig herbouwd. In 1572 werd het gebouw door de watergeuzen gesloopt. Een latere afbeelding toont een eenbeukige zaalkerk met koor. Een pakhuis aan de Suikerstraat, de achterzijde van de Prinsenstraat, werd tot in de 20ste eeuw ‘kerk(je)’ genoemd.

Sint-Adriaanskerk buiten de Vuilpoort op het linkerluik van de panelen Elisabethsvloed.

Interieur: Het hoofdaltaar was gewijd aan de heilige Adrianus. In 1453 schonk de gardiaan van het minderbroedersklooster in Utrecht enkele relieken van de arm van de martelaar.

Orgel: De kerk bezat een orgel of positief.

Archeologie: In 1849 zijn bij het afbreken van een huis aan de Prinsenstraat resten van skeletten gevonden. Deze zouden afkomstig kunnen zijn van het kerkhof van de Sint-Adriaanskerk. In 1953 zijn hier onder de vloer opnieuw resten van skeletten aangetroffen. In 1987 heeft de Archeologische Werkgemeenschap Nederland een

onderzoek ingesteld in de kelders van pand Suikerstraat 17. Na verwijdering van de huidige vloer kwamen twee oudere vloertjes van ijsselsteentjes tevoorschijn. Gedeeltelijk onder een scheidingsmuur werd een (lege) waterput aangetroffen. Ook werden resten van de voormalige stadsmuur waargenomen.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 929, fol. 112 (10de penning, 1556); inv.nr. 1243-A, fol. 100 (10de penning, 1561).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 115-116; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 137-141; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 43re-44vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 238-239; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 720-723; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 371-374; Nelemans, 'Sint Adriaanskerk'; Jutten, 'Verslag'; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 309-311.

---

26. Schipperskapel & gasthuis

Wijnstraat tussen Schrijversstraat en Groothoofd

Gevelsteen van het Grootschippershuis aan de Wijnstraat 15-21 (foto C. Sigmond).

Het grootschippersgilde stichtte in 1363 een gasthuis, ook genoemd het gasthuis van de zes gilden (kuipers, smeden, mesmakers, goudsmeden, koperslagers en tinnegieters). Een aangrenzend huis diende als kapel, in bronnen aangeduid als de *scipluden capelle*, *de cappelle van den groeten gilde* en *de cappel van 't Groote Hooft*. Er werd dagelijks de mis gelezen voor schippers, die hier tevens voor een behouden reis konden bidden en offeren. In 1574 gaf de stedelijke overheid toestemming het erf te betimmeren. In 1579 was de kapel afgebroken. Daarna werden in 1587 en 1595 op het erf twee huizen gebouwd, het ene het schippershuis, waar de gildebroeders vergaderden, en het andere het huis genaamd het Smakschip. (Op het pand Wijnstraat 17 bevindt zich een gevelsteen *Anno 1776 - Grootschippershuys*).

Bronnen: SAD 16, Groot Schippersgilde 159 (1363); NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 929, fol. 34 (10de penning, 1557); inv.nr. 1243-A, fol. 34, en inv.nr.1243, B fol. 48vo (10de penning, 1561); SAD 9, ORA 735, fol. 87vo (2 juni 1579); SAD 3, inv.nr. 3962, fol. 25 (50ste penning, 1580); SAD 9, ORA 717, fol. 143vo (27 maart 1587); SAD 9, ORA 739, fol. 206 (16 juli 1587).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 159-161; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 98; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 66vo-67re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 727; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 28-32.

27. Sint-Jansgasthuis & kapel

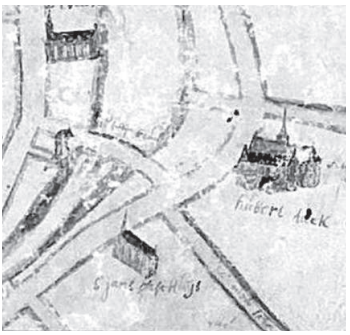
Voorstraat tussen Nieuwstraat en Kolfstraat

Het Sint-Jansgasthuis, later het Onze-Lieve-Vrouwegasthuis genoemd, wordt voor het eerst vermeld in 1370. Het bevond zich achter een kapel. Het gasthuis, bestemd voor zieken en vreemdelingen, werd beheerd door de dekens van het kleermakersgilde. In 1592 werd de kapel veranderd in een woonhuis.

Interieur: De kapel had een altaar, afgesloten met tralies.

Bronnen: SAD 1, OSA 14, Aktenboek II, akte 764 (11 juli 1430); NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A. fol. 83 (10de penning, 1561).

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 168-169; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 97; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 71re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 728-729; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 321-323.

Sint-Jansgasthuis (onder) in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689).

---

28. Onze-Lieve-Vrouwekapel van de kleinschippers

Riedijk (schuin tegenover het Melkpoortje)

Het kleine schippersgilde of *Riedijkersgilde* had een gasthuis binnen de parochie van de Nieuwkerk (zie nr. 9). De bijbehorende kapel wordt voor het eerst in 1372 vermeld als de *Onzer Lieven Vrouwenkappelle van den Schipluden opten Riedijk*. Later werd de kapel door de buiten de stad wonende vleeshouwers als hal gebruikt. Het gildehuis wordt nog vermeld in 1617, maar werd in de loop van die eeuw afgebroken. Op de gevel van het huidige pand Riedijk 102 bevindt zich de gevelsteen *Klynschipper Gildhuys*.

Kapel van de kleinschippers aan de Riedijk in 1649 op de kaart naar Blaeu (afb.: M. Balen, Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1677).*

Interieur: De kapel had een altaar in een afgesloten koor.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 55v (10de penning, 1561).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 162; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 98; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 67vo-68re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 245; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 727-728; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 592.

---

29. Sint-Petrus- en Sint-Paulusgasthuis & kapel

Nieuwstraat tegenover de Hofstraat

In 1399 is voor het eerst sprake van het Romeynhuis van de broederschap der Romeinen. Deze werd gevormd door Dordtse pelgrims die het graf van Petrus in Rome hadden bezocht. Reizigers op weg naar Rome konden in het gasthuis onderdak vinden. In een bijbehorende kapel kwam men samen ter verering van Petrus en de in Rome als martelaar gestorven Paulus. Vandaar dat het pand ook aangeduid werd als het Sint-Peters- en Sint Pouwelsgasthuis. Gasthuis en kapel werden in de 17de eeuw veranderd in woningen.

Archeologie: In 2008 werden opgravingen verricht bij het pand Voorstraat 244, dat als grafelijk bezit vanaf 1385 verpacht werd aan rijke Dordtse families. Het werd aangeduid als Porte Malburg, Huis Leeuwenburch en Mijnsherenherberg. De achterzijde van dit complex, met een toegangspoort in de Nieuwstraat, grensde aan het Pietersgasthuis. Opmerkelijk was de opgraving van grote aantallen zaden van de lampionplant, die vaak een religieuze waarde had. Mogelijk had het huis een relatie met naast- of achtergelegen gasthuis of kapel.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 166-168; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 103-104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 69vo-70re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 728; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 320-321; Dorst, *Graven naar de Graaf...*

---

30. Onze-Lieve-Vrouwekapel van de mazelaars

Zakkendragersstraat (voorheen Jan Raatssteegje of Mazelaarsstraatje)

Vermoedelijk in de 14de eeuw stichtte het gilde van de zakkendragers of mazelaars (verwijzend naar goederenvervoer over de Maas) een gasthuis. Daaraan verbonden was *Onzer Vrouwen Kapel van de Mazelaars*, waarvoor in 1405 een kapelaan werd aangesteld om tweemaal per week de mis te lezen. De dekens van het Gilde der Maze verkocht een deel van het gasthuis in 1503 (bedoeld is wellicht 1603).

Interieur: Er was een altaar.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 166-168; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 103-104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 69vo-70re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 728; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 320-321; Dorst, *Graven naar de Graaf...*

---

31. Sint-Nicolaasgasthuis & kapel

Kolfstraat (voorheen Heer Matthijsstraat)

In 1406 wordt voor het eerst melding gemaakt van een gasthuis van het Sint-Nicolaasgilde. Het zal in de 14de eeuw gesticht zijn ten behoeve van ambulante kooplieden of marskramers en andere detailhandelaren die hun waar op de markt brachten. Omdat er ook gelegenheid voor ontspanning was dankzij een kolfbaan, werd het huis zeker vanaf 1462 De Colf genoemd. Aan het gasthuis was tevens een kapel verbonden, die in 1521 nog wordt vermeld. Het gebouw werd in 1650 door het gilde verkocht, waarna het deels particuliere herberg, deels woning werd. De herberg is vóór 1731 afgebroken.

Bronnen: SAD 1, OSA 15, akte 1212 (21 april 1521).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 169; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 79re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; niet bij Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*; Havers, *Op zoek naar... het verdwenen hart van de landzijde*.

---

32. Onze-Lieve-Vrouwekapel van het Spuigasthuis

Grote Spuistraat, hoek Lange Breestraat

Dit gasthuis van het Spoey- of Sledenaarsgilde wordt voor het eerst genoemd in een schepenbrief van 1407. Op 2 november 1543 is sprake van de inwijding van de kapel van het *Onze Vrouwen gasthuis vanden Spoeye* door de Utrechtse wijbisschop Nikolaas van Nieuwland; mogelijk gaat het hier om de inwijding van een altaar. In 1561 heette het *'tgootshuys van't spoeygasthuys*. Na de reformatie werd de kapel een gildehuis. De Dordtse rederijkerskamer In Reyn Geneucht, ook genoemd de Fonteynisten, hield er bijeenkomsten.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 128v (10de penning, 1561).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 174-175; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 97; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 71re+vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 244; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 729; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 349.

33. Onze-Lieve-Vrouwe- of Ploegkapel

Vriesestraat (zuidzijde, in het midden, drie huizen van de molen naar voren toe; over de Dwarsgang)

In 1410 wordt voor het eerst melding gemaakt van *die plage capelle* (in overige bronnen wordt steevast gesproken van de kapel van de *plouch* of *ploech*, zodat de verbetering tot 'plaagkapel' vermeden kan worden). De kapel werd wellicht gebruikt door pestlijders die wegens besmettingsgevaar uit de gewone parochiekerken werden geweerd. De kapel bevond zich bij de Mennebrugstoren aan de stadsvest, maar werd later verplaatst naar de Vriesestraat. De voormalige kapel werd in 1515 verkocht aan de stad. In de 17de eeuw werd verteld dat hier voorheen kinderen werden genezen van de ziekte van Sint-Machutus (jicht, zenuwen, gewrichten). Uiterlijk in 1572 zal de kapel zijn ontmanteld. Overman en dekens verkochten in 1574 de kapel en twee aangrenzende huizen aan weerszijden door aan de *Armen & Siecken int Saeckermants Gasthuys*. Ook transporteerden zij een rentebrief op een huis in de Dwarsgang naast de Blindeliedenkapel, alsmede al het linnen- en koperwerk en andere zaken uit de kapel, onder voorwaarde van teruggave in het geval *dat de voors. cappelle wederom tot effecte mocht comen*. In 1613 werd het pand door Adriaan de Rodre verbouwd tot woningen.

Bronnen: SAD 1, OSA Dordrecht 15, akte 1340 (19 juni 1515); NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 114vo (10de penning, 1561); SAD 9, ORA 731, fol. 27vo (16 augustus 1574); SAD 9, ORA 732, fol. 30vo (13 oktober 1575); geen vermelding in SAD 3, inv.nr. 3962, fol. 90vo (50ste penning, 1580); SAD 9, ORA Dordrecht 759, fol. 41-41v (28 mei 1618).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 196; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 100-102; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 64vo-65vo; Overvoorde, *Rekeningen gilden*, 154 en 155; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 724 en 726; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 455-456; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 314-315.

---

34. Sint-Martijnskapel

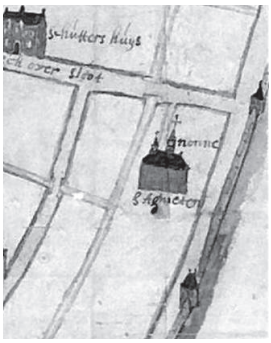
Wijnstraat (havenzijde, ter hoogte van huidig nummer 174)

Volgens een akte uit 1416 lag de Sint-Martijnskapel naast het huis Die Grote Kauwe, tussen de Wijnbrug en Tolbrug (vlakbij het huidige Scheffersplein). In het reetrekkersregister van 1419 wordt bij die plaats gesproken over *Jan Gielyszoens capelle*. De stichter van deze kapel, Jan heer Gillisz., was in de eerste helft van de 14de eeuw leenman van het huis Rosendael dat recht tegenover de kapel lag, aan de overzijde van de Wijnstraat naast het huis Blijenburg. Zijn zoon was Gillis heren Jansz., alias Gillis Oem heren Jansz., die rond 1380 eigenaar was van het huis Nijmaghen, waar later de Wijnkoperskapel werd gevestigd.

Bronnen: SAD 1, OSA 13, akte 1845 (23 januari 1415 =1416); SAD 1, OSA 507, fol. 14 (1419).

35. Sint-Agnesklooster & kerk

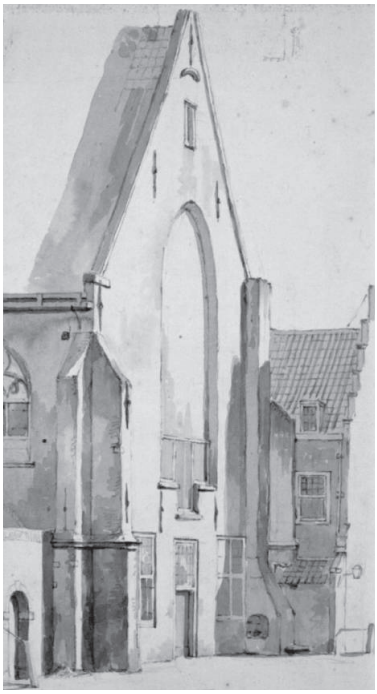
Tussen Steegoversloot, Vest, Korte Nieuwstraat en Museumstraat (voorheen Nonnen- en Lindengracht); op de plaats van het Dordrechts Museum

Sint Agnesklooster in 1545 en 1558 op kaarten van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689-2; NA, 4.DEF-1.2).

In 1416 is voor het eerst sprake van een convent van de zusters van Sint-Agnes, behorend tot de derde orde van Sint-Franciscus. (De overlevering over stichting in 1326 door ene Noorse dame Walburg is ongeloofwaardig.) Vermoedelijk was dit niet veel eerder ontstaan als ongebonden zusterhuis. Waar dit oorspronkelijk gelegen was, is onbekend. Het convent had zwaar te lijden van de Sint-Elisabethsvloeden. In 1421 gingen de zusters over tot de regel van Augustinus. Zij sloten zich aan bij het kapittel van Neuss, dat in 1427 opging in het kapittel van Windesheim. In 1423 schonk graaf Jan van Beieren aan *de besloten regulieressen van Sinte Agniezen* geld voor de opbouw van hun klooster op de nieuwe locatie. De kerk werd in 1426 aan Maria gewijd. In de jaren 1460 kwamen een ziekenhuis, een keuken en een koor aan de kerk tot stand. Bij graafwerkzaamheden voor nieuwbouw van de kerk werd in 1499 een beeldje gevonden van Maria met het kind Jezus op de arm, waaraan bijzondere krachten werden toegeschreven. In 1505 werd voor dit beeldje een rijk versierde kapel aan de kloosterkerk gebouwd. In 1572 maakte de reformatie een einde aan zowel het kloosterleven als de verering van het beeldje. Een deel van de kloostergebouwen was reeds in 1573 een ruïne. In de voormalige kloosterkerk aan de Lindengracht werd turf bewaard en doodkisten voor de armen vervaardigd. Het gebouw, wel bekend als het Kisthuis of de Kluis, werd in 1858 afgebroken. Het pater- en materhuis op de hoek van het Steegoversloot en de Vest fungeerde vanaf 1609 als stadsmagazijn en werd pas in 1878 verkocht om tot woonhuizen te worden verbouwd. De belangrijkste kloosterpanden werden van 1573 tot 1759 gebruikt voor het Heilige-Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk. De ingang was aan de Lindengracht, het pesthuis was bereikbaar via de Vest. Na inrichting van enkele tucht- of werkruimten in 1670 stond de multifunctionele inrichting wel bekend als leproos-, arme gevangenen- en krankzinnighuis en na een verbouwing in 1762 als Stads Krankzinnig- en Beterhuis. In 1852 werd het pand door stadsarchitect Itz volgens de nieuwe richtlijnen van de Krankzinnigenwet ingrijpend verbouwd. In 1898 werd het Geneeskundig Gesticht voor Krankzinnigen, zoals het toen heette, weer opgeheven. Na enkele jaren van leegstand werd hier in 1904 het Dordrechts Museum gevestigd

Kapel van het Agnietenklooster aan de Lindengracht; tekening J.Rutten 1838-42 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35763).

en in 1907 werd de Lindengracht omgedoopt tot Museumstraat.

Archeologie: Eind 2008/begin 2009 werden op deze locatie bewoningssporen uit de 16de eeuw teruggevonden, waaronder een rij haardstenen met voorstellingen van bijbelse en apocriefe verhalen (Simson en de leeuw en Sint-Joris en de draak).

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 148-151 en 182-186; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 71-81; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 56vo-59re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Overvoorde, 'Het Regularissen-klooster van Sint Agnes te Dordrecht'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 766-768; Schoengen, *Monasticon Batavum* I, 62 nr. 4; S 45 nr. 4; II 59 nr. 1; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 481-491; Kohl, *Monasticon Windeshemense*, III, 615-621; Benschop, *Inventaris*; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, 316-317; Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, 277; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 343-346; Frijhoff, *Geschiedenis van Dordrecht*, 242; Alleblas, 'Van non tot non-sens'; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 41; Dorst, *Dordrecht, Hofkwartier – Dordrechts Museum*.

---

36. Heilige-Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk & kapel

Vroegere hoek van de Vest en de Heer Heymansuysstraat, thans hoek Veststraat/Meivogelhof (appartementengebouw Torenstraat 181-221)

Heilige-Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk gezien vanuit de hof; tekening C.F. Bendorp 1840 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35780).

Evenals in de Grote-Kerkparochie werd binnen de parochie van de Nieuwkerk een Heilige-Geest- en Pesthuis gesticht. Volgens een onjuist gedateerde nota gebeurde dit reeds in 1310, maar het eerste bewijs voor het bestaan van de instelling is een schenkingsakte uit 1420. In de 15de en 16de eeuw, maar ook later, ontving het Heilige-Geesthuis tal van schenkingen en erfmakingen. Men sprak van het *Cleijn Heijligen geesthuis* of het *Cleijn pest-*

huis. De laatste functie wordt met name genoemd vanaf ongeveer 1500, met zwaartepunt in 1602-1604 en 1636-1637. Aan de instelling was een altaar of kapel verbonden, waarover verder niets bekend is. De gebouwen zijn gesloopt.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 162-164; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 103; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 77re; De Vos, *Het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk*; niet in Muller, *De kerkelijke indeeling*; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 582-584; Van Oosterhout, *Inventaris*, 11; Van oosterhout, 'Het Heilige Geest- en Pesthuis'; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 311.

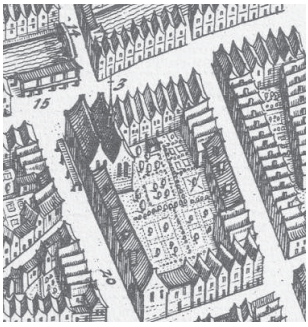

Poort van het Heilige-Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk op de hoek Vest/ Heer Heymansuysstraat ca. 1866 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35779).

---

37. Maria-Magdalenaklooster

Visstraat

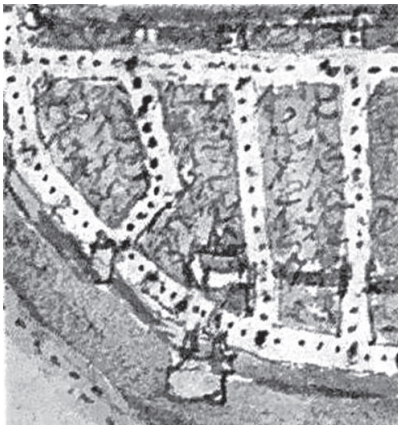
Sacramentsgasthuis met Magdalenaklooster in 1649 op de kaart naar Blaeu(afb.: M. Balen, Beschryvinge der stad Dordrecht*, 1677).*

Sinds 1127 bestond er een orde van magdalenazusters, genoemd naar Maria Magdalena en bedoeld voor 'gevallen meisjes' die in boetvaardigheid een gemeenschappelijk leven konden leiden door het verrichten van goede werken, zoals het verplegen van zieken. In de 13de eeuw sloten de meeste kloosters van deze orde zich aan bij de dominicanessen. In Dordtse bronnen wordt pas in 1434, 1448, 1450 en 1455 gesproken over magdalenazusters. Hun in 1450 genoemde huis in de Visstraat werd in 1457 vernield door de stadsbrand. Ondanks verwijzingen naar een mater zijn de aanwijzingen voor het bestaan van een klooster, zoals door Balen aangenomen maar door Van Dalen betwijfeld, te vaag. Vermoedelijk ging het om een kleine gemeenschap van vrome vrouwen, verbonden aan het Sacramentsgasthuis (zie nr. 15).

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 151-152; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 94; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 60re-60vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, 'Het klooster der Magdalena-zusteren te Dordrecht en het Clarissen-klooster te Dordrecht'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 762-763; Schoengen, *Monasticon Batavum* I 63 nr. 7; Armbrust, 'De Maria Magdalena Kloosters', 60; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 350-352. Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 43.

38. Cellebroedersklooster

Suikerstraat, hoek Boogjes, thans Dolhuisstraat 2

Cellebroedersklooster op de hoek Suikerstraat/Dolhuisstraat op de kaart uit 1558 door Jacob van Deventer (afb.: NA, 4.DEF-1.2).

Sinds 1441 is in Dordtse bronnen sprake van cellebroeders (ook alexianen genoemd), die zich belastten met het begraven van pestlijders. Ze bewoonden wellicht enkele huisjes in de Vriesestraat (bij de Ploegkapel, zie nr. 33) en/of een huis in de Nieuwstraat. In 1443 vestigden zij zich aan de Suikerstraat, nog net binnen de stadsmuur, waar het klooster Eemstein in Zwijndrecht hun een huis en erf ter beschikking stelde. In 1469 gaf de bisschop van Utrecht hun toestemming toe te treden tot de derde orde van Sint-Franciscus en een altaar in hun kapel te stichten. De kapel was het hoekhuis, voorzien van een klokkentorentje; achter de kapel waren de ruimten van de broeders. In 1568 ontstond door de wijding van een eigen kerkhof door de bisschop van Groningen een conflict met het Grote-Kerkskapittel. Het conflict was net beslecht toen de stad in 1572 overging tot de reformatie. Daarna werd het klooster overgedragen aan het Heilige-Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk. Voor enkele overgebleven cellebroeders werden in 1580 vier huisjes naast het pesthuis aan de Vest gebouwd. Het kloostergebouw werd geschikt gemaakt voor opname van 'krankzinnigen'. In 1671 werd het Dolhuis uitgebreid met een tucht- en werkhuis. In 1723 verhuisden de bewoners naar het Leprooshuis in de Vriesestraat; sindsdien particulier eigendom. In 2010 werd het Dolhuiscomplex (inclusief aangrenzende panden) verbouwd en gerestaureerd. Er worden onder meer diensten gehouden door de Evangeliegemeente De Deur, verbonden aan Christian Fellowship Ministries.

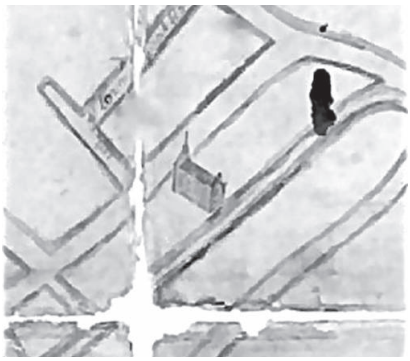
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 137-139; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 88; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 53vo-54re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, 'Het Cellebroedersklooster te Dordrecht'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 753-759; Schoengen, *Monasticon Batavum* II, 60 nr. 6; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 393-394; Schotel, *De Dordtse Cellebroeders*; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 347-349; Goudriaan, Kloosterlijst, D 45; Van Duinen en Esseboom, *Het Dordtse Dolhuis*.

---

39. Cellezusters- of Bethlehemklooster

Raamstraat (klooster) en Lange Breestraat (kerk, ter hoogte van huidig nr. 22)

Naast de cellebroeders waren in Dordrecht vanaf de 14de eeuw ook cellezusters (ook zwartzusters of broodzusters genoemd) actief in de ziekenzorg. Zij volgden de regel

Cellezustersklooster Bethlehem in 1545 op de kaart van Jacob van Deventer (afb.: kopie 1674, SAD, GPV G-689).

Bethlehemklooster van de cellezusters; tekening J. Rutten 1868 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35776).

van Augustinus en werden in 1464 als klooster erkend. De cellezusters woonden in huis Bethlehem aan de Raamstraat en hadden hun kerk in de Lange Breestraat; een 'huel' of brug over de binnengracht verbond de twee gebouwen. Na de reformatie mocht het klooster 'uitsterven'; de laatste mater overleed in 1626. Sedert 1628 dienden de gebouwen tot stalling van paarden en berging van voertuigen voor de stedelijke vuilnisdienst met een woning voor de meesterknecht of aannemer. De voormalige kerk stond bekend als karremanshuis. In 1874 verkocht de gemeente de restanten voor afbraak.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 152-154; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 88-89; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 60vo-61vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, 'Het klooster der Brood-, Celle- of Zwarte Zusteren'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 769-770; Schoengen, *Monasticon Batavum* II, 60 nr. 7; deels ook I, 62 nr. 5 en S 45 nr. 3; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 422-425; Leupen, 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters'; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 349-350; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 44.

---

40. Sint-Elisabethkapel

Wijnstraat (poortzijde) tussen Tolbrugstraat en Gravenstraat

Deze kapel, het *Sint-Lijsbetskapelletie* of *Lijsbetten huysken*, was gewijd aan de populaire heilige Elisabeth van Thüringen. De oorsprong of stichter is onbekend en vermeldingen beperken zich tot de jaren 1472 tot 1486. Er was een altaar waar de augustijnen elke vrijdag een mis lazen.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 195; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 64re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 725; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 64.

---

41. Sint-Joostkapel

Gravenstraat (poortzijde), hoek Aardappelmarkt-Kuipershaven

De Sint-Jodocus- of Sint-Joostkapel wordt voor het eerst vermeld in het klepboek van 1472. De kapel lag in de tuinen van 's graven herberg Henegouwen en nabij de plek waar in 1049 de moord op graaf Dirk IV van Holland zich zou hebben afgespeeld. De graven van Holland hadden een grafelijke herberg op de hoek Gravenstraat/Wijnstraat. De Gravenstraat was destijds vermoedelijk meer een steeg die naar de houten palissade bij de Merwede liep, achter de erven van de huizen van de Wijnstraat. De locatie 'Hoek van Sint-Joost' komt overeen met de oudste stenen omwalling van de stad, ter plaatse van. de huizen van de huidige Kuipershaven. Die eerste stenen stadsmuur werd aangelegd 1282-1307. De kapel werd in 1584 afgebroken om plaats te maken voor woningen. De plaats bleef bekend als de 'Hoek van Sint-Joost'. In 1625 werd daar een huis met die naam gebouwd, waarvan de gevelsteen een voorstelling geeft van het heiligenverhaal van de Bretonse koningszoon die na een pelgrimstocht naar Rome kluizenaar werd: Sint Joost zittende met bijbel en pelgrimsstaf tussen twee bomen met vogels, zijn koningskroon hangend in de linkerboom. De gevelsteen bevond zich sinds 1882 in het Dordrechts Museum en is thans weer ter plaatse ingemetseld.

Gevelsteen Sint-Joost op de hoek Kuipershaven/Aardappelmarkt (foto: C. Sigmond).

Interieur: In deze kapel stond een altaar ter ere van Sint-Jodocus, waarop een vicarie was gesticht ten behoeve van twee zielmissen per week.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 195-196; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 64re+vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 725; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 231-232; Balm-Kok, *De bewoningsgeschiedenis van het huis vanouds genaamd Sint Joost.*

42. Sint-Laurenskapel

Op de Hil bij de overgang van de Lange Breestraat in Elfhuizen (voorheen Sint-Laurensbrug en -straatje; thans ongeveer Bethlehemplein 13)

De Sint-Lauren(tiu)skapel wordt voor het eerst vermeld in een akteboek uit 1494. Rond 1600 is de kapel veranderd in woningen.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 929, fol. 136vo-137 (10de penning, 1556); inv.nr. 1243-A, fol. 121vo (10de penning, 1561); SAD 3, inv.nr. 3962, fol. 97 (50ste penning, 1580).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 197; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 104; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 65vo-66re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 242; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 726-727; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 417-419; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 106.

---

43. Clarissenklooster

Nieuwstraat, hoek Augustijnenkamp

Clarissenklooster op de hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp in 1558 op de kaart door Jacob van Deventer (afb.: NA, 4.DEF-1.2).

Het klooster van de clarissen of rijke claren (genoemd naar de stichtster van de tweede orde van Sint-Franciscus) werd gesticht in 1496. (Vroegere data die in de literatuur worden genoemd, hebben betrekking op het Mariënborn- en het Bethlehemklooster.) In 1558 wordt het aangeduid onder de naam Sint-Clara in Jeruzalem, overigens zonder dat een verband blijkt met de broederschap van pelgrims naar het Heilige Land. De bewoonsters werden naar hun kledij meestal aangeduid als grauwe zusters. De pater van het convent was een minderbroeder. Voor de kerk werden in 1512 leien van het dak betaald. In 1572 kwam aan het kloosterleven een einde. Nadat een predikant en schoolvrouw erin hadden gewoond, dienden de gebouwen vanaf 1579 als Latijnse School. Burgemeester Cornelis van Beveren en thesaurier Jacob Kool lieten op een van de dichtgemetselde deuren aan de oostzijde een passende inscriptie aanbrengen: *Qui fuit idolis sacratus tempore longo / Nunc Christo & Studiis, est locus iste sacer*, door conrector Lambert van den Bos vertaald als: *Dees plaets, gedoemt ten dienst van d'afgoôn langen tijdt, / Is Christus eynd'lijck en de Konsten toegewijdt*. Het oorspronkelijke klooster is afgebroken. De huidige voorgevel is van Itz en dateert uit 1871. De laatste jaren was het in gebruik als

Hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp april 2012 (foto: F.A. van Lieburg).

Sinterklaashuis. In 2010 werd het overgedragen aan de woningstichting Trivire, die het pand wil verbouwen tot filmhuis voor The Movies Filmtheater.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 146-147; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 84-88; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 59vo-60re; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, 'Het klooster der Magdalena-zusteren te Dordrecht en het Clarissen-klooster te Dordrecht'; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 763-766; Schoengen, *Monasticon Batavum* I 62 nrs. 3 en 5 (deels; zie ook: cellezusters); Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 497-499; Henderikx, *De oudste bedelordekloosters*, 57-59 en 101; Van Herwaarden, *Geschiedenis van Dordrecht*, 346-347; Esseboom, *Minerva Dordracena*, 119-123; Van Duinen, *Een Augustijnenklooster van aanzien*, 111; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 46.

---

44. Klein Bagijnhof & Onze-Lieve-Vrouwekapel

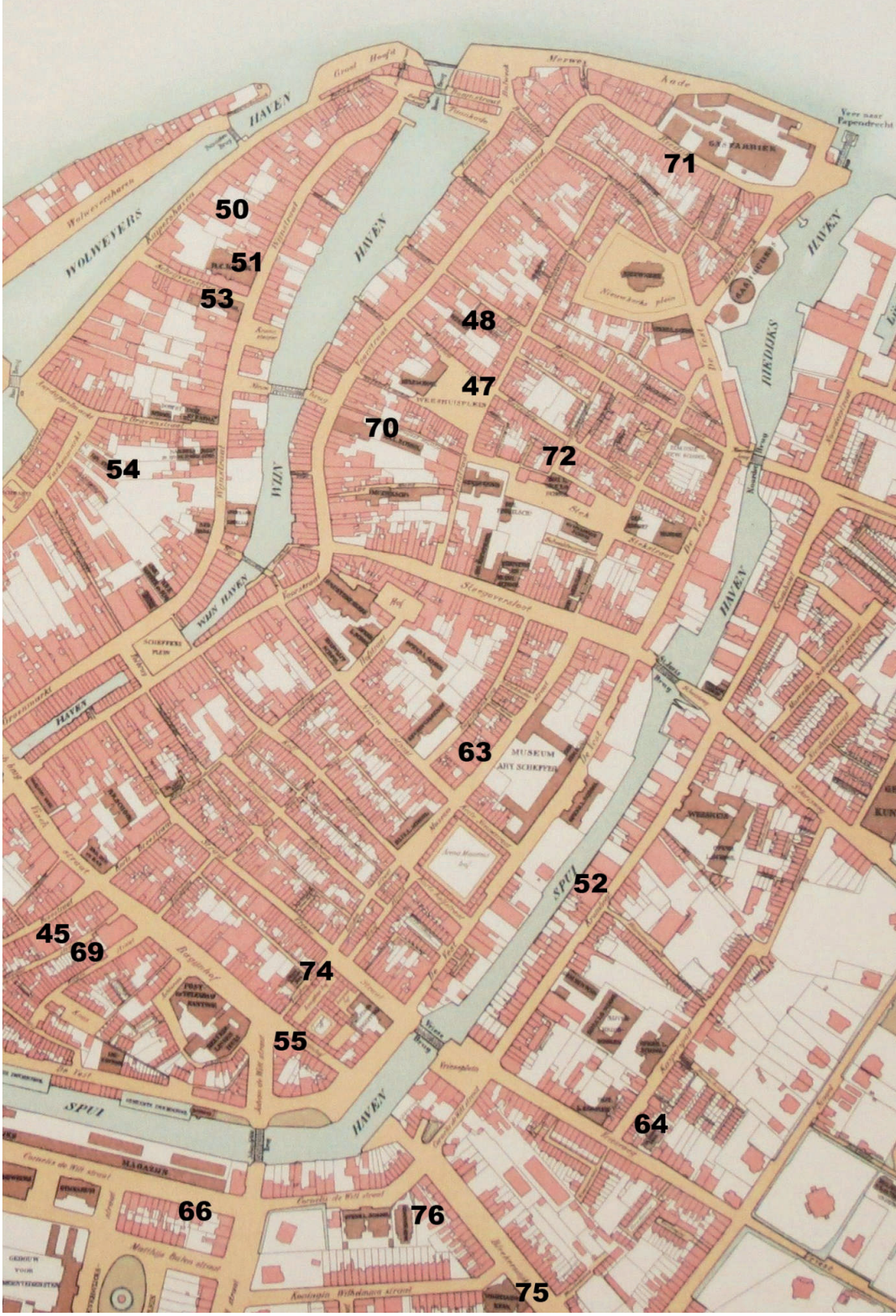
Nieuwstraat tegenover de Dwarsgang

In 1540 werd behalve het bestaande Bagijnhof (nr. 12) een tweede gemeenschap van begijnen gesticht. Daarbij hoorde een kleine kapel, gewijd aan Onze Lieve Vrouw. Het Bagijnhof met het kapelletje werden in 1587 door de familie Muys van Holy aan de stad verkocht en vervolgens gesloopt ten behoeve van de aanleg van de Hofstraat.

Bronnen: NA, Staten van Holland vóór 1572, inv.nr. 1243-A, fol. 79 (10de penning, 1561); geen vermelding in SAD 3, inv.nr. 3962, fol. 66 (50ste penning, 1580).
Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 156 en 196; Van Heussen & Van Rijn, *Oudheden en Gestichten*, 103; Pseudo-Van Someren, *Beschrijving der stad Dordrecht*, 62vo-63vo; Muller, *De kerkelijke indeeling*, 243; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 726; niet bij Schoengen, *Monasticon Batavum*; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 438; niet bij Koorn, *Begijnhoven in Holland en Zeeland*; Goudriaan, *Kloosterlijst*, D 47.

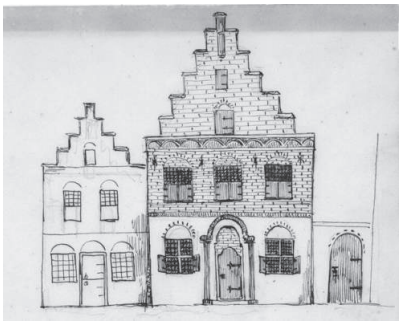

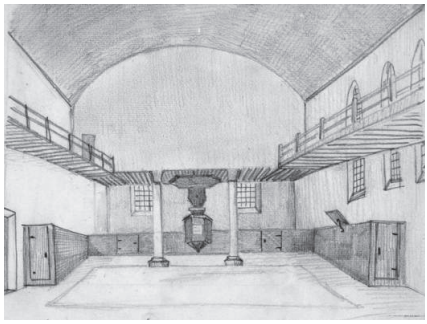
Nummers van de kerkbeschrijvingen ingetekend op de kaart Bouw- en Woningdienst Dordrecht 1923 (afb.: GPV).

71
50
51
53
48
47
70
72
54
63
52
45
69
74
55
64
66
76
75
HAVEN
WOLWEVERS
SPUI
MUSEUM

45. Doopsgezinde Kerk I – Evangelisatiegebouw – Vergadering van Gelovigen – Gemeente Immanuël

Lange Breestraat 24-26

De oude Doopsgezinde kerk aan de Breestraat (afb.: Beeldbank DiEP 552-230403 en 552-230404).

De tegenwoordige Doopsgezinde Broederschap is ontstaan uit de 16de-eeuwse beweging der (weder)dopers of doopsgezinden, veelal ook mennonieten of men(n)isten genoemd naar de Friese voorganger Menno Simons. Na de Nederlandse opstand vormden de doopsgezinden een wijdverbreide maar teruggetrokken gemeenschap. Plaatselijke groepen kwamen samen in huizen of eenvoudige gebouwen, vaak aangeduid als preekhuis of 'vermaning'. In Dordrecht zouden aanvankelijk diverse groepen vergaderd hebben in de 's Heer Boeijensstraat, de Willem Oskensstraat, de Vriesestraat, het Bagijnhof, de Lange Breestraat en de Visstraat. In 1624 nam de zogenaamde Vlaamse Gemeente een huis aan de Breestraat in gebruik als *'t Preek-Huys der Doop-gezinde, gezeyd de Mennoniten- of Mennisten-Kerk*. In 1632 vond hier een landelijke vergadering van Vlaamse dopers plaats, die leidde tot de opstelling van een confessie, welke onder meer onder de Amerikaanse Amish gezag heeft als de Confession of Dordt. Nadat de Doopsgezinde Gemeente sterk in ledental was afgenomen, bleef koster en barbier Abraham Karsdorp (1791-1865) als enig lid en – ook na een door een nieuwe groep doopsgezinden aangespannen rechtzaak – als enige erfgenaam van gebouw en goederen over. Zijn erfgename verkocht het complex in 1866.

In 1867 werden de panden aangekocht door een groep orthodoxe hervormde notabelen (Marinus Kemp, Jan Jacob Stronck en anderen) ten behoeve van de Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging (zie ook nr. 56). Het complex werd verbouwd tot evangelisatiegebouw. Het werd in gebruik genomen op zondag 3 februari 1867 door ds. Leendert Schouten Hzn. uit Apeldoorn. Het gebouw heette spoedig Gerritjes Kerk naar Gerrit 't Hooft, voorman van de Dordtse afdeling van genoemde vereniging. Het bood gelegenheid voor evangelisatie, bijbellezingen, bidstonden,

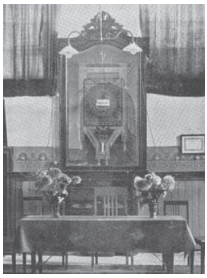
Bethlehemplein met achterzijde van Patrimonium - coll. W. Meijers 1934 (afb.: Beeldbank DiEP 555-10122).

Patrimonium - coll. W. Meijers 1935 (afb.: Beeldbank DiEP 555-10297).

zondagsschool en dergelijke. In 1877 werd het gebouw verkocht aan de Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending en in 1899 aan de afdeling Dordrecht van het Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium, die het op 25 april 1900 feestelijk in gebruik nam. In 1938 vond een ingrijpende verbouwing plaats. Naast het oorspronkelijke gebouw werd op de plaats van aangrenzende woningen een nieuwe ingang met conciërgewoning gerealiseerd onder architectuur van Bakker & Van Herwijnen. Op 21 oktober 1938 werd het vernieuwde complex in gebruik genomen. Al die jaren heeft het als 'gebouw voor christelijke doeleinden' met zijn grote benedenzaal en diverse zalen op de bovenverdieping gediend voor religieuze bijeenkomsten, onder meer van de Hersteld Apostolische Gemeente (van 1910 tot 1926 in de bovenzaal, daarna tot 1939 in de benedenzaal, zie nr. 86) en de Gereformeerde Gemeente (van 1930 tot 1931, zie nr. 83). In 1973 werd het gebouw gekocht door de Vergadering van Gelovigen (zie nr. 66), sinds 2011 bekend onder de naam Evangelische Gemeente Immanuel. Ook vinden hier diensten plaats van de internationale pinksterkerk Christ Family Chapel.

Exterieur: De oorspronkelijke 'vermaning', zoals doperse bijeenkomsten of plaatsen van bijeenkomst wel werden aangeduid, was in het huis met een hoge trapgevel; het aangrenzende lagere huis was van de 'koster'. Vanwege de bloei van de gemeente moest het gebouw in 1643 vergroot worden. Achter beide woningen werd een grote kerkzaal aangelegd als onzichtbare 'schuilkerk', grenzend aan de binnengracht aan de kant van de Raamstraat. In 1646 werd een opvallende poort in de gevel gemaakt die toegang tot de kerkzaal gaf. In 1866 werden de huizen aan de Lange Breestraat gesloopt. Het vernieuwde evangelisatiegebouw kreeg een brede en hoge witgepleisterde gevel, waarop sinds 1900 de naam Patrimonium prijkt.

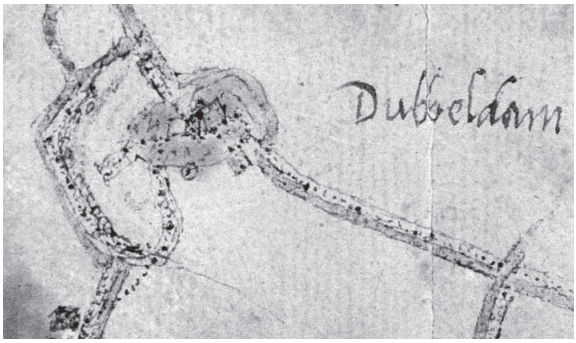

Interieur: Aan de noordzijde van de kerkzaal van de doopsgezinden stond de preekstoel. Tegen de zijmuren stonden banken voor *Leeraren en Armen-Bezorgers* ofwel oudsten en diakenen. In de tijd van Patrimonium' was sprake van een 300 zitplaatsen in de grote zaal en 150 zitplaatsen in de kleine zaal. Momenteel staan er ongeveer 180 stoelen. Er is nooit een orgel geweest.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht,* 198; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 801-806; Kooijmans, *Het Woord des Heeren blijft in eeuwigheid*; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 421-422; Nijman, *De in en uit van a tot z*, 15-17 en 45-46; Van Lieburg, 'Geloven', 292-294; Mink, *Op het tweede plan*, 243; Esseboom, *Wat is en wat was*, 163.

46. Kerk van Dubbeldam – De Wijnstok

Dubbelsteynlaan West 70

Het dorpje Dubbeldam in 1558 op de kaart door Jacob van Deventer (afb.: NA, 4.DEF-1.2). Er lijkt sprake van een kerkje middenin een rondlopende vorm.

Sinds de Sint-Elisabethsvloed van 1421 waren de overgebleven bewoners van het gebied rond Erkentrudenkerke en de nieuwe bewoners van het latere dorp Dubbeldam aangewezen op het kerkelijk leven in de stad Dordrecht. Na de herdijking op het Eiland van Dordrecht is in 1630 de nieuwe kerkelijke gemeente Dubbeldam gevormd. Daartoe werd het gehele eiland gerekend, met uitzondering van wat intussen tot de Hervormde Gemeenten van Dordrecht, Sliedrecht en 's-Gravendeel behoorde. De Staten van Holland financierden de bouw van een kerk en een pastorie. Op 13 oktober 1630 ging de Dordtse predikant voor in de eerste kerkdienst en twee maanden later werd Johannes Bocardus bevestigd als eerste gereformeerde predikant van Dubbeldam. Op 5 september 1965 werd de laatste dienst gehouden in de oude kerk, die rijp geacht werd voor de sloop. Op 27 oktober 1964 werd de eerste paal voor een nieuwe kerk geslagen door de heer D. Kooij, oud-voorzitter van de kerkvoogdij. Op 15 december 1965 werd de nieuwe kerk officieel in gebruik genomen. Ze kreeg de naam De Wijnstok naar analogie met

Dubbeldamse kerk, tekening H. de Winter 1745 (afb.: Beeldbank DiEP 551-30361).

Dubbeldamse kerk 1938/48; prentbriefkaart (afb.: Beeldbank DiEP 552-400810).

het aangrenzende jeugdgebouw De Rank, dat op 13 oktober 1958 in gebruik was genomen. De wijkgemeente federeerde in 2011 met de Dubbeldamse wijk van de Gereformeerde Kerk van Dordrecht, die als zodanig afstand deed van de Maranathakerk (zie nr. 105).

Exterieur: De oude kerk was de eerste op het Eiland van Dordrecht die met het oog op de protestantse eredienst werd gebouwd. Een eenvoudige zaalkerk volstond. Het kerkbezoek nam zodanig toe, dat in 1660 de kerk werd vergroot en in 1690 een tweede uitbreiding 'naar achteren' noodzakelijk werd. In 1741 bleek ingrijpende reparatie, zo niet herbouw van de kerk noodzakelijk. Van de oude kerk bleef in feite alleen de uitbreiding van 1660 over. In 1827 vond wederom een uitgebreide restauratie plaats. In 1863 werd een consistorie bijgebouwd. In 1960 was de kerk zo bouwvallig geworden, dat in overleg met de Bouw- en Restauratiecommissie van de Nederlandse Hervormde Kerk en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg besloten werd tot afbraak en nieuwbouw. In februari 1964 kreeg architect prof. ir. Niels Luning Prak (1926-2002) opdracht de plannen uit te werken. In het najaar van 1965 werd de kerk in zes weken tijd gesloopt. De oude luiklok en weerhaan werden gereserveerd voor de toren van de nieuwe kerk.

De Wijnstok in Dubbeldam (foto: C. Sigmond).

Interieur: Van de kerkinrichting van 1630 is weinig bekend. De preekstoel werd in 1773 vervangen door een exemplaar met klankbord, marmeren voet en koperwerk. Deze kansel werd in de tijd van Napoleon wit geschilderd om een belasting op eikenhout te ontlopen. Verder was er een grote lichtkroon met 24 lampen. Bij de sloop van de oude kerk werd bepaald dat – behalve luiklok en weerhaan – orgel, kansel en lichtkroon meegingen naar de nieuwe kerk, evenals de onder de houten vloer aanwezige bewerkte zerken. De kansel kreeg in 1965 zijn oorspronkelijke kleur terug. Het aantal zitplaatsen werd enkele keren uitgebreid, in 1863 met 50 en in 1870 met 109, resulterend in ongeveer 300 zitplaatsen. De Wijnstok telt ongeveer 700 zitplaatsen.

Orgel: Op 17 augustus 1884 nam de gemeente een serafine-orgel in gebruik, geschonken door jonkvrouw Maria Repelaer en geplaatst boven de ingang aan de oostkant van de kerk. D.G. Steenkuyl tekende in 1901 voor de bouw van een pijporgel, dat op 15 juni 1902 in gebruik werd genomen. In de aangepaste bestaande kas plaatste Gerrit van Leeuwen uit Leiderdorp een nieuw orgel, in gebruik genomen op 11 september 1952. Dit orgel werd na de afbraak van de kerk en voltooiing van De Wijnstok overgeplaatst door de firma Reil te Heerde en op 18 december 1966 in gebruik genomen. Behalve uitbreiding met een vrij pedaal werd hierbij een nieuwe eikenhouten kas gebouwd naar een frontontwerp van architect Luning Prak. Heringebruiknames volgden op 27 november 1980 en 16 maart 1997 na renovaties en uitbreiding door orgelbouwer Jacob van der Veer uit Dubbeldam.

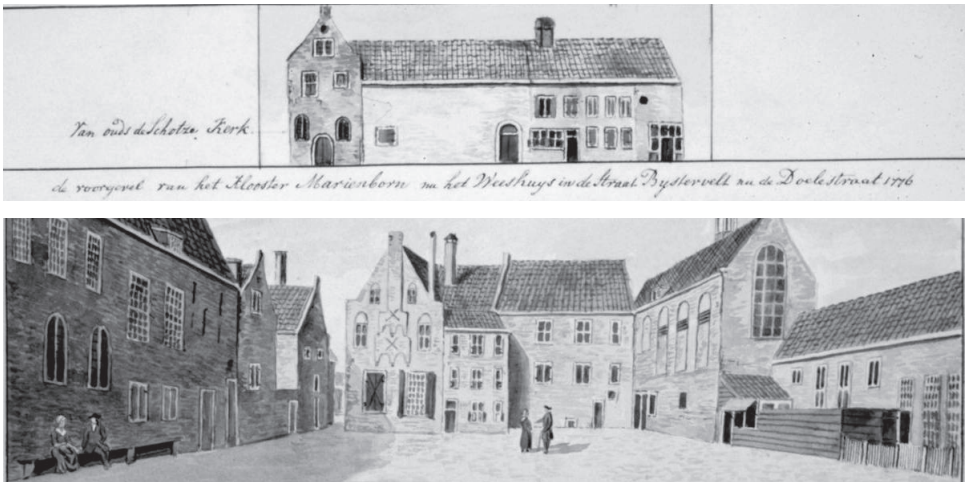
Literatuur: Hamoen, *Een kerk op Dubbeldam*; Dillingh, *Gereformeerd Dubbeldam*.

---

47. Schotse Kerk

Doelstraat, hoek Weeshuisstraat

In 1623 nam het stadsbestuur verantwoordelijkheid voor de Engelstalige gereformeerden die zich in Dordrecht hadden gevestigd. Zij waren als presbyterianen (in onderscheid met de episcopalen) de calvinistische belijdenis en kerkorde toegedaan. Daarom waren ze de evenknie van de Nederduitse gereformeerden en behoorden ze, net als de Walen, tot de publieke kerk. Overigens bestond de gemeente vooral uit Schotten. Na een periode van erediensten in de Waalse Kerk kreeg deze gemeente bij burgemeestersbesluit van 22 juni 1635 de beschikking over het Molkenhuis van het voormalige Mariënbornklooster (zie nr. 14, gelegen in de Willem Oskensstraat (later Weeshuisstraat) aan de Dwarsgang, genoemd het Bijsterveld (later Doelstraat). In 1700 verenigde de kleine

Aanzicht en perspectief Schotse kerk in het voormalige klooster Mariënborn; tekeningen E.H. Schoemaker naar originelen van J. Hoolaart 1776 (afb.: Beeldbank DiEP 551-35760 en 551-35761).

gemeente zich met de Engels-episcopaalse Courtkerk aan de Wijnstraat (zie nr. 23).

Exterieur: Blijkens de tekening die J. Hoolaart in 1776 maakte van de voorgevel van het voormalige klooster aan de zijde van de Doelstraat, bevond zich daar de ingang van het hoekpand, *vanouds de Schotze Kerk*.

Interieur: Na 1572 was het Molkenhuis aangepast aan de herbestemming van het klooster als weeshuis. In 1635 werd de ruimte voorzien van preekstoel, hekken en banken voor predikanten, ouderlingen en diakenen. Over een orgel is niets bekend. In 1700 werd de ruimte weer als kinderkamer bij het weeshuis gevoegd.

Literatuur: Balen, *Beschryvinge der stad Dordrecht*, 197-198; Van Dalen, 'Het klooster Mariënborn te Dordrecht', 169-170; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 799-800; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 255-256; Van Lieburg, 'Geloven', 289-291.

---

48. Maria Maior (Het Kruis) – Oud-Katholieke Kerk

Voorstraat 120

Na de reformatie in 1572 kwamen de katholieken samen in huizen, waar in het geheim missen werden gecelebreerd. Een van die huizen stond aan de Voorstraat op de plaats van het huidige voorplein van de Oud-Katholieke Kerk. Het huis daarnaast (links van het vooraanzicht) werd later (1767) pastorie en daar weer naast was de brouwerij Het Vergulde Kruys. Aan dit huis ontleende de 'schuilkerk' van de sinds 1602 binnen de Hollandse Zending bestaande statie (of volgens de oud-katholieke claim: parochie) haar naam. Vermoedelijk in of niet lang na 1672, het beginjaar van de doop- en trouwregisters van deze gemeenschap, werd achter de huizen een kerk gebouwd. In 1695 kochten de katholieke geldschieters een aanzienlijk stuk grond tussen de panden aan de Voorstraat, Mariënbornstraat, Wijngaardstraat en Heer Heymansuysstraat, verder een pand aan de Wijngaardstraat en enige huisjes op het binnenterrein. Kort daarna

Oud-Katholieke kerk Maria Maior; foto: H.J. Tollens 1905 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1524).

werd de bouwvallige kerk gerestaureerd en uitgebreid. De kerk was bereikbaar via ingangen aan de Wijngaardstraat (toen Doelenstraat geheten) en de Mariënbornstraat. Na de scheuring binnen het Nederlands katholicisme behoorde de Dordtse parochie vanaf 1723 officieel tot de Oud-Bisschoppelijke Clerezij. In 1836 oordeelde een bouwkundige commissie onder leiding van stadsarchitect Itz dat het complex van gebouwtjes aan Voorstraat/Wijngaardstraat aan sloop toe was. Na een periode van moeizame geldwerving, besparing op het plan, verkoop van voorwerpen en het aannemen van geschenken van elders, startte in 1841 de bouw van de nieuwe kerk, die gedeeltelijk staat op de plek van de oude kerk. Op 10 mei 1842 legde pastoor J. Colombijn de eerste steen. Na inwijding door de Haarlemse bisschop Henricus Johannes van Buul op 2 augustus 1843 volgde een dag later onder grote publieke belangstelling de eerste plechtige hoogmis. Naast de Utrechtse aartsbisschop J. van Santen was het Dordtse college van burgemeester en wethouders aanwezig.

Oud-Katholieke kerk aan de Mariënbornstraat (afb.: kadastrale kaart 1832).

Exterieur: De na 1695 gebouwde kerk was 11 meter breed, 25 meter lang en ongeveer 12 meter hoog. Ze lag recht achter de huidige sacristie die met een stuk tuinmuur het laatste overblijfsel vormt. Met het oog op de onvermijdelijke sloop ontwierp stadsarchitect Itz in 1837 een nieuwe kerk en pastorie. De kerk werd een eenbeukig gebouw in neoclassicistische stijl. De fraaie, gepleisterde voorgevel met dorisch fronton werd van buitenaf zichtbaar na de afbraak van een huis aan de Voorstraat, waardoor een vrij pad naar de ingang van de kerk ontstond. Het timpaan is voorzien van een afbeelding van het Lam Gods, dat ligt op het boek met de zeven zegels uit de Openbaring van Johannes. In 1939 is boven de zijingang een verdieping gemaakt. Tijdens de restauratie werd daarbovenop een klokkenstoel aangebracht. Hiermee heeft de kerk een klokkentoren, die tijdens de bouw van de kerk al gepland was, maar wegens geldgebrek niet kon worden gerealiseerd.

Interieur: Rond 1700 werd een altaar geplaatst van 6 meter hoog en 4,5 meter breed, vermoedelijk beschilderd door de Antwerpse schilder Godefridus Maes. Het werd in 1828 verrijkt met een draaitabernakel uit de schuilkerk van Delfshaven. Tot 1813 bevond zich een preekstoel in de altaarruimte, die kon worden weggedraaid en opge-

borgen. In 1813 werd de preekstoel uit de kerk aan de Hoge Nieuwstraat overgenomen, evenals de communiebank, vesperstoel en kaarsenkroon (zie nr. 49). Het nieuwe gebouw moest geschikt zijn om de inventaris van de oude kerk te plaatsen. De nieuwe kerk werd als het ware gebouwd rondom de preekstoel, de communiebank en het sacramentshuis. Het sacramentshuis staat op een altaartafel uit 1843, beide in wit en goud beschilderd. Aan weerszijden van het altaar bevinden zich twee in albasttint beschilderde houten beelden van Maria met kind en Jozef. Het zijn 17de-eeuwse beelden uit het atelier van de Antwerpse beeldhouwer Artus Quellijn. Achter in de kerk staat in een nis een doopvont van gebronsd koper uit de tijd van de kerkbouw. Het interieur bevat verfijnde plafonds van stucwerk in empire-stijl, uitgevoerd door Itz. Aan het begin van de 20ste eeuw werden de stoelen en herenbanken vervangen door eikenhouten zitbanken. Hiermee beschikt de kerk over 80 zitplaatsen.

Maria Maior interieur (foto: C. Sigmond).

Orgel: Omstreeks 1710 werd een tweeklaviers orgel met aangehangen pedaal geplaatst, vrijwel zeker door Matthias Verhofstadt uit Gemert. Pastoor W.B. Copper schonk in 1799 een nieuw register. In 1841 werd het instrument verkocht aan de Christelijke Afgescheiden Gemeente in het Kromhout, waar het gefunctioneerd heeft tot het in 1900 werd overgeplaatst naar de Wilhelminakerk (zie nrs. 52 en 75). De Rotterdamse orgelmakers Willem Hendrik Kam en Hendrik van der Meulen bouwden voor de nieuwe oud-katholieke kerk een orgel met hoofd- en bovenwerk en pedaal. De inwijding vond plaats op 28 augustus 1844. Keurmeester was Samuel de Lange uit Rotterdam. In 1939 werden kas en binnenwerk door orgelmaker J.C. Sanders & Zoon uit Utrecht geplaatst in de hervormde kerk in Gieterveen. Achter het achtergebleven front in Dordrecht bouwde Sanders een elektropneumatisch orgel met een vrijstaande speeltafel, in gebruik genomen op 18 januari 1939. In 1984 besloot het kerkbestuur het oude binnenwerk van de gemeente in Gieterveen terug te kopen en het Sandersorgel te verkopen aan de Gereformeerde Kerk van Ruinerwold-Koekange. Zo konden front, kas en binnenwerk uit 1844 weer in Dordrecht worden verenigd. De orgelmakers Gert van Buuren te Poortugaal en Henk van Eeken te Leusden werden ingeschakeld bij het project, waarbij organist Klaas Bolt als adviseur optrad. Op 9 april 1989 werd het gereconstrueerde Kam & Van der Meulenorgel van 1844 in gebruik genomen.

Literatuur: Van Eem, *Aantekening*, 11; Wils, *Geschiedenis van Roomsch Katholiek*, 18; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 824-825; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 38-39 en 250-252; Hendriks, 'Een historisch plekje'; Spaans, *Honderdveertig jaar kerkgebouw*; Spaans, 'De oud-katholieke kerk van de Heilige Maria-Maior te Dordrecht'; Van Lieburg, 'Geloven', 298-302; Verloop, 'Terug van weggeweest'; Spaans, *De orgels in de Oud-Katholieke kerken van Dordrecht*; Spaans, *H. Maria Maior.*

49. Maria Minor (De Eikenboom)

Hoge Nieuwstraat (terrein achter de huizen Hoge Nieuwstraat 67-77 en Binnen Walevest 56-62)

Vermoedelijk in 1695, gelet op de aanvang van het doop- en trouwboek, werd een tweede katholieke statie gesticht. In onderscheid van de moederkerk, Maria Maior aan de Voorstraat, werd ze aangeduid als Maria Minor. Op het genoemde terrein werd een 'schuilkerk' gebouwd, die de bijnaam De Eikenboom kreeg. Daarnaast waren er twee huisjes en enige panden, waarin de pastorie was ondergebracht. Bij de scheuring in de Hollandse Missie ging ook deze Dordtse parochie over naar de Oud-Bisschoppelijke Clerezij. Na een brand op 28 juli 1729, die alle huisjes aan de Walevest verteerde, werd een nieuwe kerk getimmerd onder leiding van pastoor G. Kenens. Deze kerk werd op 29 september 1730 ingezegend door de Utrechtse aartsbisschop Cornelis Johannes Barchman. In 1812 werd deze parochie opgeheven. Wat er over was van kerk, huizen en tuin werd in 1814 verkocht aan de familie Vriesendorp.

Interieur: Door schenkingen in 1737 en 1738 was de schuilkerk voorzien van een zestienlichts koperen kroon, acht tinnen wandarmen, een preekstoel, schilderijen van vier evangelisten en een gesneden eiken communiebank. In 1789 verwierf men een nieuwe draaitabernakel. In 1813 werden vesperstoel, preekstoel, communiebank en lichtkroon overgebracht naar de Voorstraat. Ze zijn nog steeds aanwezig in de in 1843 vernieuwde Maria-Maiorkerk.

Orgel: In 1737 werd een reparatie aan een orgel verricht, dat vermoedelijk reeds in 1730 als gebruikt instrument was aangeschaft. In 1810 was sprake van een eenklaviers orgel met negen stemmen, dat dringend reparatie behoefde. Het zal bij de afbraak van de kerk in 1813 zijn verkocht.

Literatuur: Van Eem, *Aantekening*, 12; Wils, *Geschiedenis van Roomsch Katholiek Dordrecht*, 18 en 21; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 214; Spaans, *H. Maria Maior.*

---

50. Roomse Kerk

Kuipershaven (thans 27-29)

Sinds 1712 kende Dordrecht, naast de oude parochies van Maria Maior en Maria Minor, die zich bij de Oud-Bisschoppelijke Clerezij hadden aangesloten, een nieuwe statie die trouw was aan de kerk van Rome. Deze stichting was te danken aan de Luikse wijnhandelaar Hubert Borret, die het huis Het Meevat (thans Kuipershaven 41, hoek Schrijversstraat) betrok. Op de zolder van dit pand, dat ten dele als pakhuis fungeerde, werd misgelezen. De groeiende gemeenschap was toe aan een grotere plaats van samenkomst. Dankzij een gift van mevrouw Oem werd enkele huizen verderop, naast brouwerij De Zwaan, het pakhuis Frankrijk van Borret aangekocht en tot pastorie en kerk verbouwd. Pastoor Nicolaus Brands noteerde de inwijding in 1737 in het kerk-

Rooms-katholieke (schuil)kerk in 1832. De kerk was in de bovenverdieping van het pand met (Sectie F) nr. 744, gelegen op het binnenterrein tussen Kuipershaven en Wijnstraat. De pastorie voor nr. 745. (afb.: kadastrale kaart 1832).

boek. De pastorie stond aan de haven (thans nr. 27-29); daarachter was een kerkruimte ingericht. De kerk werd gebruikt tot 1826, toen de Sint-Bonifatiuskerk in gebruik werd genomen. De pastorie bleef in gebruik tot 1902.

In 1851 werden woonhuis en pakhuis, als vroegere roomskatholieke pastorie en kerk, gekocht door Salomon Mozes Flesch, predikant bij de Christelijke Afgescheiden Gemeente in Dordrecht (Kromhout), en Johannes Groeneveld, vlasboer te Dubbeldam. Hij had zich met enkele aanhangers afgesplitst van de oorspronkelijke afgescheiden gemeente en ging verder als voorganger van de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis. In 1853 verkocht Groeneveld zijn 'helft' aan Flesch. De predikant woonde er met zijn gezin tot eind 1853, toen hij Dordrecht verliet na nieuwe moeilijkheden in de gemeente. Inmiddels wonend in Edam, verkocht hij zijn bezittingen aan de Kuipershaven in 1854 aan J.J. van IJsseldijk-Zeelt uit Baambrugge, die het perceel vervolgens met een hypothecaire lening verkocht aan de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis. De kruisgemeente gebruikte de voormalige schuilkerk tot 1885, toen de nieuwe kerk aan de Lindengracht was voltooid. Kerk en erf werden in dat jaar verkocht aan touwslager/touwhandelaar Wouter Jan de Voogd. Vermoedelijk is de kerk kort na 1885 afgebroken. Zijmuren zijn niet meer aanwezig.

Interieur: Blijkens een *Plan van verdeeling der plaatse* uit 1797 werden er in de roomse kerk 204 zitplaatsen verhuurd.

Orgel: In 1810 stond in de schuilkerk een eenklaviers orgel met aangehangen pedaal, dat in 1826 door Pieter Johannes Geerkens werd overgeplaatst naar de nieuwe Sint-Bonifatiuskerk (zie nr. 51). Ten tijde van de gereformeerde kruisgemeente moet er een orgel zijn geplaatst, dat in 1885 meeverhuisde naar de nieuwe kerk aan de Museumstraat, waar het in 1902 door A. Standaart werd vervangen en verder uit beeld verdwenen is.

Literatuur: Van Eem, *Aantekening*, XX; Wils, *Geschiedenis van Roomsch Katholiek Dordrecht,* 23-26; Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht*, 235-237; Smits, *De Afscheiding van 1834*, 147-161; Van Lieburg, 'Geloven', 302-304; Esseboom, *Wat is en wat was*, 159; Spaans, *H. Maria Maior*; Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding.*

51. Sint-Bonifatiuskerk
Wijnstraat 117

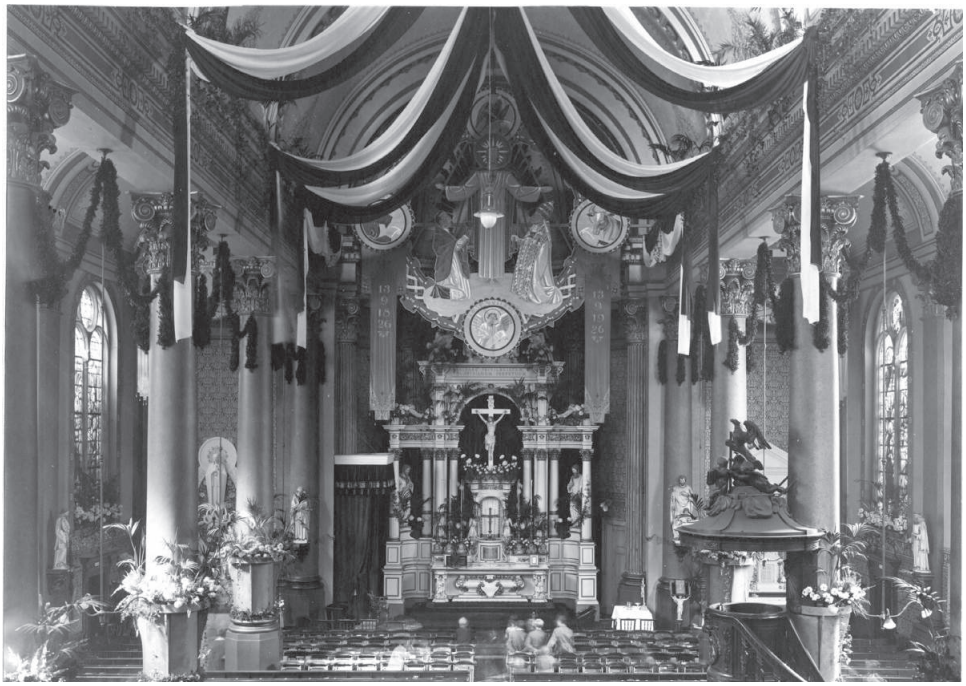
Model van de Bonifatiuskerk.

Begin 19de eeuw was de voormalige rooms-katholieke schuilkerk aan de Kuipershaven te klein geworden (zie nr. 50). Onder de gewijzigde politieke omstandigheden gaf koning Willem I op 8 februari 1821 vanuit Brussel toestemming voor de bouw van een nieuwe kerk met financiële steun en onder bouwkundig toezicht van de overheid. Ook het Dordtse stadsbestuur werkte mee. De parochie kocht een huis met stal en pakhuis aan de Wijnstraat van de weduwe De Witt-van Jaarsfeld. Na afbraak van deze panden werd op 16 april 1823 de eerste steen gelegd voor de kerk, die zou worden toegewijd aan de H. Bonifatius. Op 13 september 1826 werd de kerk ingewijd door de landdeken van Schieland, de Rotterdamse pastoor M. Gerdner. Op 15 september 1974 vond de laatste viering plaats.

Exterieur: De Sint-Bonifatiuskerk is een typische waterstaatskerk, de gebruikelijke aanduiding voor kerken die onder toezicht van de architecten van het ministerie van Waterstaat werden gebouwd. In feite maakte de Dordtse stadsarchitect P. Plukhooy Bzn. (1772-1831) het ontwerp voor de kerk in een sobere neoclassicistische stijl. De bouw van de kerk werd gegund aan de Brabantse aannemers M. van der Linden uit Zevenbergen en J. Daamen uit Leur. In de sobere klokkentoren hing vanaf april 1827 een van elders afkomstige, uit 1605 daterende luiklok, welke in januari 1943 door de Duitsers is weggehaald. In oktober 1951 werd een door de firma Petit & Fritsen uit Aarle-Rixtel gegoten nieuwe klok in de toren geplaatst. De gemeente Dordrecht kocht in 1976 het gehele complex van de kerk aan de Wijnstraat, de pastorie aan de Kuipershaven en het bijbehorend parochiehuis aan de Schrijversstraat. Na nog enkele jaren leegstand en diverse onuitgevoerde plannen werd in april 1981 jeugdsociëteit Bibelot de nieuwe gebruiker van de kerk. Met de verhuizing van deze sociëteit naar het vernieuwde Energiehuis staat de bestemming van het monumentale gebouw weer open.

Interieur: In april 1827 werd de preekstoel, naar ontwerp van architect Plukhooy en vervaardigd door de beeldhouwer J.B. Hool, professor aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Antwerpen, in gebruik genomen. Het gebouw werd eveneens in 1827 verder verfraaid met communiebanken. Een nieuw hoofdaltaar, vermoe-

delijk van de hand van de Bossche architect Louis Veneman (1843-1897) dateert van april 1868. Geïnspireerd door de barok werd het voorzien van vele engeltjes/cherubs en talloze krullen en andere versieringen. Een draaibare expositietroon, ten behoeve van een monstrans of kruisbeeld, bekroonde het tabernakel. De beelden van Sint-Petrus met de sleutels van de hemelpoort en van Sint-Paulus met het omgekeerde kruis hielden daarbij de wacht. Bovenin bevond zich een reliëf met Sint-Bonifatius die een man doopt. Dat tafereel werd bekroond door een beeld van Maria geflankeerd door twee engelen. Het geheel was opgetrokken uit hout en gips.

Sint-Bonifatiuskerk interieur.

De twee zijaltaren, ook ontworpen door Veneman omstreeks 1870 en toegewijd aan Maria respectievelijk Sint-Jozef, ondergingen in het eerste kwart van de 20ste eeuw een metamorfose. In september 1924 werd het Jozefaltaar vervangen door een altaar toegewijd aan de H. Familie. Als altaarstuk fungeerde een schilderij van de hand van de Dordtse kunstenaar Louis de Leeuw (1875-1931), voorstellende een knielende Maria- en Jozeffiguur met in het midden het kind Jezus. Het linker zijaltaar, toegewijd aan Maria, kreeg in september 1926 bij het 100-jarig bestaan van de kerk een totaal ander uiterlijk. Als parochiecadeau werd een nieuw Maria-altaar opgericht naar ontwerp van August van Os uit Tilburg. Het werd gedomineerd door een Mariabeeld in de weergave van Onbevlekte Ontvangenis. In de loop der jaren werden meerdere verfraaiingen aangebracht, in de vorm van beelden, kruiswegstaties (1852) en twee gebrandschilderde glas-in-loodramen, voorstellende Het Laatste Avondmaal (1890) en de Bruiloft te Kana (1885). De overige ramen waren voorzien van matglazen ruitjes welke later in de 19de eeuw werden vervangen door lichtgroene ruitjes. Na 1920

werd in alle ramen glas-in-lood geplaatst. Bij de bouw van de kerk waren de muren eenvoudig gewit en de houten voetstukken van de pilaren en de lambriseringen zwart gemarmerd. In het begin van de 20ste eeuw werden de muren in imitatie-steenstructuur beschilderd; enige jaren later werd dit gewijzigd in een hardblauwe kleur met figuren van grazende herten. In 1959 onderging de kerk een totale kleurmetamorfose. De muren werden in een lichtgroene pasteltint geschilderd en de pilaren kregen een donkergrijze kleur. Het altaar en de beelden, die gepolychromeerd waren, werden in een beige tint met natuurlijke kleuren en goudaccenten beschilderd. Na de verkoop van de kerk kregen bijzondere interieuronderdelen elders een bestemming, zoals het hoofdaltaar in de Barnabaskerk te Haastrecht en de preekstoel in de Eusebiuskerk te Arnhem. De luiklok heeft een tweede leven gekregen als deel van een 'viergelui' in de Grote of Bartholomeuskerk te Schoonhoven.

De Sint-Bonifatiuskerk in het stadsbeeld (foto: C. Sigmond).

Orgel: Het eerste orgel was afkomstig uit de schuilkerk aan de Kuipershaven en werd in 1826 overgeplaatst door orgelmaker P.J. Geerkens. In 1841 werd het verkocht aan de hervormde (Grote) Kerk in Driebergen. Op 21 juni 1842 werd een nieuw orgel in gebruik genomen, gebouwd door Kam & Van der Meulen uit Rotterdam en voorzien van beeldhouwwerk door Van der Steen en Angevoort. Op 7 juni 1842 werd het gekeurd door de organisten J. Tours en J. Damen en stadsarchitect G.N. Itz. Het orgel werd in 1905 door de Dordtse orgelbouwer Jacobus Johannes van den Bijlaardt uitgebreid met een vrij pedaal en in 1929 door hem omgebouwd. De speeltafel kwam vrij te staan en de tracturen werden pneumatisch aangelegd. Het vernieuwde orgel nam men op 21 juli 1929 weer in gebruik met een bespeling door Adriaan Roest. In 1979, vijf jaar na de kerksluiting, werden de historische onderdelen van het orgel door vrijwilligers onder leiding van Arie J. Keijzer gedemonteerd en opgeslagen in de Grote Kerk met het oogmerk het aldaar als koororgel te plaatsen. Een later beoogde plaatsing in de Sint-Lambertuskerk te Etten-Leur vond geen doorgang. Sinds 2007 staat het instrument te koop bij orgelmaker H. van Eeken te Herwijnen.

Literatuur: Wils, *Geschiedenis van Roomsch Katholiek Dordrecht*, 29-31; Van dalen. *Geschiedenis van Dordrecht*, 825-829; Pennings, *Korte schets van 12½ jaar parochieleven*; Pennings, *R.K. Sint Bonifatiuskerk*; Lith, *Nieuwe functies voor oude kerkgebouwen in Dordrecht*; Van der Sijde, *Hoe Bibelot in de Bonifatiuskerk terecht kwam*; Van Buitenen, 'Historisch orgel voor Etten Leur verloren'; Weijs, *Bouwhistorische opname.*

52. Christelijke Afgescheiden Kerk – Gebouw Calvijn
Kromhout 149

Kromhout ca. 1930 met kerk van de vereniging Calvijn.

Begin 1836 werd in Dordrecht een afgescheiden gemeente gevormd. De ex-hervormden kwamen aanvankelijk bijeen ten huize van Alexander de Visser, die een bakkerij had in de Prinsenstraat op de hoek van de Grote Kalkstraat. Vanaf 1840 huurde de gemeente van Jacob Sterk van de Weg een houten gebouw in het Kromhout. Het was gebouwd als manege, maar had ook jarenlang gediend als schouwburg. In 1865 kocht de Christelijke Afgescheiden Kerk het houten gebouw aan voor sloop en nieuwbouw op dezelfde plaats. De eerste steen werd gelegd op 24 april 1866 door Cornelis van Proosdij (1859-1915), het zoontje van de predikant. Het kerkgebouw werd in gebruik genomen op zondag 9 september 1866 in een dienst waarin ds. C. van Proosdij voorging. In 1897 maakte de kerkenraad plannen voor verdere uitbreiding van het kerkgebouw onder architectuur van Tjeerd Kuipers. In 1898 werd evenwel besloten om die plannen niet uit te voeren, maar een nieuwe kerk te bouwen aan de Blekersdijk (zie verder onder nr. 75). Op zondag 19 november 1899 werd de laatste dienst gehouden in het Kromhout.

gebouw Calvijn (foto: C.Sigmond).

Achterzijde van gebouw Calvijn vanaf de Vest (foto: C. Sigmond).

Nadat de Wilhelminakerk in gebruik genomen was, deed het gebouw dienst als werkplaats en houtopslag. Vanaf 1910 werd het kerkgebouw gehuurd door de in 1903 opgerichte Nederlandse Hervormde Vereniging Calvijn. De eerste dienst, waarin ds. J. Keller voorging, werd gehouden op zondag 14 augustus 1910. De vereniging kocht het gebouw aan in 1914 en heeft het tot op heden in gebruik voor regelmatige erediensten.

Exterieur: Voor de nieuwbouw van een stenen kerk in 1866 maakte aannemer Cornelis van der Wiel (1815-1895) te Dubbeldam de tekeningen. Het is een rechthoekig gebouw in neoclassicistische stijl met neogotische elementen.

Interieur: De langswanden zijn voorzien van vier pilasters met basement en kapiteel, die de zware lijst in overgang naar het gewelf dragen. Vanwege ruimtegebrek werd in 1887 een galerij gebouwd die opmerkelijk versierd is. Na de kerksluiting in 1899 werden preekstoel en kerkbanken verkocht. In 2009 werd de kerkzaal verkleind door de inrichting van een vergaderzaal aan de zijde van de Spuihaven. Preekstoel en orgel werden verplaatst. Twee 19de-eeuwse gietijzeren kolommen zijn daarbij verwijderd.

Orgel: In 1841 kocht de gemeente het orgel uit de voormalige oud-katholieke (schuil) kerk Maria Maior (zie nr. 48). Het werd door Abraham Meere in het houten gebouw aan het Kromhout geplaatst en op zondag 13 februari 1842 in gebruik genomen. In 1866 volgde herplaatsing in het stenen kerkgebouw. In 1899 verhuisde het mee naar de Wilhelminakerk. Voor de vereniging Calvijn bouwde de firma Cornelis Verweys uit Amsterdam in 1936 een unitorgel. Het goed geconserveerde instrument is in onderhoud bij de Dubbeldamse orgelmaker J.H. van der Veer.

Literatuur: Nelemans, *Opdat men niet vergete*; Van der Want, *In het vuur, maar niet verteerd*; Dillingh, *Een eeuw rondom het Woord*; Spaans, *Maria Maior*; Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding.*

---

53. Klooster Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort I

Wijnstraat 65 (oude nummering, thans 115)

In mei 1856 namen vier religieuze zusters van de congregatie Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort hun intrek in het pand Beyenburg nabij de hoek van de Wijnstraat en de Schrijversstraat en begonnen daar een bewaar- en naaischool. Het pand

Huis Beyenburg in de Wijnstraat, bij de Schrijversstraat, kort voor de sloop ca. 1908.

was oorspronkelijk een wijnpakhuis en behoorde vanaf 1651 toe aan de wijnkoper Pieter Beyen, die het in 1652 verbouwde. In het jaar 1868 werd het eigendom van de Vereniging van de H. Vincentius van Paulo. De zusters verhuisden in 1892 naar een pand aan de Voorstraat (zie nr. 70). Het pand aan de Wijnstraat werd in 1902 gesloopt om in 1906 plaats te maken voor de nieuwbouw van de rooms-katholieke parochiale Sint-Josephschool.

Interieur: De benedenverdieping was ingericht als woonruimte voor de zusters met een kapel voor hun dagelijkse godsdienstige verplichtingen.De inrichting van deze kapel vond plaats onder verantwoordelijkheid van de pastoor van de naburige Sint-Bonifatiuskerk, J.M. IJzermans. Hoe het interieur eruit zag, is niet bekend.

Bronnen: *Dordrechtsche Courant* 15 januari 1906.

---

54. Synagoge II

Varkenmarkt 12 en 16 (adres 1938; gesloopt, thans Grote Markt)

Sinds 1739 bezat de joodse gemeenschap in Dordrecht een synagoge in de voormalige kapel van het Mariënbornklooster (zie nr. 14). Toen per 1 juli 1854 de vleeshal aan de Varkenmarkt vrijkwam, vroeg het bestuur van de Israëlitische Gemeente aan de gemeenteraad naar de mogelijkheid deze als synagoge te bestemmen. De aankoop was spoedig beklonken. Op 27 september 1854 werd de eerste steen gelegd voor de muur tussen synagoge en school. Vrijdag 12 september 1856 (12 Eloel 5616) werd de synagoge ingewijd door de Rotterdamse opperrabbijn dr. J. Isaacsohn, nadat de wetsrollen in de nieuwe ark waren geplaatst. Twee dagen later volgde de inwijding van de school en het verenigingslokaal. Na de Tweede Wereldoorlog bleek de gemeente gedecimeerd. Er werd nog wel een nieuw bestuur gekozen, maar gezien het kleine aantal leden was een volwaardig functioneren van de synagoge niet meer mogelijk. In 1947 werd het, gezien het ledental en de slechte toestand van het gebouw, onvermijdelijk de synagoge te verkopen. Hiermee kwamen enige middelen vrij om het lokaal van de joodse school in te richten voor samenkomsten. Vanaf 1965 werd hiervoor een herenhuis aan het Vrieseplein gebruikt (zie onder nr. 104).

Synagoge in 1960, kort voor de sloop; foto H. Boshoven (afb.: Beeldbank DiEP 552-305134).

Exterieur: De vleeshal werd in 1834 gebouwd onder leiding van stadsarchitect Itz in een neoclassicistische stijl. Omdat slagers vanaf 1835 vlees aan huis en in winkels mochten verkopen, verloor de hal al snel haar bestemming. Ook de verbouwing tot synagoge werd door Itz uitgevoerd, waarbij hij zich heeft georiënteerd op de synagoge in Roermond. De twee wachthuisjes voor het gebouw bleven eigendom van de burgerlijke gemeente. In 1947 kwam de synagoge in bezit van garagehouder Van Twist, die het gebouw bij zijn aangrenzende panden betrok. Nadien fungeerde het nog als opslagplaats van een confectiebedrijf. Uiteindelijk betekenden de gemeentelijke saneringsplannen het definitieve einde van het gebouw. In februari 1965 vond de sloop plaats om ruimte te maken voor een parkeerterrein. Alleen een gedenkbord met foto op de gevel van een appartementengebouw aan de oostzijde van de Grote Markt herinnert nog aan het bijzondere verleden van deze locatie.

Herdenkingsplaquette synagoge Grote Markt (foto: C. Sigmond).

Interieur: Centraal stond de heilige ark als bewaarplaats van de heilige wetsrollen en het voorlezersgestoelte waar uit de Thora gelezen wordt. Ze waren gemaakt van mahoniehout in corinthische stijl. De banken met kastjes voor de gebedsmantels waren van eikenhout. Boven de ingang tegen de ark bevond zich de gebruikelijke vrouwengalerij. In het lokaal van de joodse school, die van 1947 tot 1965 als gebedsruimte fungeerde, stond een ark die afkomstig zou zijn uit de synagoge van Sliedrecht.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 830-833; Jansen, *Joods leven in Dordrecht*; Jansen, *De verdwenen Mediene*.

55. kerkgereformeerde Gemeente onder het Kruis

Bagijnhof (plaats van de latere Spaarbank, tegenover de Regentenhof)

In 1859 viel de Gereformeerde Gemeente onder het Kruis, samenkomend aan de Kuipershaven (zie onder nr. 50), uiteen. De predikant, Nicolaas Wedemeijer, bleef aangesloten bij het landelijk kerkverband, gevolgd door een minderheid van de gemeente. Een nieuwe vergaderplaats was noodzakelijk. Wedemeijer liet een kerkje bouwen achter zijn huis aan het Bagijnhof, dat hij in 1856 had gekocht. Reeds in 1861 vertrok hij als ambteloos burger naar Rotterdam en verkocht hij zijn huis met kerk. Zijn aanhang viel uiteen.

Exterieur: Het kerkje zal in 1860 zijn gebouwd, maar werd reeds in augustus 1861 openbaar te koop aangeboden. De advertentie spreekt van een *goed onderhouden en net betimmerd heerenhuis en erf, met geheel nieuw gebouwd ruim kerkgebouw en grooten fraaie aangelegden tuin aan het Bagijnhof te Dordrecht met afzonderlijken uitgang aan Stads-Vest*. Het pand werd gekocht door de gemeente Dordrecht. Later kwam hier de Spaarbank en de doorbraak vanaf de Johan de Wittstraat.

Interieur: Burgemeester en wethouders kondigden in april 1862 de verkoop van de inboedel van *de gewezen Kerk der Gereformeerde Gemeente onder het Kruis op het Bagijnhof* aan. Er werd melding gemaakt van e*en gemakkelijk te vervoeren nieuw zindelijk ameublement, bestaande in een predikstoel met koperen lessenaar en klankbord, de kerkenraad- en voorlezerbanken met lessenaar, etc*.

Bronnen: *Dordrechtsche Courant*, 20 augustus 1861 en 29 april 1862.
Literatuur: Smits, *De Afscheiding van 1834*; Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding.*

---

56. Evangelisatielokaal

Houttuinen-noordzijde bij de Vleeshouwersstraat (vanaf 1885 Houttuinen 11)

Houttuinen/Nieuwe Haven bij de Vleeshouwersstraat ca. 1910. Links van het midden Het Evangelisatielokaal (afb.: Beeldbank DiEP 552-401681).

De Nederlandsche Evangelisch-Protestantsche Vereeniging stelde in 1863 een evangelist in Dordrecht aan voor het houden van bijbellezingen, catechisatie en kinderkerk in orthodoxe geest. Eerst fungeerde als zodanig C.A. Behrends, slechts enkele maanden in 1863, daarna Theodorus Kousbroek, die op 4 november 1863 zijn werkzaamhe-

den in Dordrecht aanving. Als plaats van samenkomst diende een gebouw aan de Houttuinen, dat eigendom was van Arie Bouman Azn. (1823-1908). Bij het kadaster stond dit gebouw te boek als *afgescheiden kerk*, later als *blokmakerij*. In 1867 nam genoemde vereniging een ander evangelisatiegebouw in gebruik, gelegen aan de Lange Breestraat. De Dordtenaar Pieter Uittenbogaart memoreerde later een evangelisatielokaal of verzamelplaats voor kerkelijke bijeenkomsten in *eene loots of schuur staande in de Houttuinen*.

Literatuur: Mink, *Op het tweede plan*, 112-113 en 243; Esseboom, *Wat is en wat was*, 163.

---

57. Evangelisatiegebouw Dubbeldam

Oudendijk (ter hoogte van huidige nrs. 32-34, vlakbij het ziekenhuis)

In 1866 werd een Vereeniging tot het houden eener Zondagschool en tot Evangelisatie in de gemeente Dubbeldam opgericht. Het evangelisatiegebouw stond aan de Oudendijk en had de bijnaam Horstkerkje, naar Pieter Horst (1818-1894), een van de eerste bestuursleden. Het gebouw was eigendom van Dirk Arieszn. Schipper (1829-1908). Het werd niet alleen voor evangelisatie gebruikt, maar er werden ook politieke bijeenkomsten gehouden en bijeenkomsten van het Leger des Heils. Omstreeks 1908 is het gesloopt voor woningbouw.

Bronnen: *Dordrechtsche Courant*, 17 april 1895.

---

58. Evangelisatiegebouw De Mijl

Glazenstraat 96

In 1848 stelde de hervormde kerkenraad van Dordrecht een godsdienstonderwijzer aan voor De Mijl, F.W. van Westreenen (1821-1908). Na veertien jaar huisbezoek, ziekenbezoek en onderwijs onder de hier wonende gemeenteleden, kreeg hij in 1862 toestemming hier 's zondags als evangelist voor te gaan. Eerst vonden deze 'bijbellezingen' plaats in de gemeenteschool, die burgerlijk ressorteerde onder Dubbeldam. In 1872 namen enkele orthodoxe notabelen het initiatief in deze buurtschap een evangelisatiegebouw te stichten. De in 1876 opgerichte Vereniging tot verbreiding van het Evangelie aan de Mijl bracht hiervoor een kapitaal bijeen. Op 26 november 1876 kon het gebouw in gebruik worden genomen. Tot zijn dood fungeerde Van Westreenen als vaste voorganger. Na 1908 nodigde het verenigingsbestuur predikanten van confessionele signatuur uit. Voor de sacramenten waren de kerkgangers op De Mijl aangewezen op de Hervormde Gemeente van Dubbeldam. De buurtschap kwam na de stadsuitbreiding in de jaren 50 onder het gebied van de Hervormde Wijkgemeente rondom de Andreaskerk (zie nr. 101). Na de gereedkoming van deze kerk werd op 3 oktober 1963 de laatste dienst in het 'Mijlkerkje' gehouden.

Glazenstraat met voormalig Mijlkerkje linksachter; foto H. Boshoven 1972 (afb.: Beeldbank DiEP 554-30995).

Mijlkerkje; foto C. Plomp 1935 (afb.: Beeldbank DiEP 555-10603).

Exterieur: Het 'kerkje' was een dijkpand met kerkzaal en kosterswoning. Onder het gebouwtje was een fietsenberging, die in 1951 werd verbouwd tot catechisatielokaal. Het gebouw werd in 1963 verkocht aan een elektrotechnisch bedrijf, dat het gebruikte als opslagplaats. In het jaar 1972 moest het op last van Rijkswaterstaat gesloopt worden voor de aanleg van de toegangswegen aan de zuidzijde van de Drechttunnel.

Interieur: De kerkzaal was ingericht met een lessenaar en banken voor ruim

100 personen. De kanselbijbel van het 'Mijlkerkje', die daar bijna 90 jaar gebruikt was, werd in 1963 overgebracht naar de Andreaskerk.

Orgel: In het kerkje stond een Frans drukwindharmonium, dat nog steeds te vinden is in de Muijlwijckkapel in de Grote Kerk van Dordrecht.

Literatuur: Van Lieburg, *Rondom de Andreaskerk*; Esseboom, *Wat is en wat was*, 172-173.

---

59. Sint-Josephkapel

Sint-Jacobsplein 60

In december 1876 werd aan de Grotekerksbuurt het Sint-Jacobsgesticht in gebruik genomen, waar zowel ouden van dagen als weeskinderen van rooms-katholieken huize hun thuis vonden. De inpandige kapel werd op 27 september 1877 ingewijd en deed, naast de wekelijkse zondagsviering voor de inwonende verzorgden, dienst voor het dagelijkse gebed van de zusters franciscanessen van Steenbergen die de verzorging van de bewoners op zich namen. Waar deze ruimte zich precies bevond, is niet meer na te gaan. Het rooms-katholieke armbestuur nam in zijn vergadering van 11 december 1900 het besluit om een grotere kapel te bouwen. Op 8 juli 1901 werd de eerste steen gelegd door pastoor R.J.G. Beddink van de Sint-Bonifatiuskerk. Op 19 november 1901 vond de inwijding plaats door de deken van Rotterdam. Vanaf 1914 bood de kapel tevens geestelijk onderdak aan de patiënten van het nieuwe rooms-katholieke ziekenhuis aan de Grotekerksbuurt, direct naast het Sint-Jacobsgesticht, dat op zijn beurt in 1929 vervangen werd door een geheel nieuw ziekenhuis aan de Houttuinen. De verzorging van de zieken, de ouden van dagen en weeskinderen kwam vanaf 1925 in handen van de Kleine Zusters van de H. Joseph uit Heerlen. Vanaf die tijd droeg ook de kapel de naam van Sint-Joseph. In verband met de sluiting van het ziekenhuis werd op 3 september 1989 de laatste viering gehouden.

Mis in de Sint-Josephkapel; coll. Tollens 1920/'40 (afb.: Beeldbank DiEP 556-3485).

Sint-Josephkapel bij de Grotekerksbuurt; foto H.Veenstra 1991 (afb.: Beeldbank DiEP 552-302778).

Exterieur: De kapel was in 1901 ontworpen door Carel Arnoldus (Pedroja di) Tenenti (1838-1901), stukadoor, rookverdrijver, koopman, aannemer, architect, metselaar en timmerman, vader van de bekende Dordtse architect Carel Jacobus Johannes Tenenti (1866-1927). Aangezien de vader in oktober 1901 overleed, is het waarschijnlijk dat zoon Carel J.J. Tenenti aan het ontwerp heeft gewerkt; de laatste vestigde zich in 1903 als zelfstandig architect. De bouw werd gegund aan de Dordtse aannemer Waals. Het eenbeukige kerkgebouw met halfrond aangebouwd koor en uitgebouwd portaal vertoont diverse traditionele bouwstijlen, zoals de gotische vensterpartijen en het romaanse koor. Aan de voorzijde staat in de nok een kleine, houten klokkentoren. In het open gedeelte van het klokkentorentje staat een ijzeren klokkenstoel met klok. Bij de sloop van het ziekenhuis, waardoor het Sint-Jacobsplein ontstond, bleef de kapel staan, maar raakte zij lange tijd buiten gebruik. Gedurende enkele jaren hield drukkerij Radius er kantoor. Het pand is in 1999 geheel gerestaureerd.

Interieur: De uitvoering van de kapel was vrij eenvoudig. Een rechthoekige ruimte werd aan de achterzijde gesloten met een halfronde apsis waarin het altaar stond. In de muren zaten aan weerszijden een vijftal hoge glas-in-loodramen en in de muur boven de hoofdingang bevond zich een rond raam met glas in lood. In de apsis bevond zich een eenvoudig hoofdaltaar met aan weerszijden tegen de wand twee zijaltaren, toegewijd aan Maria en de H. Joseph. Een fraai bewerkte, eikenhouten communiebank sloot het koorgedeelte af. De koorzolder was bereikbaar via een houten trap achter in de kapel. Er waren 200 zitplaatsen. In 1914 werd het priesterkoor beschilderd en in 1937 werden de ramen geschilderd. In 1957 werd de gehele kapel voorzien van een nieuwe kleur. In de jaren 70 werden de muren gesausd in een lichtbeige kleur en het plafond in een lichte kleur bruin. Opmerkelijk is dat tijdens de Tweede Wereldoorlog, op 28 september 1941, een nieuw altaar werd ingewijd. Het was opgetrokken uit wit, beige en zwart marmer. De voorzijde van de altaartafel droeg de symbolen van een kruisdragend lam en een vis met een mand broden op zijn rug. Het tabernakel werd

bekroond met een bronzen kroon en geheel overhuifd met een ellipsvormig toelopende boog waarboven een kruis. Op de hoeken van het altaar stonden links Maria en rechts Johannes. In vroeger tijd bevonden zich tussen de ramen aan de zijmuren beelden van heiligen. De ramen boven het altaar, in de apsis, kregen tussen 1948 en 1952 nieuwe figuren in glas in lood, vervaardigd door de Dordtse glazenier Lamoen. Onder anderen werden afgebeeld: St. Sura, Mgr. Savelberg, stichter van de congregatie uit Heerlen, H. Paus Pius X en de H. Liduina. De ramen in de zijmuren werden in mei 1957 voorzien van figuratieve, bijbelse afbeeldingen naar ontwerp van de Schiedamse glazenier Hendrickz. Een liturgische verandering betrof aan het einde van de jaren 60 het gebruik van een altaartafel met het gezicht naar het kerkvolk en de groepering van de banken daaromheen. Er waren nadien 100 zitplaatsen. Na 1989 is het gehele interieur verwijderd.

Orgel: Vanaf het begin heeft er een harmonium dienst gedaan om de zang te begeleiden, vanaf 1960 was er een Graf en Mullerorgel in gebruik, dat in december 1975 werd vervangen door een elektronisch Johannusorgel en in augustus 1986 weer door een ander elektronisch instrument. De orgels hebben altijd op de koorzolder gestaan.

Literatuur: Jensma, *Honderd jaar Jacopsgesticht*; Pennings, *St. Caecilia van verleden naar heden 1917-1987.*

---

60. Leonarduskapel

Reeweg Oost 118

Op 16 juni 1880 kocht het kerkbestuur van de Sint-Bonifatiusparochie van de gemeente Dordrecht een stuk land aan de Reeweg Oost voor de aanleg van een rooms-katholieke begraafplaats. Onder architectuur van architect E.J. Margry (1841-1891) werd aan de straatzijde aan de linkerkant een woning voor de beheerder gebouwd. De Dordtse aannemer stukadoor, rookverdrijver, koopman, aannemer, architect, metselaar en timmerman Pieter Ambrosius (Pedroja di) Tenenti (*1835, broer van Carel A. Tenenti, zie nr. 59) bouwde aan de rechterkant een kapel die werd toegewijd aan de H. Leonardus, een van de in 1572 vermoorde martelaren van Gorcum. De begraafplaats en de kapel werden op 18 oktober 1881 door de deken van Rotterdam, H.J. Taverne, ingewijd. De toegang tot de begraafplaats werd afgesloten met een groot smeedijzeren hek. In

1991 werd de ingangspartij van de begraafplaats ingrijpend gewijzigd. De beheerderswoning en de kapel werden afgebroken. Op de plaats van de vroegere kapel verrees, naar ontwerp van de Delftse architect Cees Reijers, een moderne ontmoetingsruimte met achterliggende faciliteiten. De begraafplaats werd van de weg afgesloten met een gedeeltelijk gemetselde muur met hekwerk en overdekt met een stalen overkapping. In 2006 werd de luiklok van de gesloopte Onze-Lieve-Vrouwekerk (zie nr. 90) direct achter de ingangspartij geplaatst en kreeg achter op de begraafplaats het torenkruis van eerder genoemde kerk een nieuwe plaats.
Beide ornamenten werden op 5 november 2006 ingezegend door de deken van Zuid-Holland Zuid B.J. Halma O.Carm.

Interieur: De kapel had een simpele vormgeving en had een grondplan van een omgekeerde L. Er stond een eenvoudig houten altaar in en enige houten banken aangevuld met losse knielstoeltjes.

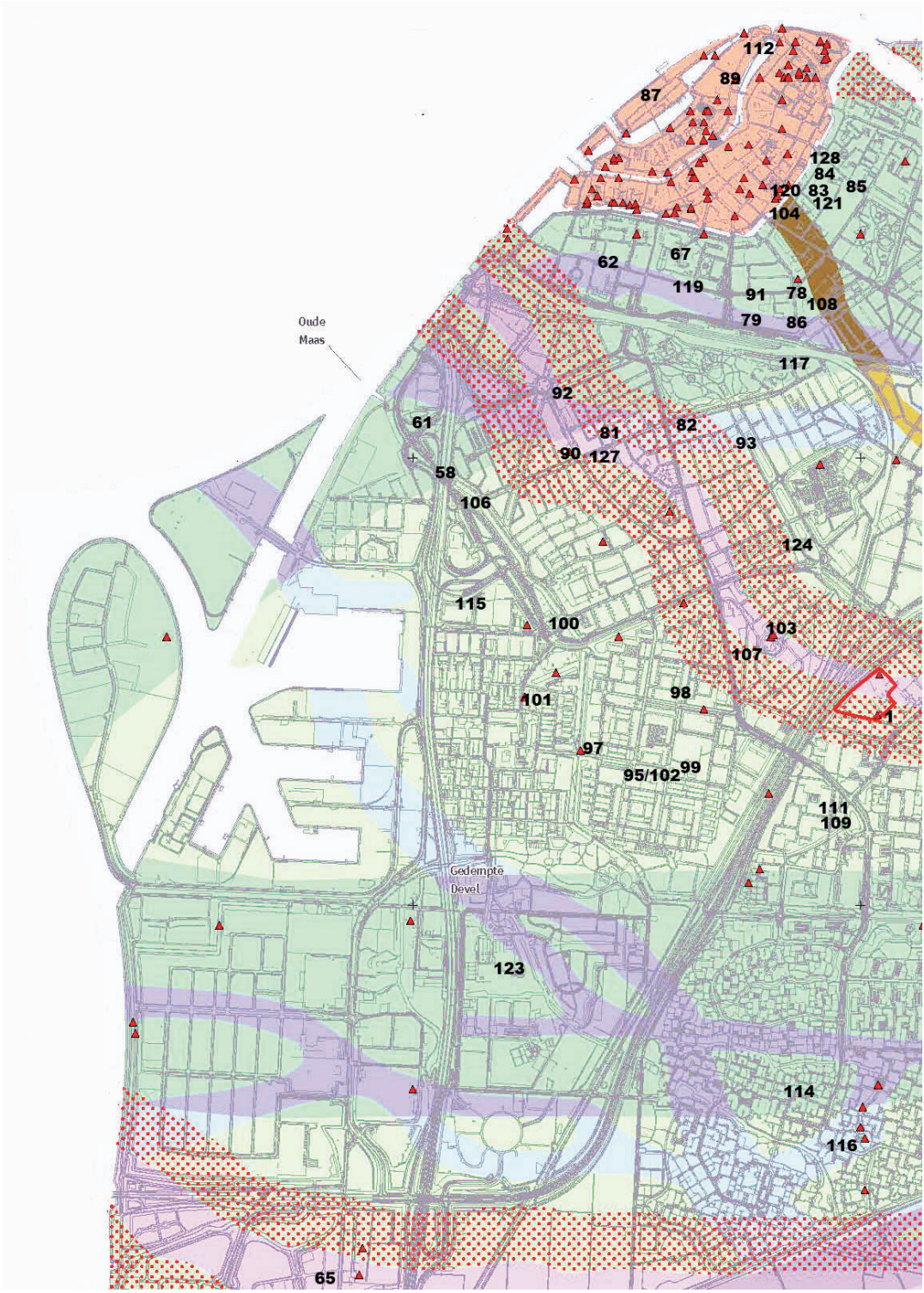
Bronnen: *De Dordtenaar*, 29 december 1990.
Literatuur: Denisse, *Van goede grond en laatste gang*; Hulscher, *Funeraire Cultuur Drechtsteden*; 't Jong, *Van Kerkhof tot Begraafplaats*; Van Dooremalen, *Grafstenen*.

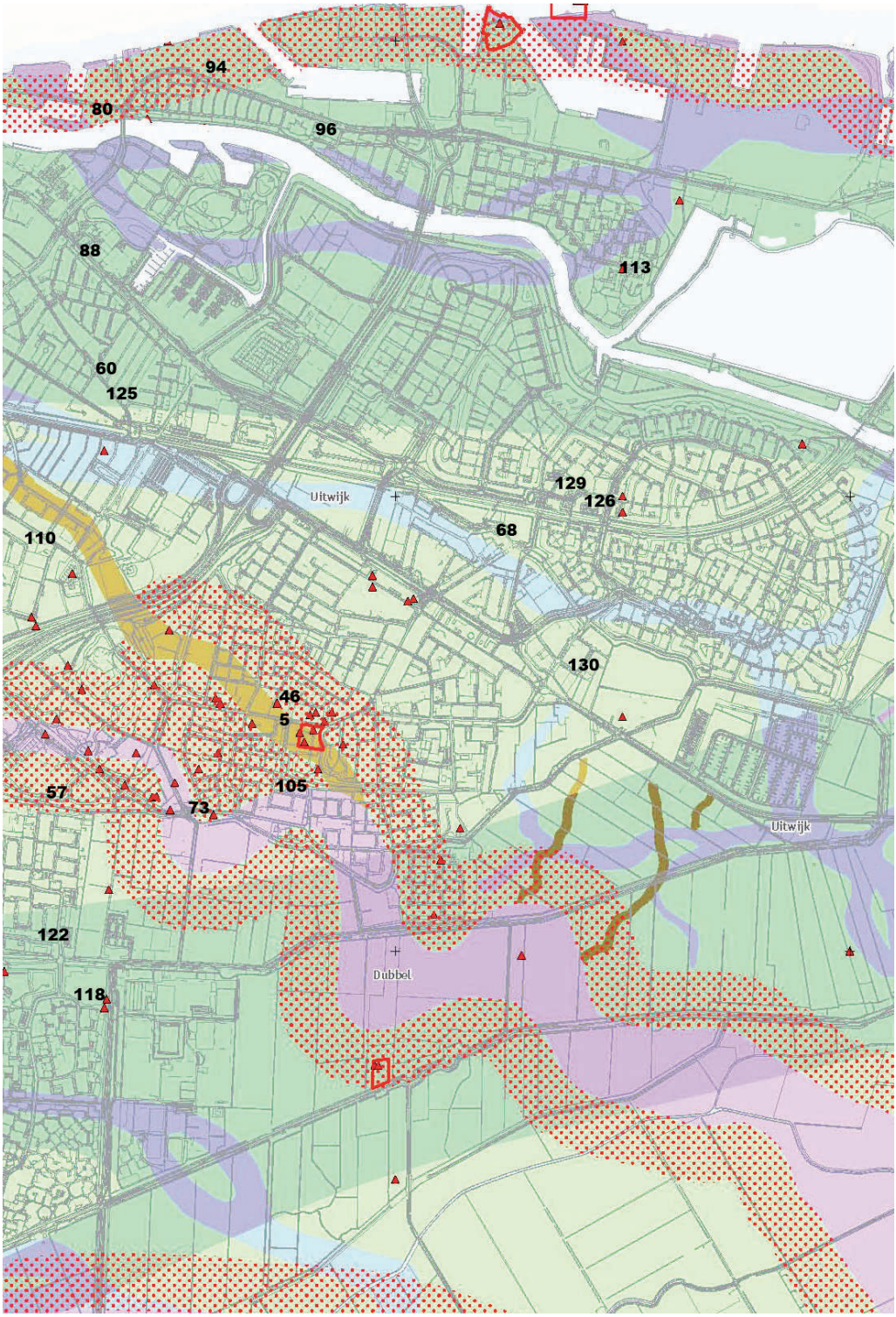
61. Evangelisatiegebouw Wieldrecht
's-Gravendeelsedijk 110(?)

De hervormde kerkenraad van 's-Gravendeel, waaronder het gehucht Wieldrecht aan de overkant van de Kil vanouds kerkelijk ressorteerde, behandelde in 1883 een brief van P. van Ham over de wens een evangelisatielokaal te Wieldrecht op te richten. Verdere notulen en brieven zwijgen, maar vaste herinneringen van voormalige inwoners van Wieldrecht wijzen op de bouw van een 'kerkje' aan de 's-Gravendeelsedijk. Deze liep destijds vanuit De Mijl nog door tot Wieldrecht hoek Reeweg Zuid, maar komt tegenwoordig uit op de Wieldrechtseweg (bedrijfsterrein Broere Shipping, thans John T. Essberger B.V.). Het zou gebouwd zijn op de plaats van een dijkmagazijn van de Wieldrechtse polder door timmerman Pieter Tempelaar (1840-1897) en nadien in eigendom zijn geweest van diens zoon Hendrik Tempelaar (1886-1972). Het functioneerde mede als zondagsschool en lokaal voor repetities en uitvoeringen van de Wieldrechtse fanfare en een zangvereniging. Hoewel vanaf 1886 het evangelisatiegebouw aan de Tweede Tol een regionale functie had (zie onder nr. 65), werden ook in Wieldrecht kerkdiensten gehouden, met name in de winter als de zondagse overtocht naar 's-Gravendeel moeite gaf. Ook waren er spreekbeurten van voorgangers die in de lokale pers werden aangekondigd. Er waren ongeveer 40 zitplaatsen. Op 11 mei 1940 ging het gebouw door oorlogshandelingen in vlammen op.

Bronnen: Kerkenraadsnotulen Hervormde Gemeente 's-Gravendeel 30 april 1883; Archief Historische Vereniging 's-Gravendeel.
Literatuur: Van Lieburg, *Rondom de Andreaskerk*, 56; Alleblas, *75 jaar Een School met den Bijbel*, 7.

Nummers van de kerkbeschrijvingen ingetekend op de Archeologische verwachtingskaart (afb.: Stad en Slib, gemeente Dordrecht 2009; kaart vervaardigd door RAAP).

94
80
96
88
113
60
125
Uitwijk
129
126
110
68
130
46
5
57
105
73
Uitwijk
122
Dubbel
118

62. Kerk Maria Onbevlekt Ontvangen

Van Strijsingel 26 (de plek waar thans een modern appartementenblok ligt, tegenover nrs. 441-455)

Ten behoeve van het groeiend aantal parochianen in De Mijl, voor wie de Sint-Bonifatiuskerk ver weg lag, werd in 1884 een 'bijkerk' of 'buitenkerk' gesticht op het voormalige landgoed van freule Van den Santheuvel aan de Van Strijsingel. Op 24 augustus 1884 werd de eerste steen gelegd en reeds op 10 december werd de kerk ingewijd door de deken van Rotterdam, H.J. Taverne. De kerk werd – aansluitend op een nieuw pauselijk dogma uit 1854 – toegewijd aan Maria Onbevlekt Ontvangen. De kerk heeft tot aan de gereedkoming van de Sint-Antoniuskerk in december 1921 dienst gedaan (zie verder nr. 79).

Rooms-katholieke kerk ca. 1910, coll. Tollens (afb.: Beeldbank DiEP 556-1329).

Exterieur: Het was een eenvoudige, driebeukige ruimte. Het middenschip was hoger dan de twee zijbeuken en het dak werd op de voorgevel bekroond met een bescheiden klokkentorentje. Daarna was er een garagebedrijf in gevestigd en in 1974 werd het gebouw afgebroken om plaats te maken voor een flatgebouw.

Interieur: Het interieur was geheel naar de smaak van die tijd, de neogotiek, eenvoudig ingericht. Een hoofdaltaar met ver daarboven een beeld van Maria Onbevlekt Ontvangen en twee zijaltaren toegewijd aan Maria en Sint-Jozef. Verder waren er enige symbolische muurschilderingen en spreuken op de achterwand. Het aantal zitplaatsen was 500.

Orgel: Aanvankelijk ondersteunde een harmonium de zang van koor en gelovigen. In 1903 plaatste Johannes Jacobus van den Bijlaardt (zelf parochiaan van de Sint-Bonifatiuskerk) een klein orgel volgens een zelf ontwikkeld systeem. Wat hiermee in 1921 gebeurd is, is onbekend.

Literatuur: Wils, *Geschiedenis van Roomsch Katholiek Dordrecht*, 42 en 47; Kunkeler, *St. Antonius Parochie 50 jaar*; Van Buitenen, *Om stemming en wijding, 8; Pennings*, 'Van emancipatie tot secularisatie'.

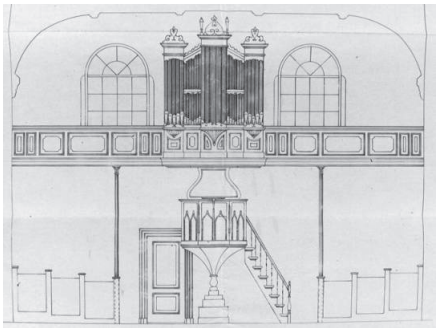
63. Christelijke Gereformeerde Kerk – (Oud) Gereformeerde Gemeente – Kerk van de Nazarener – 'Kunstkerk'

Lindengracht, thans Museumstraat 65

Toen het gebouw van de Christelijke Gereformeerde Gemeente aan de Kuipershaven te klein werd (zie onder nr. 50), kocht de gemeente in 1885 een terrein aan de Augustijnenkamp, met daarop drie huizen met erven en een bleekveld. De panden daarop werden gesloopt en er verrees een kerkgebouw waarvan de voorzijde aan de in datzelfde jaar gedempte Lindengracht stond. Op zondag 6 december 1885 werd de kerk tijdens een gewone eredienst in gebruik genomen door de toenmalige predikant ds. D.J. van Brummen sr. Na het gereedkomen van de kerk aan de Singel (zie nr. 78) werd de kerk verkocht aan de Gereformeerde Gemeente (niet te verwarren met de latere gemeente van dit kerkverband, bedoeld onder de nrs. 83 en 85). Vanaf 1922 was dit een Oud Gereformeerde Gemeente, behorend tot een klein, bovenlokaal kerkverband (aangeduid als de classis Dordrecht). Deze gemeente sloot zich per 1 juli 1989 als geheel aan bij de Hervormde Gemeente van Dordrecht. Op 25 juni 1989 vond de laatste kerkdienst plaats. De kerk werd verkocht aan de Kerk van de Nazarener, een in 1984 ontstane groep aanhangers van deze internationale evangelicale gemeenschap. Na eerdere gastvrijheid van de Doopsgezinde Gemeente en de Vrije Evangelische Gemeente, hield de Kerk van de Nazarener haar diensten in de Museumstraat vanaf 4 maart 1990 tot de overgang naar de Stephanuskerk in 2002 (zie nr. 98). De kerk is op 30 mei 2002 door de gemeente Dordrecht aangekocht en onder de naam 'Kunstkerk' in gebruik genomen voor culturele doeleinden. In 2013 komt aan deze functie een einde door de opening van het Energiehuis.

Kunstkerk (foto: C. Sigmond).

Ontwerp galerij en orgel 1910 (SAD 752, inv.nr. 817; foto: C. Sigmond).

Exterieur: De kerk is ontworpen door architect Arie Schmidt (1826-1905). Curieus is dat bij de bouw een (ernstig aangetaste) gevelsteen uit 1597 die in het afgebroken huis zat, weer hoog in de gevel aan de kant van de Augustijnenkamp werd ingemetseld. In 1903 werd het huis aan de Lindengracht 17 (later Museumstraat 63) naast de kerk en het daarachter staande huis aan de Augustijnenkamp 54 aangekocht en in gebruik genomen als kosterswoning en consistorie.

Interieur: Het meubilair van de kerk aan de Kuipershaven, de kansel, de stoelen en banken, werden weer in de nieuwe kerk geplaatst. De stoelen werden later door banken vervangen. Er waren toen 525 zitplaatsen. In 1904 werd de consistorie aan de zijde van de Augustijnenkamp vergroot en werd het pakhuisje naast de kerk gesloopt en kleiner herbouwd als bergplaats voor stoven enz. Vanuit de kerk werd die bergplaats toegankelijk gemaakt. De oude preekstoel werd in 1948 vervangen door een moderner exemplaar.

Orgel: In 1885 plaatste A. van den Haspel uit Rotterdam het orgel uit de kerk aan de Kuipershaven over naar de Museumstraat. In 1902 leverde M. Spiering te Dordrecht een bestaand orgel van onbekende herkomst. Hij plaatste het in 1910 op de daarvoor speciaal gebouwde galerij boven de preekstoel, waar het stond tot in 1923. In 1925 nam A. Standaart te Schiedam dit orgel in en leverde hij in plaats daarvan een orgel dat vermoedelijk in 1899 door Gottlieb Früh was gebouwd. In 1932 werd dit weer ingeruild bij Standaart, die het instrument verkocht aan de Hervormde Gemeente in Saaksum, waar het in gewijzigde toestand nog functioneert. In Dordrecht plaatste Standaart nu een tweeklaviers orgel met aangehangen pedaal dat in 1894 was gebouwd door de firma L. Ypma te Alkmaar voor de rooms-katholieke kerk in Nieuwediep. De firma Verweys voegde in 1961 een vrij pedaal toe en verving enkele registers, terwijl vrijwilligers onder begeleiding van J.L. van den Heuvel in 1975 het instrument andermaal wijzigden met gebruikmaking van onder meer Van Oeckelen-pijpwerk (1840) uit Strijen. Sinds de overname door de Kerk van de Nazarener en later door de gemeente Dordrecht is het orgel verwaarloosd.

Literatuur: Nelemans, *Opdat men niet vergete*; Poort, 'Het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Saaksum'; Esseboom, *Wat is en wat was*, 160-161; Lith, *Nieuwe functies voor oude kerkgebouwen in Dordrecht*; Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding.*

---

64. De Liefde – Kruiskerk

Vrieseweg 64

Kerk van de Vrije Evangelische Gemeente, afgebroken in 1935; coll. Meijers (afb.: Beeldbank DiEP 555-12826).

De Vrije Evangelische Gemeente in Dordrecht ontstond uit een kring van overwegend hervormden en gereformeerden die zich oriënteerden op internationale opwekkings-bewegingen. In de Wijnstraat woonde vanaf 1871 de voormalige militair Carl Ferdinand Schoch, die in 1875 een massale heiligingsconferentie in Brighton bijwoonde. Hij organiseerde bijeenkomsten voor geestverwanten en ging voor in *wekelijkse toespraken of predikatien op den Oortjesbleek in de*

Mariënbornstraat. In 1882 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij betrokken raakte bij het ontstaan van het Leger des Heils in Nederland (zie onder nr. 71). De kring in Dordrecht vergaderde daarna ten huize van A. Dönszelman, in het evangelisatiegebouw aan de Lange Breestraat (het latere Patrimonium) en in het gebouw van de Schildersbond. Op 20 oktober 1885 richtte men een zelfstandige gemeente op en twee maanden later werd Marinus Mooij als eigen predikant bevestigd. Aanvankelijk kwam men samen in het gebouw van de Schildersbond, maar spoedig werd met het oog op de bouw van een eigen kerk een terrein aan de Vrieseweg gekocht, waar een theehuis, genaamd Pas Buiten, tussen het Kasperspad en de Singel, was gelegen. Tijdens de bouw van een kerk, pastorie, kosterswoning en catechisatielokaal kon men voor zondagavonddiensten terecht in de Lutherse kerk. De ingebruikneming van de nieuwe kerk aan de Vrieseweg vond plaats op 29 april 1886 door ds. M. Mooij. Bij de heringebruikneming in mei 1936 kreeg de vernieuwde kerk de naam van Kruiskerk. De Vrije Evangelische Gemeente kerkte hier tot 1976. Het gebouw werd toen verkocht aan de Baptistengemeente, die in 1959 in Zwijndrecht was ontstaan en als regionale gemeente vanaf 1967 in Dordrecht kerkte (eerst in het CJMV-gebouw aan de Burgemeester de Raadtsingel, spoedig daarna in de Doopsgezinde kerk aan de S.M. Hugo van Gijnweg). De baptisten namen de Kruiskerk in gebruik op zondag 27 november 1977.

Eerste Kruiskerk

Exterieur: De oorspronkelijke kerk, die bekend stond onder de naam De Liefde, werd ontworpen door architect A. Schmidt en gebouwd door de firma Aljes en Barto. In 1935-1936 werd zij grondig verbouwd naar het ontwerp van architect Gerrit Gerritse (1889-1972, zelf lid van de Vrije Evangelische Gemeente). De losstaande delen – kerkgebouw, vergaderlokaal en kosterswoning – werden gereconstrueerd tot een complex met een nieuwe, moderne voorgevel aan een nagenoeg gesloten straatwand. Het kreeg een vrijwel rechthoekig grondplan in twee bouwlagen met kap, met een aangebouwde woning in twee bouwlagen met kap.

Interieur: Van binnen ondersteunen zes opvallende, gelamineerde houten spanten het dak van de kerkzaal. In een spitsvormige overspanning in de achterwand zijn het orgel en de kansel opgenomen. Verder zijn er in de kerkzaal twee zijbalkons en een achterbalkon te vinden. Voor de kansel is in 1977 een doopbassin aangebracht. Boven het brede rondboogportiek is een rond venster aangebracht met een door de architect ontworpen glas-in-loodraam met een afbeelding van Christus. Dit raam is

Kruiskerk, exterieur en interieur (foto's: C. Sigmond).

in 1948 gemaakt als vervanging van het door oorlogsgeweld beschadigde oorspronkelijke raam met de titel *De Noodigende Heiland*. De overige glas-in-loodramen met bijbelse voorstellingen dateren nog van 1936. Ze werden vervaardigd door de glazenier Harry van Lamoen (1900-1949), die in het Kromhout zijn atelier had. Het aantal zitplaatsen is 400.

Orgel: In 1886 plaatste de firma Van Gelder uit Leiden een orgel. Dit werd in 1903 vervangen door een orgel van de firma Verschueren uit Heythuysen. Op 12 mei 1931 werd een nieuw instrument in gebruik genomen, gebouwd door de Schiedamse firma Standaart als het eerste unitorgel in Nederland. Het stond opgesteld boven de preekstoel met een verplaatsbare speeltafel op de begane grond. Na een verbouwing van de kerk in 1935 herplaatste de firma Spiering het orgel. Het front werd aangepast en de speeltafel kreeg een vaste plaats bij het orgel. In 1981 volgde een renovatie, uitbreiding en electrificering door A.W. Behr uit Rotterdam. Het front en een deel van het pijpwerk bleef behouden, de speeltafel werd verplaatst naar beneden in de kerkzaal. In 1992 werd een pedaalregister en superoctaafkoppel toegevoegd.

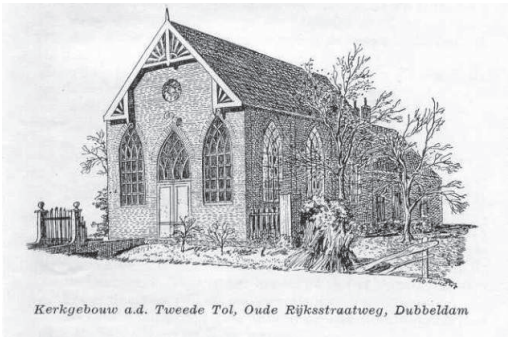
Literatuur: De Waal, *Herdenkingsalbum 50 jarig bestaan*; Kolbe, *Baptistengemeente Dordrecht 1959-1984*; Slabbekoorn en Erwich, *De Kruiskerk in Dordrecht*; Esseboom, *Wat is en wat was*, 165-166 en 175.

---

65. Evangelisatiegebouw Tweede Tol – Lydiakerk

Rijksstraatweg 99-101

In 1885 vormden enkele protestantse particulieren de Vereniging tot verbreiding van het evangelie aan den Tweeden Tol. Doel was het organiseren van zondagse en doordeweekse bijbellezingen ten behoeve van de bevolking van Wieldrecht, Willemsdorp, de Tweede Tol en de Louisapolder. Een jaar later verrees op een aangekocht stuk

Tekening van het kerkje aan de Tweede Tol, toestand voor de verbouwing.

grond een evangelisatie-gebouw met een woning voor de beheerder. Allerlei predikanten en sprekers – onder meer vanuit de Vrije Evangelische Gemeente en de Vereniging voor Stadsevangelisatie Irene – gingen voor in diensten, zodat het gebouw in de volksmond 'kerkje op de Tweede Tol' werd genoemd. Vanaf 1927 huurde de Hervormde Gemeente van 's-Gravendeel, waaronder Wieldrecht en de Tweede Tol kerkelijk ressorteerden, het gebouw voor diensten onder leiding van haar godsdienstonderwijzer, om het gebouw met kosterwoning in 1949 aan te kopen. In de jaren 1945-1956 organiseerde ook de Gereformeerde Kerk van Dordrecht hier diensten. In 1966 droeg de 's-Gravendeelse gemeente haar territorium op het Eiland van Dordrecht over aan de Hervormde Gemeente van Dordrecht. Het verenigingslokaal werd nu kerkgebouw voor wijkgemeente 11, zonder dat hieraan een eigen predikantsplaats kon worden verbonden. Op Eerste Kerstdag 1983 werd de laatste kerkdienst gehouden en sloot ds. P.S.A. Lefeber de kanselbijbel. Officieel werd de wijkgemeente bij die van de Andreaskerk gevoegd, in de praktijk verdeelden de leden zich over diverse hervormde wijkgemeenten van Dordrecht of Dubbeldam.

Exterieur: Het eenvoudige houten gebouw uit 1886 werd in 1949 ingrijpend verbouwd. Aan de voorkant kwam een portaal en een torentje. De kosterswoning werd bij de kerk gevoegd. Sinds de kerksluiting van 1983 is het gebouw in gebruik als opslagruimte, garage en werkplaats.

Lydiakerk; foto C. Schilthuizen 1983 (afb.: Beeldbank DiEP 552-302761).

Lydiakerk, interieur 1983.

Interieur: In 1955 werd een eigen avondmaalsstel gekocht en in 1956 schonk de vrouwenvereniging Lydia een gebrandschilderd raam met een voorstelling van Lydia, de purperverkoopster, ter gelegenheid van het 12½-jarig bestaan van de vereniging. Sinds de plaatsing van dit raam kwam de naam Lydiakerk steeds meer in gebruik. Het raam werd in 1985 overgeplaatst naar de Andreaskerk.

Orgel: Ter vervanging van het harmonium kocht de kerkelijke gemeente in 1954 een unitorgel bij de firma Sipke de Wit in Badhoevedorp, Het orgel, geplaatst boven de kansel en op het front voorzien van de psalmspreuk *Looft God in zijn heiligdom*, werd in december 1954 in gebruik genomen. Na sluiting van de kerk werd het 'Lydiaorgel' op wielen geplaatst en in de Grote Kerk gebruikt tijdens de restauratie van het gebouw. In 2003 deed het ook dienst in de Augustijnenkerk tijdens de restauratie van het hoofdorgel van deze kerk. Inmiddels is het orgel verkocht aan een particulier.

Literatuur: Van Lieburg, *Rondom de Andreaskerk*; Dillingh, *Kerk op de Staart*.

---

66. Lokaal Vergadering van Gelovigen

Cornelis de Wittstraat 20, later omgenummerd tot 64 (ter hoogte van de doorgang tussen het makelaarskantoor Ooms en het ANWB-gebouw aan de Spuiboulevard)

In 1869 vestigde de Zwitser Jakob Sax (1841-1926) zich als colporteur en evangelist in Dordrecht. Hij was in Elberfeld gedoopt tot christen in de internationale beweging van de Vergadering van Gelovigen (toen beter bekend als de darbisten naar John Nelson Darby). Door zijn werk ontstond een gemeenschap die samenkwam in een huis naast de Munt, later in de Grotekerksbuurt, op de Waag en vanaf 1879 op de benedenverdieping van het woonhuis van Sax. Vanaf 1885 stond deze locatie bekend als de kerk van de darbisten of lokaal voor godsdienstige bijeenkomsten. In 1973 werd het pand verkocht aan de gemeente Dordrecht en gesloopt ten behoeve van de stadsvernieuwing. De Vergadering van Gelovigen kocht toen gebouw Patrimonium aan de Lange Breestraat (zie nr. 45).

Interieur: Midden in de ruimte stond de avondmaalstafel, aan weerszijden geflankeerd door in totaal 34 banken (mannen en vrouwen gescheiden), in totaal ruim 200 zitplaatsen. Er was geen preekstoel of orgel, wel een doopvont. Aan de achterzijde was een glas-in-loodraam.

Literatuur: Van Dalen, *Dordtsche schetsen*, III, nr. 93 nr. 93; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 819-820.

67. Westerkerk

Muys van Holystraat 32 (oude nummering)

De 19de-eeuwse richtingenstrijd binnen de Nederlandse Hervormde Kerk leidde onder meer tot de Doleantiebeweging van 1886 onder aanvoering van de Amsterdamse predikant Abraham Kuyper. Als een van de gemeenten van uitgetreden hervormden ontstond op 1 augustus 1887 de Nederduitsche Gereformeerde Kerk te Dordrecht. Aanvankelijk kerkten de dolerenden in de grote zaal van Van der Horst aan de Groenmarkt en ook wel in de koffiekamer van de schouwburg aan de Cornelis de Wittstraat. Op zondag 11 maart 1888 werd een eigen 'noodkerk' in gebruik genomen. Vanaf een landelijke fusie in 1892 vormde de gemeente de Gereformeerde Kerk te Dordrecht-C en vanaf 1903 maakte zij deel uit van de plaatselijke Gereformeerde Kerk, samen met de leden die in de Wilhelminakerk bijeenkwamen. De wens tot een permanent kerkgebouw werd in 1928 vervuld door de bouw van de Julianakerk in de nieuwe wijk Krispijn (nr. 82). Op zondagmiddag 9 december 1928 werd de laatste dienst in de Westerkerk gehouden.

De Westerkerk.

Exterieur: Voor de bouw van de houten noodkerk maakte architect Pieter Ponsen bestek en tekeningen. Het gebouw werd in 1928 verkocht aan de N.V. v/h firma Willem van Twist, die het als garage in gebruik nam. Tijdens de Tweede Wereldoorlog had het een bekleding van plaatstaal aan de buitenzijde. In 1950 richtte Van Twist het gebouw

in als werkplaats voor motorenrevisie. Eind jaren 60 is het door de gemeente Dordrecht aangekocht en gesloopt.

Interieur: Er waren 700 zitplaatsen.

Orgel: In de zomer van 1889 plaatste de Rotterdamse orgelmaker A. van den Haspel een orgel in de Westerkerk. Het verhuisde in 1928 mee naar de Julianakerk, waar het dienst deed tot de plaatsing van een nieuw orgel door Spiering in 1931.

Literatuur: Van Dalen, *Dordtsche schetsen*, III, nr. 93; Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 816.

---

68. Evangelisatiegebouw 't Visschertje

Vissersdijk 69

Evangelisatiegebouw 't Visschertje (foto's: F.A. van Lieburg).

De Vrije Evangelische Gemeente van Dordrecht kocht in 1888 een stuk grond aan 't Visschertje, zoals de plek bij het gemaal en de treinhalte rond de Noordendijk werd genoemd. Aan de Vissersdijk verrees in 1889 een gebouw, waarin kerkdiensten en zondagsschoolbijeenkomsten werden gehouden. In 1893 werd het gebouw verkocht aan Johannes Adrianus van de Weg (tevens eigenaar van gebouw Irene, zie nr. 72). Op 19 oktober 1899 ging het gebouw *met banken, stoelen en orgel* in vlammen op door een overslaande brand in een boerenschuur. In 1900 liet Van de Weg de 'zondagsschool' herbouwen. Zijn weduwe deed het in 1916 van de hand, maar tot na 1936 stond het te boek als school. Sindsdien is het in particulier gebruik als bergplaats, maar het vervallen gebouwtje is nog altijd aanwezig.

Bronnen: Kerkenraadsnotulen Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht, 17 augustus 1888, 26 april 1889, 16 augustus 1889, 12 april 1939 en 5 mei 1939; *Dordrechtsch Nieuwsblad*, december 1889; *Dordrechtsche Courant*, 19 oktober 1899.

69. Evangelisatiegebouw Raamstraat

Raamstraat 55 (oude nummering)

De Vrije Evangelische Gemeente van Dordrecht huurde vanaf 1888 een lokaal aan de Raamstraat (noordzijde) ten behoeve van evangelisatie- en zondagsschoolactiviteiten in deze 'achterbuurt' in de binnenstad. Het ging om een hoog dubbel huis met daarachter de hof Blauwehand, waar eerder de blikfabriek van de firma Wed. Bekkers & Zn. gevestigd was geweest. Najaar 1889 was er sprake van de eerste preekbeurten in het gebouw. Al in september 1892 deed de gemeente afstand van het huurcontract met eigenaar C. van de Weg, omdat enkele uitgetreden broeders het werk zouden voortzetten. Na 1894 verdwijnt de aanduiding als evangelisatielokaal uit het adresboek. Later was er een sigarenfabriek gevestigd, waarvan de sporen op de gevel zichtbaar bleven toen er alleen nog woningen waren. Eind 1925 viel de hele verwaarloosde huizenrij in het kader van het doorbraakplan Raamstraat onder slopershanden.

Raamstraat omstreeks 1925 (afb.: Beeldbank DiEP 552-403188).

Bronnen: Kerkenraadsnotulen Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht, 16 augustus 1889 en 8 september 1889; *Dordrechtsch Nieuwsblad*, oktober 1889; *Merwepost*, 21 en 28 november 1925 en 19 december 1925.

70. Klooster Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort II
Voorstraat 168

Rooms-katholieke school en klooster van de zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort; coll. Meijers 1918-1922 (afb.: Beeldbank DiEP 555-12624).

De zusters van de congregatie Zusters van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort waren werkzaam als leerkrachten van de rooms-katholieke Mariascholen. Ze verwisselden hun onderkomen aan de Wijnstraat (zie nr. 53) in 1892 voor het 18de-eeuwse pand aan de Voorstraat, dat aangekocht werd van freule Van den Santheuvel. In 1993 verlieten de laatste zusters het klooster.

Interieur: Op de tweede verdieping van het huis was een kapel ingericht. Hoe die er uit heeft gezien, is niet bekend. In 1960 werd het monumentale pand grondig opgeknapt en kreeg ook de kapel een meer eigentijdse uitstraling. Een stenen altaartafel werd bekroond met een tabernakel, verscholen achter een gordijn in de liturgische kleur van het jaar. Houten kerkbanken completeerden het interieur. Achterin de ruimte bevonden zich enkele grote glas-in-loodramen. De muren van de kapel waren lichtgrijs en het plafond was bruinrood geschilderd. Een eenvoudig harmonium ondersteunde de zang van de zusters. De kapel is in 1993 buiten gebruik gesteld en heeft nu een woonfunctie.

Bronnen: *Nieuwe Dordtsche Courant*, 13 augustus 1960.

---

71. Leger des Heils I
Riedijk 38 (oude nummering)

Het Leger des Heils in Dordrecht vond zijn oorsprong in dezelfde kring als waaruit in 1885 de Vrije Evangelische Gemeente was ontstaan (zie onder nr. 64). Nadat de vroegere spilfiguur Carl Ferdinand Schoch in 1882 naar Amsterdam was verhuisd, gaf hij daar met anderen de stoot tot de oprichting van het Nederlandse Leger des Heils in 1887. In Dordrecht werd op 29 juli 1889 een korps gesticht. De heilssoldaten kwamen bijeen in het gebouw van de Schildersbond. Vanaf 12 oktober 1892 werd het voorma-

lige logement Het Witte Paard aan de Riedijk, tegenover de gasfabriek verworven. Het gebouw kreeg de functie van 'toevlucht voor daklozen', die het behouden heeft tot de verhuizing naar het voormalige weeshuis aan het Kromhout in 1933 (nr. 84). Korpsleiders van het Dordtse 'heilleger' hadden er een woning. Over de inrichting van een zaal voor de religieuze bijeenkomsten is niets bekend.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 819.

Opvang van het Leger des Heils aan de Riedijk zuidzijde: de entree was via het grote portiek in het midden; coll. Meijers 1935 (afb.: Beeldbank DiEP 555-11820).

---

72. Gebouw Irene

Stek 3d, later Knoopmakersgang 9

Op 3 januari 1892 deed dr. A.J.Th. Jonker intrede als hervormd predikant in Dordrecht. Hij maakte zich sterk voor evangelisatie-activiteiten in de binnenstad. Hiervoor werd in 1894 een gebouw bestemd dat eigendom was van dr. J.J. Stronck (1826-1900). Het kreeg de naam Irene. Na Jonkers vertrek in 1902 werd het gebouw gekocht door Johannes Adrianus van de Weg (1856-1906), die het ter beschikking stelde aan ds. J.J. van Heest, predikant van de Vrije Evangelische Gemeente. Na het overlijden van Van de Weg verkocht zijn weduwe het gebouw in 1906 aan deze gemeente. De in dat jaar opgerichte Vereniging Stadsevangelisatie Irene ontplooide hier activiteiten. In 1921 kocht de vermogende houthandelaar Govert van de Weg (1865-1955) het gebouw ten behoeve van de stadsevangelisatie van de Gereformeerde Kerk van Dordrecht,

die het op 9 februari 1923 in gebruik nam. Vanaf 1945 kende deze kerk een speciale evangelisatiepredikant en vanaf 1958 tevens een wijkkerkenraad voor dit werk, zowel rond Irene als in de Zeehavenbuurt (zie nrs. 77, 100 en 115). Tot 1968 maakte ook de Stichting Jeugdhaven gebruik van het gebouw. In 1973 werd het verkocht aan de burgerlijke gemeente en gesloopt ten behoeve van de stadsvernieuwing.

Literatuur: De Waal, *Herdenkingsalbum 50 jarig bestaan*; Snoep, *Hoe 't groeide in Dordt*.

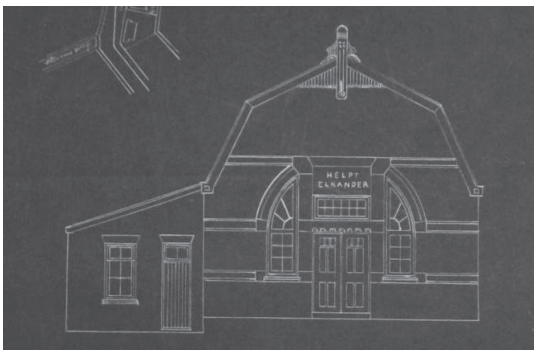

Gebouw Irene op het Stek, hoek Knoopmakersgang; foto H. Boshoven 1955-60 (afb.: Beeldbank DiEP 554-31809).

---

73. Gebouw Rehoboth – Rehobothkerk – Emmanuelkerk

Oudendijk 110

Ontwerptekening van de voorgevel bij de bouwaanvraag van de Dubbeldamsche Werklieden vereeniging Helpt Elkander, december 1912 (SAD 752, inv.nr. 20818; foto: C. Sigmond).

Vanuit de Gereformeerde Kerk van Dordrecht werden vanaf 1893 activiteiten voor prediking en catechisatie ondernomen in Dubbeldam. Aanvankelijk gebeurde dit in een gehuurd lokaal naast het gemeentehuis, maar spoedig kocht ouderling Dirk Meeldijk een terrein aan de Oudendijk bij de Stevensweg om er een houten gebouwtje te zetten. Het werd op zondag 28 juli 1895 ingewijd en kreeg de naam Rehoboth. De kerkdiensten moesten begin 1900 worden gestaakt vanwege de influenza en zijn vermoedelijk

Het gebouw Helpt-Elkander in Dubbeldam; tekening O. Dicke 1947.

niet hervat. Begin 1913 werd het gebouw eigendom van de Dubbeldamsche Werklieden-Vereeniging Helpt Elkander. Terwijl het werd gesloopt, was vlak ernaast al een nieuw lokaal in aanbouw. Burgemeester G.F. de Roo legde op 26 februari 1913 de eerste steen en op 10 mei 1913 werd het gebouw in gebruik genomen. Na de Tweede Wereldoorlog zocht de Gereformeerde Kerk van Dordrecht een gebouw voor kerkdiensten in Dubbeldam. Vanaf 16 september 1945 huurde zij het genoemde lokaal van Helpt Elkander. In 1947 werd het gebouw door de Gereformeerde Kerk aangekocht en in 1949 in gebruik genomen als Rehobothkerk. Toen de Maranathakerk (zie nr. 105) gereed was, werd op 4 september 1966 de laatste dienst in de Rehobothkerk gehouden. Het gebouw was intussen aangekocht door het bisdom Rotterdam. Het rooms-katholieke parochiebestuur van de Sint-Antoniusparochie kon de Dubbeldamse rooms-katholieke gemeenschap hier laten kerken, na zes jaar gekerkt te hebben in wijkgebouw De Schuur op de hoek Nijhoflaan/ Achterbergstraat. Op 2 december 1966 vond de eerste viering plaats in het gebouw aan de Oudendijk, dat de naam Emmanuel werd gegeven.

Rehobothkerk.

Interieur: Het eerste gebouw Rehoboth uit 1895 bood plaats aan ongeveer 150 toehoorders. De in 1949 geopende Reho-

bothkerk had een eenvoudige inrichting met preekstoel en kerkbanken. In het voorjaar van 1961 werd een uitbreiding gerealiseerd onder architectuur van A. van Walraven. Deze zogenaamde 'beuk', afgescheiden door een stalen rolluik, bood ruimte aan 90 zitplaatsen. Na de overname door het bisdom werden vanuit de Sint-Antoniuskerk diverse voorwerpen voor de rooms-katholieke eredienst beschikbaar gesteld. De kuip van de preekstoel werd verwijderd en het klankbord heeft nog lang als 'baldakijn' boven het altaar dienst gedaan. Begin jaren 90 werd het interieur onder leiding van interieurarchitect Paul Seesink aangepast aan de eisen van de tijd. Plafond en muren werden in lichte tinten geschilderd. Het priesterkoor kwam iets verder de kerk in en de opstelling van het altaarmeubilair werd gewijzigd. In de muur achter het altaar werd een tabernakel, voor het bewaren van het heilig brood, ingemetseld. Achter in de kerk werd een plaats ingeruimd voor de Mariadevotie. De banken bleven in al die jaren ongewijzigd, enkele achterste rijen werden verwijderd. De aanbouw uit 1961 werd in de loop van de jaren steeds meer bij de kerkruimte betrokken. Zowel de koren kregen hier hun plaats alsmede kerkgangers bij drukbezochte vieringen. Een luiklokje, afkomstig uit de H.H. Engelbewaarderskerk te Lisse, werd op 8 september 1991, als cadeau bij het 25-jarig bestaan als katholiek kerkgebouw, in de daarvoor bestaande klokkenstoel gehangen.

Emmanuelkerk – interieur (foto's: C. Sigmond).

Orgel: De Leidse firma Willem van Leeuwen bood in 1950 een eenklaviers orgel aan, dat was opgeslagen in het magazijn. Onder advies van de Gereformeerde Organistenvereniging werd dit in de Rehobothkerk geplaatst en op 19 december 1951 in gebruik genomen. De herkomst van het pneumatisch instrument – vermoedelijk daterend van omstreeks 1920 – is niet duidelijk. Na de rooms-katholieke overname van de kerk raakte het van lieverlee in onbruik. Bij vieringen met koren wordt een piano of elektronisch orgel gebruikt.

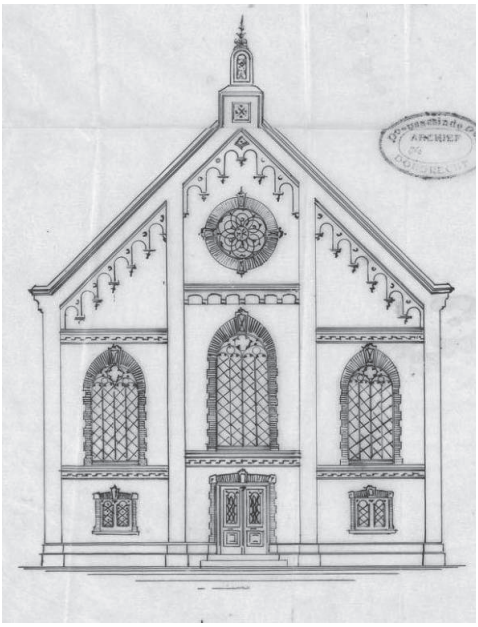
Literatuur: Krähe, *Emmanuel 1966-1991*; Dillingh, *Gereformeerd Dubbeldam*.

---

74. Doopsgezinde Kerk II

Lenghenstraat 7

Nadat de oude 'Mennonieten- of Mennistenkerk' in Dordrecht teniet was gegaan (zie onder nr. 45), namen plaatselijke geestverwanten van de Doopsgezinde Broederschap – voornamelijk vrijzinnige hervormden – in 1895 het initiatief een nieuwe gemeente en een eigen kerkgebouw te stichten. De Rotterdamse predikant dr. Johannes Dyse-

Ontwerp voorgevel van de Doopsgezinde kerk; architect H.W. Veth 1897 (afb.: Beeldbank DiEP 552-230475).

rinck speelde hierbij een stimulerende rol, gesteund door de Dordtse notaris W.H. van Bilderbeek. Een poging om het 'evangelisatiegebouw' aan de Breestraat te kopen, mislukte. Daarop werden huisjes en tuinen aan de Lenghenstraat aangekocht om ruimte voor een nieuw kerkgebouw te creëren. De eerste steen werd gelegd op 3 juli 1897 en de ingebruikneming vond plaats op 9 januari 1898.

Exterieur: Het kerkgebouw was in 1897 ontworpen door architect Huibert Willem Veth (1833-1909). Aannemer was J.C. Schotel. Na gereedkomen van de kerk werd een kosterswoning annex huurwoning aan het gebouw toegevoegd. In 1964 nam de Dordtse gemeenteraad het Saneringsplan Binnenstad aan. Onderdeel hiervan was de aanleg van een parkeerterrein achter de bebouwing van het Bagijnhof bij de Lenghenstraat, waarbij de kerk een obstakel zou vormen. Onderzoek door architect J.A. Kneteman uit Gorinchem wees uit dat verkleining van de bestaande kerk financieel niet zinvol zou zijn. Het bestuur stelde daarom aan de gemeenteraad voor, op dezelfde plaats een nieuw, kleiner kerkgebouw neer te zetten. Uiteindelijk leidden kosten-batenanalyses tot het besluit een nieuwe kerk op een andere locatie te bouwen (de S.M. Hugo van Gijnweg, zie nr. 107). De gelden hiervoor kwamen ter beschikking door verkoop van het bestaande kerkgebouw aan de Lenghenstraat aan de gemeente Dordrecht. Op Goede Vrijdag 12 april 1968 werd de laatste dienst gehouden en in augustus 1968 werd de kerk afgebroken.

Interieur: De Dordtse meubelmaker en beeldhouwer Willem Frederik Steiner (1858-1927) leverde in 1897 de gebeeldhouwde banken en de preekstoel. De gebrandschilderde ramen werden ontworpen door de Nijmeegse glazenier Ed van Bilderbeek. Het interieur van de kerk werd gekenschetst als vriendelijk en eenvoudig. Er waren 250 zitplaatsen.

Orgel: Op zondag 10 juli 1898 werd een orgel in gebruik genomen dat geleverd was door Bakker & Timmenga uit Leeuwarden met een front van architect Tjeerd Kuipers (1857-1942). Het werd in 1968 verkocht aan de Moriakerk van de Gereformeerde Gemeente te Capelle aan den IJssel. Daarbij werd door Verschueren te Heythuysen het front vervangen en het binnenwerk gewijzigd. In 1995 werd het orgel ingenomen door orgelmaker Ide Boogaard te Rijssen en een jaar later verkocht aan de Hervormde Ge-

Doopsgezinde kerk aan de Lenghenstraat in 1968, exterieur en interieur; foto's H. Boshoven (afb.: Beeldbank DiEP 554-31859 en 554-31853).

meente van Waddinxveen-Zuid. Na reconstructie in de originele stijl prijkt het orgel sinds december 1997 in kerkgebouw De Morgenster aldaar.

Literatuur: Koekebakker, *Het vijftigjarig bestaan der Doopsgezinde gemeente te Dordrecht*; Van Buitenen, 'Het orgel in De Morgenster te Waddinxveen'.

---

75. Wilhelminakerk

Blekersdijk 39-41

De Gereformeerde Kerk te Dordrecht A (de richting die voortkwam uit de Afscheiding van 1834) gaf in 1898 opdracht voor de bouw van de Wilhelminakerk op een kavel van de buitenplaats Villa Maria. De kerk diende ter vervanging van het kerkgebouw aan het Kromhout (zie nr. 52). De eerste paal werd geslagen op 6 september 1898, de dag van de inhuldiging van koningin Wilhelmina. De eerste steen werd gelegd op 25 oktober 1898. De ingebruikneming vond plaats op 23 november 1899 met ds. H.G. de Jonge als voorganger.

Exterieur: Het ontwerp van architect Tjeerd Kuipers (1857-1942) uit Amsterdam voldeed aan het gereformeerde ideaal van een gecentraliseerde kerk. Achter deze gevel met zijn details geïnspireerd door de romaanse en gotische architectuur is een bijna volledig cirkelvormige grote ruimte, overdekt door een lage koepel. Aannemer was gemeentelid Zegert van Schelt (1863-1948). In het voorjaar van 1904 werd de toren van de Wilhelminakerk voorzien van een uurwerk en een luiklok, die op 20 april 1904 voor het eerst luidde. In 2001 werd de kerk van buiten gerestaureerd en van binnen gerenoveerd, naar ontwerp van architect Th.M. Malschaert.

Wilhelminakerk, kort na de oplevering (foto: coll. P.F. Dillingh).

Interieur: De inspiratie door de ideeën over liturgie en kerkbouw van de neocalvinistische theoloog dr. Abraham Kuyper is zichtbaar in de ronde plattegrond: de gemeente komt samen rondom het Woord. De gebrandschilderde ramen aan weerszijden van het liturgisch centrum hebben als thema schepping en herschepping en zijn in 1949 vervaardigd door de Dordtse glazenier Wim Korteweg (1910-1988). Hij ontwierp ook de Zaaier (1953) in het roosvenster boven de ingang, dat een door Tjeerd Kuipers ontworpen raam met een bloeiende wijnstok verving. Tegelijk met de restauratie van toren en voorgevel van de kerk in 1952 kreeg Korteweg opdracht, ook de rest van de beglazing van de kerk te vernieuwen. Hij gaf de hoge ramen in de rondte een bekroning in de vorm van een eenvoudig motief: een kruis, een olielamp, een opengeslagen bijbel, een avondmaalsbeker, een driehoek met drie cirkels, vijf broden en twee vissen en een klaverblad (symbool van de Drievuldigheid). Het aantal zitplaatsen werd in 1922 met 350 uitgebreid door de bouw van een galerij. Een ingrijpende modernisering van het interieur vond plaats in 1967 onder architectuur van C.C. Basters. De kerk telt thans 750 zitplaatsen.

Wilhelminakerk, interieur zonder en met de later aangebrachte galerij (links: coll. P.F. Dillingh; foto rechts C. Sigmond).

Orgel: In 1900 werd het oorspronkelijke 'schuilkerkorgel' in de kerk aan het Kromhout door de Rotterdamse orgelmakers N.W. van Meggelen & Zoon overgeplaatst naar de Wilhelminakerk en op 2 augustus 1900 opnieuw in gebruik genomen. Het binnenwerk werd in 1920 vervangen door een pneumatisch orgel van de Dordtse orgelmaker J.J. van den Bijlaardt. Het werd op 8 september 1920 in gebruik genomen. In 2005 werd onder advies van Jan Jongepier achter het historische front het orgel geplaatst uit de voormalige Gereformeerde Kerk aan de Duyststraat in Rotterdam-Delfshaven, daar in 1906 gebouwd door Bakker & Timmenga te Leeuwarden. Op 4 november 2005 vond de officiële overdracht plaats.

Literatuur: Dillingh, *Een eeuw rondom het Woord*; Dillingh, *Het orgel in de Wilhelminakerk te Dordrecht*.

---

76. Remonstrantse Kerk

Cornelis de Wittstraat 28

De Remonstrantse Vereniging in Dordrecht, opgericht op 4 oktober 1897 door uitgetreden hervormde gemeenteleden van vrijzinnige signatuur, belegde aanvankelijk diensten in het gehuurde gebouw Rust Roest aan de Wijnbrug. Op 9 oktober 1900 werd de eerste steen gelegd voor een eigen kerkgebouw op het terrein van voormalige blekerij De Verloren Zoon. Op 28 april 1901 werd de nieuwe kerk ingewijd door dr. H.IJ. Groenewegen uit Rotterdam.

Remonstrantse kerk; coll. Tollens 1925/26 (afb.: Beeldbank DiEP 556-2257).

Exterieur: Het verenigingsbestuur presenteerde in 1900 een besloten prijsvraag voor een ontwerp van een nieuw kerkgebouw. Winnaar was de Dordtse architect Hendrik Adrianus Reus (1872-1935), die onder het motto *Eenheid in 't nodige, Vrijheid in 't onzekere, In alles de liefde* een zaalkerk ontwierp in een rationalistische stijl. De bouw werd uitgevoerd door de plaatselijke aannemer J. Kooyman Lzn. De kerk ligt iets schuin teruggerooid, zodat een driehoekig voorplein is ontstaan. In 1913 werden door architect Reus enige wijzigingen aangebracht en is

Remonstrantse kerk, preekstoel (foto: C. Sigmond).

naast de hoofdingang een extra deur geplaatst. Aan de achterzijde bevindt zich de kosterswoning.

Interieur: De kerkzaal was aanvankelijk uiterst sober uitgevoerd, met enkele accenten als de jugendstil wandlampen en kroonluchters en de monumentale kansel met fraai houtsnijwerk. In de loop der jaren zijn daar andere accenten aan toegevoegd, zoals het orgel, de muurschildering van de kanselwand (1911) en de acht gebrandschilderde ramen van Dirk Bode (1948-1955). In de jaren 1999-2000 werd de kerk grondig gerestaureerd. Het oorspronkelijke karakter van zowel interieur als exterieur werd daarbij zorgvuldig intact gelaten. Er zijn 250 zitplaatsen.

Orgel: Het bouwontwerp van de kerk omvatte een gaanderij tegenover de preekstoel met plaats voor een orgel. Terwijl de Utrechtse orgelmaker M. Maarschalkerweerd al in 1901 een plan indiende voor nieuwbouw, gebruikte men eerst een geleend seraphineorgel en van 1905 tot 1909 een aangekocht orgel uit Woudrichem (nadien tot 1924 aanwezig in de Gereformeerde Kerk te Schoonrewoerd). Op 25 april 1909 werd het op aanwijzingen van de Utrechtse organist Willem Petri gebouwde Maarschalkerweerdorgel in gebruik genomen. In 1966 wijzigde en elektrificeerde de firma Slooff het tot dan toe rein pneumatische instrument. In 2000 volgde een restauratie en uitbreiding door dezelfde firma.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 818; Cossee, *Eenheid in het nodige*; Van Eck, *Vrijheid en verdraagzaamheid*; Van Eck, *Huis van steen en Woord*; Van Lieburg, 'Geloven', 294-296; Van Buitenen, *Om stemming en wijding aan den dienst te geven*.

---

77. Evangelisatiegebouw Willemsdorp

Rijksstraatweg

De Vereniging Stadsevangelisatie Irene (nr. 71) begon in 1907 met vaste evangelisatiebijeenkomsten in Willemsdorp, waarvan de meeste inwoners behoorden tot de hervormde gemeente van Dubbeldam. Plaats van samenkomst was een voormalige bouwkeet. Voor zondag 31 oktober 1909 werd een 'orgelinwijding' aangekondigd. In het 'kerkje', dat in de volksmond ook wel 'de hut van oom Tom' werd genoemd, zou een kofferorgel (een soort klein inklapbaar harmonium) hebben gestaan. Er wa-

ren ongeveer 20 zitplaatsen. Vanuit genoemde vereniging en de nauw verwante Vrije Evangelische Gemeente van Dordrecht gingen predikanten en andere sprekers voor in zondagse diensten, terwijl ook zondagsschool werd gehouden. Na de mobilisatie van 1939 ontstonden plannen om samenkomsten te organiseren voor de in Willemsdorp gelegerde militairen. Begin 1940 zegden commandant en veldprediker financiële en fysieke hulp toe voor uitbreiding van het gebouw, dat vervolgens in eigendom overging van Irene naar de Vrije Evangelische Gemeente. De plannen werden ingehaald door de zware gevechten rond de Moerdijkbruggen, waarbij het gebouw op 10 mei 1940 werd verwoest.

Bronnen: *Predikbeurtenblad*, november 1907; *Dordrechtsch Nieuwsblad*, oktober 1909; kerkenraadsnotulen Vrije Evangelische Gemeente 5 mei 1939, 16 februari 1940, 3 mei 1940 en 1 april 1941.

78. Christelijke Gereformeerde Kerk

Singel 192/Dubbeldamseweg Noord 1

De Christelijke Gereformeerde Kerk van Dordrecht gaf in 1919 opdracht voor de bouw van een kerk ter vervanging van die aan de Museumstraat (zie nr. 63). De eerste steen werd gelegd op 26 februari 1920 door de toenmalige predikant ds. L.H. van der Meiden, die vervolgens op 7 april 1921 de kerk in een speciale dienst ook in gebruik nam.

Exterieur: De kerk werd ontworpen door architect Hendrik Adrianus Reus (1872-1935) naar een grondplan van Hermanus van Loon, gemeentelid en aannemer, die kort voor de uitvoering van de plannen overleed. De kerk is gebouwd volgens de principes van

Christelijke Gereformeerde Kerk; foto: H.G. Beerman 1921/'30 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1176).

de rationalistische stijl van H.P. Berlage. Geheel passend in deze architectuur heeft de kerk een kruisvorm. Het langschip loopt evenwijdig aan de Dubbeldamseweg. Hoofd- en dwarsschip zijn even breed. De kerk is opgetrokken in genuanceerde baksteen. De hoofdtoren, die asymmetrisch is geplaatst op de hoek van de Dubbeldamseweg en de Nicolaas Maessingel, biedt toegang tot de achtergalerij. Twee van de vier kleine torens bieden toegang tot de zijgalerijen. De andere twee bieden toegang tot de kosterswoning en de vergaderzalen. In 1990 werd begonnen om het in- en exterieur van de kerk in de originele staat terug te brengen. Allereerst werd de bitumen dakbedekking verwijderd en vervangen door natuurleien. Van 1998 tot 2010 werden de kerkzaal en de vergaderruimten onder begeleiding van Monumentenzorg weer grotendeels in de originele staat teruggebracht.

Christelijke Gereformeerde Kerk, interieur (foto: C. Sigmond).

Interieur: De kerk heeft rechthoekige, smalle vensters met glas-in-loodramen en een aantal vensters met glas-in-lood van Wim Korteweg (1910-1988). Zij werd in 1953 tijdens de inbouw van het nieuwe orgel en vervolgens in 1971 ingrijpend veranderd en gemoderniseerd. Met haar drie galerijen heeft zij na aanpassing van het podium nog 936 zitplaatsen.

Orgel: In de kerk werd in 1921 een orgel geplaatst door de firma Spiering, gebouwd door Berend Jan van Eldik uit Tiel, een intussen overleden werknemer van dit bedrijf. Bij de verbouwing van de kerk in 1953 werd dit orgel verkocht aan de Christelijke Gereformeerde Kerk in Bunschoten. De Dordtse gemeente liet een nieuw orgel bouwen door Cornelis Verweys in Amsterdam onder advies van de Rotterdamse organist J. G. van Herwaarden. Het was een drieklaviers elektropneumatisch kegelladeorgel met 24 stemmen. Het werd in 2012 gesloopt om plaats te maken voor een nieuw drieklaviers orgel met vrij pedaal van Van den Heuvel Orgelbouw te Dordrecht.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 816-817. Van Valen en Kempeneers, *Huis in de branding.*

79. Sint-Antoniuskerk
Burgemeester de Raadtsingel 47

Sint-Antoniuskerk; ontwerptekening door architect N. Molenaar van voor- en achtergevel, januari 1920 (SAD 752, inv.nr. 4649; foto's: C. Sigmond).

Vanaf september 1916 maakte de juist opgerichte tweede rooms-katholieke parochie van Dordrecht plannen voor een nieuwe kerk, als tweede kerk naast de Sint-Bonifatiuskerk en ter vervanging van de 'bijkerk' of 'buitenkerk' aan de Singel (nrs. 51 en 62). Door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog duurde het tot 1 mei 1920 voordat de eerste paal werd geslagen. Een klein halfjaar later, op 19 oktober 1920, werd door mgr. P.A.F. Thier, deken van Rotterdam, de eerste steen gelegd. Op 21 december 1921 werd de nieuwe parochiekerk, gewijd aan Sint-Antonius, plechtig door hem ingewijd. Momenteel is deze kerk de oudste binnen de H. Theresia van Ávilaparochie, die het gehele Drechtstedengebied omvat.

Exterieur: Architect Nicolaas Molenaar (1850-1930), geassisteerd door zoon Nicolaas Molenaar (1892-1973), had in 1916 al plannen ontworpen voor een, in die tijd al niet meer zo voor de hand liggende, neogotische kerk met toren. Door bezuinigingen werd één travee en de toren niet gebouwd en kwam de luiklok te hangen in de vieringtoren midden op het spitse dak. Opmerkelijk is dat het dak slechts door vier kolommen wordt ondersteund. Het schoonmetselwerk van de muren aan de binnenzijde van de kerk en de pilaren werd onderbroken en verlevendigd door in gele baksteen uitgevoerde randen. Aan het einde van Eerste Pinksterdag 12 mei 1940 trof Duits geschutsvuur de kerk en de naastgelegen pastorie, die beide in brand vlogen. De kerk zelf liep zware schade op, met name aan het dak. Onder leiding van de Dordtse architect B. van Bilderbeek (1876-1956) kreeg de kerk een nieuw mansardedak.

Interieur: Tot de oorspronkelijke inrichting behoorden het hoofdaltaar in het priesterkoor,

een doopkapel aan de linkerzijde van de kerk en, op dezelfde hoogte, een altaar ter ere van de H. Antonius van Padua rechtsachter in de kerk. Er waren toen 600 zitplaatsen. Onenigheid was er over zeven gebrandschilderde glas-in-loodramen over de beden van het Onze Vader, ontworpen door de glazenier Fritz Geuer (1879-1961). Naar de mening van architect Joseph Th.J. Cuypers (1861-1949), daarin bijgevallen door architect van de kerk Nicolaas Molenaar sr., waren deze moderne ramen niet in overeenstemming met de neogotische bouwstijl van de kerk. Desondanks werden ze op 1 oktober 1922 geplaatst ter afsluiting van het priesterkoor. In 1925 werd ter gelegenheid van het zilveren priesterfeest van pastoor P.J.A. van der Cammen een nieuw hoofdaltaar met communiebanken en een bijpassende preekstoel geplaatst, naar ontwerp van kunstenaar August van Os (1883-1940) uit Tilburg. Beide waren opgetrokken uit Franse zandsteen. Van Os ontwierp tevens het altaar in de kapel van Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand. Het werd op 16 juli 1928 plechtig ingewijd. Dit nog bestaande altaar in art-nouveaustijl toont een beeltenis van Maria, vervaardigd naar een Russische icoon. Het bijbehorende kruisbeeld, de kandelaars en andere versiering werden uitgevoerd in brons.

Sint-Antoniuskerk, voor- en achterzijde; foto's Tollens 1930/'40 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1909 en 556-1927).

Tot de naoorlogse verfraaiingen behoort het hekwerk in de doopkapel uit 1953 met daarop twee pelikanen en de alpha en omega uit het Griekse alfabet. Het oorspronkelijke Antoniusaltaar werd op 1 oktober 1961 vervangen door een eigentijdse afbeelding van een zittende Antonius met kind, uitgevoerd in grijze natuursteen. In de jaren 90 van de vorige eeuw werd dat weer vervangen door het huidige meer bij het interieur passende Antoniusbeeld, dat staat op een met koper overkapte console. In de geest van de vernieuwingen binnen de rooms-katholieke kerken in Nederland werden hoofdaltaar, communiebanken en preekstoel vervangen door een altaar, sokkel voor het tabernakel en doopvont die in travertin zijn uitgevoerd, naar ontwerp van architect P.C.J. Blaauwhof (*1920) uit Pijnacker. De in brons uitgevoerde symbolen van de

Sint-Antoniuskerk: interieur en Heilig Hout reliekschrijn ((afb. links: coll. L.J.A. Pennings; foto rechts: C. Sigmond).).

evangelisten van de vroegere preekstoel werden opgehangen aan de muur nabij de nieuwe doopvont. Dit geheel werd op 28 oktober 1966 in gebruik genomen. Het huidige, met email verfraaide tabernakel is afkomstig uit de Sint-Jozef de Arbeiderkerk en kreeg zijn plaats medio 2000. De veertien kruiswegstaties, afkomstig uit Frankrijk, hebben rond 1993 hun plaats aan de zijmuren gekregen. In de doopkapel werden in juni 1997 vier glas-in-loodramen geplaatst naar een ontwerp van de uit Dordrecht afkomstige glazenier Ad van Klaveren (*1942). De middelste twee ramen geven de geschiedenis weer van de werkzaamheden die de zusters van de Congregatie van Onze Lieve Vrouw van Amersfoort tussen 1856 en 1993 in Dordrecht verricht hebben. De twee andere ramen symboliseren respectievelijk de levens van de H. Maria en Sint-Jozef, met onderin afbeeldingen van de Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Brouwersdijk en de Sint-Jozef de Arbeiderkerk aan de Merwedestraat. De overige ramen waren reeds in 1972/'73 voorzien van nieuw gekleurd glas in lood. Een markante aanwinst vormde ten slotte het H. Houtaltaar, naar ontwerp uit 1954 van de Dordtse kunstenaar Toon Winkel (1923-1989) afkomstig uit de gesloten Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Brouwersdijk (nr. 90) en geplaatst in de oorspronkelijke doopkapel links achter in de Sint-Antoniuskerk. Het huidige aantal zitplaatsen is 450.

Orgel: In de kerk werd in 1922 een orgel gebouwd door de firma Ypma & Zoon te Alkmaar. Het liep in 1940 ernstige brandschade op. Na de oorlog bouwde de firma Pels & Zoon, eveneens uit Alkmaar, onder advies van pater dr. C. Huigens een nieuw drieklaviersorgel met elektrische tractuur, dat op 17 december 1950 werd ingewijd. Het instrument bleef tot op heden ongewijzigd, maar de speeltafel werd tweemaal verplaatst: in 1975 naar het priesterkoor en in 1977 naar een koortribune onder het orgel. In de jaren 1991-1993 voerde Pels & Van Leeuwen een restauratie uit onder advies van Jos Laus.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 829-930; Kunkeler, *St. Antonius Parochie 50 jaar*; De Lang en Boschman, *75 jaar St. Antoniuskerk*; Pennings, *Korte schets van 12 ½ jaar parochieleven*; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*, … (lemma Gerrit Verhoeven en Peter Jan Margry over het Heilig Hout); Pennings, *Rondleiding door de St. Antoniuskerk*.

80. Noorderkerk
Maasstraat

Op advies van de Commissie voor Stichting Nieuwe Kerken van de Hervormde Kerkenraad Dordrecht besloot de Hervormde Gemeente te Dordrecht in 1924 de voormalige kantine van de Marinemachinistenschool aan de Maasstraat, naast scheepswerf De Biesbosch, van de burgerlijke gemeente te huren voor kerkdiensten. Het gebouwtje van 9 bij 20 meter bood ruimte voor ongeveer 200 zitplaatsen. De eerste dienst, op 2 november 1924, werd geleid door ds. C. Heemskerk. Na de ingebruikneming van de Zuiderkerk aan de Bosboom-Toussaintstraat op Krispijn in 1929 (zie nr. 81) overwoog de kerkvoogdij het gebouwtje op de Staart te sluiten. Daarom werden de diensten voortgezet als evangelisatie, aanvankelijk onder verantwoordelijkheid van de Evangelisatievereniging De Mijl, later van de nieuw opgerichte Stichting Noorderkerk. In 1946 liet eerdergenoemde scheepswerf weten het terrein te willen kopen. Plannen voor verplaatsing van het gebouwtje mislukten. Daarom werd besloten tot nieuwbouw aan de Noordendijk (zie nr. 88). Het gebouwtje deed dienst tot 14 oktober 1949.

Literatuur: *50 jaar Noorderkerk in Dordrecht*; Dillingh, *Kerk op de Staart*.

Amusementszaal van de Marinemachinistenschool, waarin later de Noorderkerk werd gehouden.

---

81. Zuiderkerk – Johanneskerk
Bosboom-Toussaintstraat 67

De eerste hervormde kerkdienst in de nieuwe stadswijk Krispijn werd op 17 januari 1926 gehouden in de fröbelschool. Na bouw van de Zuiderkerk ging de oudste predikant van hervormd Dordrecht, ds. C. Heemskerk, voor in de eerste kerkdienst op zondag 2 maart 1928. De oud-katholieke pastoor De Vrij was de enige van de niet-hervormde voorgangers die de uitnodiging om de ingebruikneming bij te wonen,

had aangenomen. In 1964 werd de naam gewijzigd in Johanneskerk. De wijkgemeente Krispijn moest de kerk in 1983 verlaten. Het gebouw kwam ter beschikking van buurtcentrum De Buitenwacht, waaraan het in 2000 werd verkocht. Sinds 2004 werden in De Buitenwacht weer kerkdiensten gehouden door de Onze-Lieve-Vrouweparochie, na sloop van de kerk aan de Brouwersdijk (nr. 90), en voor de Kongolese Kerk. Na een aantal laatste vieringen op 14 en 15 juni 2009 is het gebouw voor de eredienst gesloten.

Ontwerptekening uit 1927 voor de Zuiderkerk: tuingevel en doorsnede (SAD 752, inv.nr. 8579; foto: C. Sigmond).

Interieur: De kerkbanken waren niet nieuw, maar gekocht uit de afbraak van de oude schouwburg aan de Cornelis de Wittstraat. Een gebrandschilderd raam boven de ingang aan de Bosboom-Toussaintstraat stelt Christus en zijn discipelen voor tijdens het hogepriesterlijke gebed (Johannes 17). Het is vervaardigd door Toon Berg (1877-1967) en een geschenk van kerkvoogd F.B.J. Gips. De gebrandschilderde ramen daaronder waren een geschenk van het Krispijncomité, dat ook voor de luiklok had gezorgd, terwijl Berg het raam in het portaal kosteloos vervaardigde. In 1958 kreeg de kerk onder meer een nieuwe preekstoel, nieuwe banken en een nieuwe avondmaalstafel. Na deze restauratie werd de Zuiderkerk op 30 oktober 1958 opnieuw in gebruik genomen.

Zuiderkerk kort na de oplevering; coll. Meijers 1929-31 (afb.: Beeldbank DiEP 555-10277).

Orgel: Op 5 december 1976 werd een door de gebroeders Van den Heuvel gebouwd positief (een manuaal en aangehangen pedaal) in gebruik genomen. Na de beëindiging van de hervormde kerkdiensten werd het orgel overgeplaatst naar de wijkzaal van de Pauluskerk (zie nr. 93).

Bronnen: *Dordrechtsch Nieuwsblad*, 3 maart 1928; *Hervormd Dordrecht*, 27 februari 1958 en 13 november 1958.

Literatuur: Van Dalen, Geschiedenis van Dordrecht, 785.

82. Julianakerk
Mauritsweg 286

Tot in de jaren 20 van vorige eeuw bezat de Gereformeerde Kerk te Dordrecht de Westerkerk en de Wilhelminakerk, die redelijk dicht bij elkaar stonden. Stadsuitbreiding maakte een kerkgebouw in Krispijn wenselijk. Er werd gesproken over een nieuw kerkgebouw op de hoek van de later door te trekken Bosboom-Toussaintstraat (sindsdien Mauritsweg) en de Krispijnseweg. Op 5 november 1927 werd de eerste steen gelegd door ds. W.W. Meynen en op 12 december 1928 werd het kerkgebouw in gebruik genomen. Aangezien de Wilhelminakerk in 1899 naar de vorstin was genoemd, werd in 1928 toestemming gevraagd en verkregen om het nieuwe kerkgebouw te mogen noemen naar haar enige dochter, prinses Juliana. Wegens de algemene teruggang van het aantal leden besloot de kerkenraad algemene zaken in 1975 de Julianakerk te koop aan te bieden. De Gereformeerde Gemeente aan het Kasperspad (zie onder nr. 85) toonde belangstelling en kwam in september 1967 in bezit van het kerkgebouw. Na ingrijpende aanpasssingen werd de kerk op 4 februari 1977 door deze gemeente in gebruik genomen.

Julianakerk en pastorie, 1929 (afb.: Beeldbank DiEP 556-1892).

Exterieur: De in Dordrecht gevestigde architect Arij Bakker (1894-1968), zelf lid van de Gereformeerde Kerk, kreeg opdracht een nieuwe kerk te ontwerpen. In 1924 had hij de tweede prijs gewonnen bij een prijsvraag voor een gereformeerd kerkgebouw aan de De Wittenkade te Amsterdam, waarvoor 53 inzendingen binnenkwamen. De

Julianakerk vormt een ensemble van kruiskerk, pastorie, kosterswoning en vergaderlokaliteiten. Boven de ingang prijken de woorden *In deze plaats zal Ik vrede geven* (Haggaï 2:9). Naast de kerk verrees in 1958 een gebouw voor de Dordtse Gereformeerde Jeugdorganisatie. In 1990 werd ook dit DGJO-gebouw aan de Gereformeerde Gemeente verkocht. Direct daarop werd een renovatie uitgevoerd. Er kwam een nieuwe entreehal die zalencomplex en kerkgebouw met elkaar verbond. Deze uitbreiding werd in 1991 in gebruik genomen.

Julianakerk, interieur (foto: C. Sigmond).

Interieur: Bij de bouw kreeg de kerk ongeveer 1000 zitplaatsen. Door de kruisvorm kent de kerk vier gaanderijen, waarvan er één bestemd is voor het orgel. Het ondergedeelte van het podium was vervaardigd uit maulbronner zandsteen en gebeeldhouwd naar Ezechiël 47 (de rivier uit de tempel) door de Rotterdamse kunstenaar Leendert Bolle (1879-1942). In 1932 zijn de houten balken onder twee gaanderijen vervangen door stalen met een houten omtimmering. Na de overname voerde de Gereformeerde Gemeente een renovatie uit waarbij onder meer de zitbanken werden vervangen en het aantal zitplaatsen verminderde tot 932. Aan beide zijkanten van de kerkzaal werden zeven ramen aangebracht, waardoor de kerkzaal veel lichter werd. In de ramen zijn aan de zijde van de Krispijnseweg de zeven scheppingsdagen uitgebeeld en aan de overzijde de zeven kruiswoorden. Achter in de kerkzaal aan de zijde van de Mauritsweg werden twee ramen geplaatst die de sacramenten doop en avondmaal uitbeelden. In de winter van 2004/'05 werd in de kerkzaal opnieuw een grondige renovatie uitgevoerd waarbij de achtergaanderij werd uitgebreid en de indeling gewijzigd, waardoor er ongeveer 120 zitplaatsen bijkwamen.

Orgel: Aanvankelijk werd het Van den Haspelorgel uit de Westerkerk overgeplaatst naar de orgelgalerij boven de kansel achter een scherm van grijs-bruin jute. In 1931 bouwde de Dordtse firma M. Spiering een nieuw orgel. Architecten Bakker en Van Herwijnen ontwierpen het front, organist J.H. Besselaar jr. de dispositie, waarschijnlijk mede onder inspiratie van het Walckerorgel in de Gereformeerde Nieuwe Zuiderkerk in Rotterdam. De organist van die kerk, Piet van den Kerkhoff, speelde het Dordtse orgel in op 6 juli 1931. Het werd in 1967 ingrijpend gewijzigd door de firma Fonteijn & Gaal te Amsterdam. In 1977 werd het overgeplaatst naar de Maranathakerk in Dubbeldam (nr. 105). De Gereformeerde Gemeente nam haar orgel mee uit de kerk aan het Kasperspad (nr. 85). Wel volgde ombouw en uitbreiding van dit instrument tot een orgel met hoofdwerk en rugwerk, omgeven door twee pedaaltorens, door orgel-

maker W. van den Bergh en in tweede instantie door Fama & Raadgever in Utrecht. Op 7 april 1978 werd het vernieuwde orgel in gebruik genomen. Na de renovatie van het kerkgebouw in 2005 werd het instrument herbouwd door orgelbouwer Bernhardt Edskes en op 22 april 2006 in gebruik genomen.

Bronnen: *Het Bouwbedrijf* 6/21 (1929) 411-413.
Literatuur: Nieuwland, *In ruimte gesteld*; Nieuwland en Jobse, *Uw gunst herdacht*; Edskes, *Het Edskesorgel in de Julianakerk*.

---

83. Gereformeerde Gemeente
Kromhout 150 (nu 170)

Vanaf 29 januari 1930 werden in Dordrecht diensten gehouden door predikanten van Gereformeerde Gemeenten, waarvoor gebouw Patrimonium in de Lange Breestraat werd gehuurd. Op zondag 9 november 1930 werd in Dordrecht een Gereformeerde Gemeente geïnstitueerd. Een klein jaar later kon van de burgerlijke gemeente een buiten gebruik gestelde houten bewaarschool worden gehuurd. Deze stond op het voorplein van de Nijverheidsschool, ook wel Burgeravondschool genoemd. Woensdag 30 september 1931 werd het gebouw in gebruik genomen. In oktober 1937, toen de gemeente een eigen predikant had gekregen, werd de noodkerk verlaten omdat de nieuwbouw aan het Kasperspad was voltooid (zie onder nr. 85).

Exterieur: De noodschool had vier lokalen, waarvan het eerste als kerkenraadskamer en catechisatielokaal werd gebruikt en de drie overige door het wegbreken van de tussenwanden als kerkruimte dienden. Er was plaats voor ruim 300 kerkgangers. Het gebouw is reeds lang afgebroken; de Burgeravondschool zelf werd gesloopt in 1989.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 819; Nieuwland, *In ruimte gesteld*; Nieuwland en Jobse, *Uw gunst herdacht*.

---

84. Leger des Heils II
Kromhout 110

In 1933, toen het Leger des Heils in Nederland brede erkenning had gevonden vanwege zijn maatschappelijke activiteiten, stelde het Dordtse gemeentebestuur het voormalige weeshuis aan het Kromhout ter beschikking van de afdeling die reeds jaren een opvanghuis aan de Riedijk beheerde (nr. 71). Het werd op 25 oktober 1933 geopend. In het nieuwe onderkomen werd ook een ruime zaal voor de kerkelijke samenkomsten ingericht. De korpsbijeenkomsten werden hier gehouden tot 1977, toen het Leger des Heils voor dit doel overging tot aankoop van het voormalige kerkgebouw van de Gereformeerde Gemeente aan het Kasperspad (zie nr. 85).

Exterieur: Vanaf 1858 zocht de gemeente Dordrecht een vervanging van het bouwvallige weeshuis, het voormalige Mariënbornklooster. In 1860 werd een terrein aan het Kromhout aangekocht, waar eertijds de uitspanning Hof van Holland stond. Onder leiding van stadsarchitect Itz verrees het Vereenigd Armen-, Wees-, en Nieuw Armenhuis. Het gebouw bleef tot 1933 in gebruik als weeshuis en deed daarna van 1933 tot 1977 dienst als onderkomen van het Leger des Heils. Het gebouw werd afgebroken ten behoeve van nieuwbouw van een uitgebreid gebouwencomplex van het Leger des Heils.

Zaal van het Leger des Heils in het voormalige weeshuis aan het Kromhout, interieur (afb.: Beeldbank DiEP 555-13430).

---

85. Gereformeerde Gemeente – Leger des Heils III

Kasperspad 28

De in 1930 geïnstitueerde Gereformeerde Gemeente gebruikte van 1931 tot 1937 een houten noodschool aan het Kromhout (nr. 83). De eerste steen voor een nieuw kerkgebouw werd op 5 juni 1937 gelegd door ds. J.D. Barth, die al op 27 oktober 1937 voorging in de dienst ter ingebruikneming. Op 14 mei 1976 viel wegens toenemende gemeentegroei het besluit, de Gereformeerde Julianakerk over te nemen (nr. 82). In januari 1977 verhuisde de Gereformeerde Gemeente naar de Julianakerk. Het Leger des Heils nam het gebouw over, evenals de aangrenzende pastorie.

Exterieur: Kerkgebouw en kosterswoning werden ontworpen door de Rotterdamse architect C.A. Sparreboom. Aannemer was de Dordtse firma A. Pullen & Co.

Interieur: De kerkzaal bood bijna 650 zitplaatsen, waarvan 90 op de gaanderij. In 1948 moest de door zwam aangetaste houten kerkvloer door een betonvloer worden

Gebouw van het Leger des Heils aan het Kasperspad, exterieur en interieur (foto's: F.A. van Lieburg).

vervangen. Na een uitbreiding van vergaderlokalen en een reconstructie van preekstoel, podium, orgel en kerkenraadsbanken werd de kerk op 15 maart 1968 opnieuw in gebruik genomen. Na de overname door het Leger des Heils werden de kerkbanken verwijderd (op enkele op de gaanderij na) en in totaal ongeveer 170 stoelen geplaatst.

Orgel: Boven de preekstoel was in 1937 een orgelfront geplaatst, waarachter een huisorgel schuilde. Pas na vele jaren werd een mechanisch orgel met twee klavieren en vrij pedaal geleverd door de firma M. Koppejan te Ederveen. Het werd op 25 september 1956 in gebruik genomen, waarbij adviseur en predikant J.W. Kersten het orgel bespeelde. In verband met de wijzigingen in het kerkinterieur in de jaren 1967-1968 bestelde men een nieuw orgel bij de firma Van den Berg & Wendt in Nijmegen. Dit orgel, met hoofdwerk, zwelwerk en pedaal (met de speeltafel aan de achterzijde van het hoofdwerk), verhuisde in 1977 mee naar de Julianakerk. Het Leger des Heils maakt voor begeleiding van de zang tijdens de diensten gebruik van een eigen brassband.

Literatuur: Nieuwland, *In ruimte gesteld*; Nieuwland en Jobse, *Uw gunst herdacht*.

---

86. Nieuw-Apostolische Kerk

Dubbeldamseweg Noord 19

Eind 19de eeuw ontstond in Nederland – onder invloed van het optreden van F.W. Schwartz vanuit Amsterdam – de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in de Eenheid der Apostelen. De eerste 'apostolischen' in Dordrecht waren de gezinsleden van mandenmaker Gerrit Foppen. Geestverwanten en 'verzegelden' kwamen van 1904 tot 1910 samen in zijn woning, respectievelijk aan het Achterom, de Leliestraat en de Dubbeldamseweg.

Vanaf 23 april 1910 kwam men bijeen in een bovenzaal van Patrimonium, van 1926 tot 1939 in de grotere benedenzaal. Sinds 1909 had de gemeente een eigen voorganger en lidmatenregister. Tot de gemeente behoorden ook gelovigen uit Sliedrecht, Gorinchem en Leerdam; Sliedrecht werd in 1926 een afzonderlijke gemeente. In 1938 kon dankzij grote praktische en financiële inzet worden begonnen met de bouw van een eigen lokaal. Het werd op zondag 2 april 1939 in gebruik genomen als 71ste gebouw van de apostolischen in Nederland. Plaatselijke en landelijke verdeeldheid leidden in 1951 tot een scheuring, waarbij een minderheid in bezit bleef van het gebouw. Tot 1953 bleef de uitgetreden meerderheid mede gebruik maken van het lokaal (zie verder nr. 92).

Nieuw-Apostolische kerk (foto: C. Sigmond).

Exterieur: Het ontwerp werd gemaakt door de Hilversumse architect ir. C.M. Bakker in opdracht van de Hersteld Apostolische Gemeente te Amsterdam. Op de tweede verdieping van het kerkgebouw is een kosterswoning gelegen. In 2012 werd een renovatie voltooid.

Interieur: Het gebouw bestaat gelijkvloers uit een grote vergaderzaal met preekstoel, de garderobe en de aan de straatzijde gelegen consistoriekamer. De bovenverdieping telt twee zalen. Oorspronkelijk waren er 330 zitplaatsen, na een modernisering van het liturgisch centrum verminderd tot 140.

Orgel: In de kerkzaal is een elektronisch orgel aanwezig.

Literatuur: Barendregt,*'Wat blijft komt nooit terug...'*

87. Kapel Klooster/Huize Sterre der Zee

Buiten Walevest 4

Op 8 september 1941 vestigde een gemeenschap van zusters dominicanessen van het Sint-Catharina Liefdewerk zich in Dordrecht. Zij betrokken een pand dat in 1879 was gebouwd in opdracht van textielfabrikant J.P. Wyers naar ontwerp van architect H.W. Veth (1833-1909). Na het overlijden van de weduwe Wyers in januari 1941 bestemde de familie het voor een liefdadig doel. De zusters verlieten de stad in 1948, waarna op 6 januari 1949 de Priesters van het H. Hart (Paters van de Open Deur) zich in het pand vestigden. Deze gemeenschap – het eerste mannenklooster in Dordrecht na de reformatie – werd opgeheven in 1969. Het huis werd teruggegeven aan de familie Wyers, die het verkocht.

Interieur: Op de benedenverdieping van het in eclectische, aan het neoclassicisme verwante stijl gebouwde pand was, in de kamer en-suite, een eenvoudige huiskapel ingericht met de gebruikelijke rooms-katholieke kerkinrichting. Er waren ongeveer 30 zitplaatsen. De intieme sfeer werd benadrukt door de aanwezigheid van huiskamertapijt en huiselijk behang.

Bronnen: *Nieuwe Dordtsche Courant*, 30 oktober 1948 en 11 februari 1956; *De Dordtenaar*, ca. 1970.

Voorgevel van het voormalige klooster in Huize Sterre der Zee (foto: C. Sigmond).

88. Noorderkerk
Noordendijk 262

In 1946 besloot de Stichting Noorderkerk tot nieuwbouw ter vervanging van de provisorische kerkruimte aan de Maasstraat (nr. 80). Zij kocht een perceel aan de Noordendijk op een opgespoten terrein ter plaatse van een vroeger balkengat. Deze tweede Noorderkerk werd in gebruik genomen op 14 oktober 1949; voorganger was ds. L.A. Bodaan. Vanaf 1958 werden de diensten gehouden onder verantwoordelijkheid van de kerkenraad van de nieuwe hervormde wijkgemeente (de stichting werd in 1969 opgeheven). In het kader van het Samen-op-Wegproces werd in 2002 door de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk besloten tot samenvoeging van de wijkgemeenten rond Wilhelminakerk, Noorderkerk en Petruskapel. Bij de laatste dienst in de Noorderkerk, op Palmzondag 24 maart 2002, ging ds. K. Beuckens voor. Sinds 2004 is de Noorderkerk in bezit van de Internationale Verenigde Pinkstergemeente Het Keerpunt (United Pentecostal Church International), die voordien samenkwam op Rozenhof 11.

Noorderkerk (foto: C. Sigmond).

Exterieur: Een eerste ontwerp van architect Van der Made vond geen doorgang, omdat hij zonder heipalen onder de fundering niet wilde bouwen. Architect Henri Pino uit Leiden maakte een nieuw bouwplan voor een gebouw met kerkzaal zonder heipalen, met herhaaldelijke problemen van verzakking tot gevolg. Dankzij spanten van de firma Verbico uit Ede was een overspanning van de kerkzaal zonder pilaren mogelijk. Op het dak staat een torentje.

Interieur: Het liturgisch centrum was naar een idee van ds. Bodaan ontworpen door architect Pino en uitgevoerd door meubelfabriek Bouwman. Achter het podium van de kerkzaal bevonden zich de kerkenraadskamer, een catechisatiezaal, een vergaderzaal, een keukentje en een toilet. Er waren 400 zitplaatsen. In 1973 werd de kerkzaal

Noorderkerk, interieur.

gerenoveerd door stadsarchitect en gemeentelid D. Hol. Met een nieuwe kansel, nieuwe stoelen en een modernere achterwand werd het gebouw op 3 februari 1974 opnieuw in gebruik genomen. De gedenkplaat van de ingebruikneming van de Noorderkerk, vervaardigd door Hans Petri en Philip Kouwen, is in 2002 meeverhuisd naar de Wilhelminakerk.

Orgel: In 1949 werd een nieuw orgel geplaatst, waarover niets bekend is. Tien jaar later leverde de firma L. Verschueren te Heythuysen een tweeklaviers orgel met vrij pedaal als opus 502. Adviseur Gert Hubers speelde bij de ingebruikneming op 17 maart 1960. Het orgel had een elektropneumatische tractuur met een vrijstaande speeltafel die op verschillende plaatsen in de kerk opgesteld is geweest. Na het vertrek van de hervormde wijkgemeente verloor het orgel zijn functie. In 2010 werd het op marktplaats.nl te koop aangeboden door een particulier in Veenendaal.

Literatuur: Leunis, *Ned. Herv. Noorderkerk te Dordrecht*; *50 jaar Noorderkerk in Dordrecht*; Dillingh, *Kerk op de Staart*.

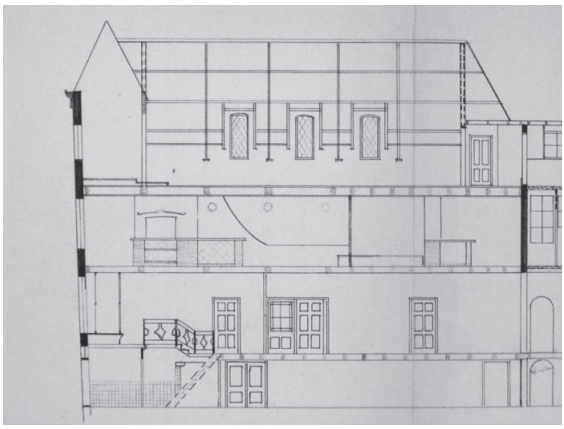
89. Gebouw Jeugdstad

Wijnstraat 121

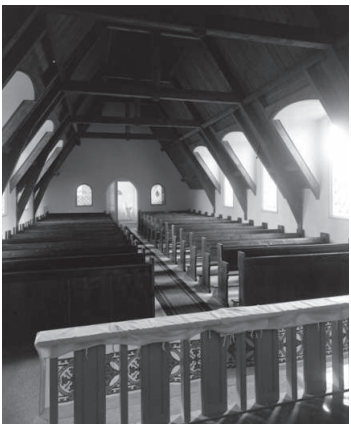

In december 1946 werd onder verantwoordelijkheid van de Priesters van het H. Hart (scj) het Sint-Franciscus Liefdewerk opgericht. Onder deze stichting viel het roomskatholieke sociale jeugdwerk, waarvoor vanaf juli 1949 gebruik kon worden gemaakt van het zogeheten Gebouw Jeugdstad. Op de bovenste verdieping van dit monumentale 18de-eeuwse pand, onder de hanenbalken, werd op initiatief van pater P.K. Renders een ruimte voor godsdienstoefeningen van de jeugd ingericht, die bij

Woonhuis aan de Wijnstraat 121, waarin Jeugdstad was ondergebracht (foto: C. Sigmond).

Ontwerptekening uit 1948 door architect Th. H. van den Meiracker voor de kapel van Jeugdstad op de zolder van het woonhuis aan de Wijnstraat (SAD 752, inv.nr. 7180; foto: C. Sigmond).

Kapel van Jeugdstad; coll. Tollens ca.1950 (afb.: Beeldbank DiEP 556-2060).

de ingebruikname van het gebouw door de Rotterdamse deken J.H. Niekel werd ingewijd. Het ontwerp van de verbouwing van de zolder tot kapel was van Th.J. van den Meiracker. De kapel heeft tot ongeveer 1998 dienst gedaan als plaats van ontmoeting en activiteiten van rooms-katholieke jongeren.

Interieur: De langwerpige ruimte had aan weerszijden een rij donkerbruine houten kerkbanken met ongeveer 100 zitplaatsen. Voorin, afgescheiden door een houten communiebank, bevond zich een eenvoudige houten altaartafel met tabernakel. Achterin de ruimte stond een harmonium om de zang te ondersteunen.

---

90. Onze-Lieve-Vrouwekerk

Brouwersdijk 115 (thans Lebrethof)

Uitbreiding van de stad in de richting van Krispijn maakte het al voor de Tweede Wereldoorlog noodzakelijk dat in het parochiegebied van de Sint-Antoniuskerk een tweede, zelfstandige kerk gebouwd zou worden. Deze kwam tot stand – als derde rooms-katholieke parochiekerk in Dordrecht naar middeleeuwse traditie gewijd aan Onze-Lieve-Vrouw – op de hoek van de Brouwersdijk en de Frans Lebretlaan. De eerste paal werd op 8 november 1951 geslagen door de pastoor van de Sint-Antoniusparochie, Adr. de Wildt. De eerste steen werd op 9 mei 1952 gelegd door mgr. H.J.J. van Hussen, oud-kapelaan van de Sint-Antoniusparochie en op dat moment directeur van de Pauselijke Missiewerken in Nederland. Reeds op 5 november 1952 kon de kerk na de plechtige inwijding door mgr. J.P. Huibers, bisschop van Haarlem, in gebruik worden genomen. Door het teruglopende kerkbezoek en daardoor ontstane financiële problemen werd de kerk op 5 oktober 2003 voor de eredienst gesloten.

Exterieur: De kerk werd ontworpen door ir. Anton van Kranendonk (1917-1991) van architectenbureau Thunissen te Den Haag. Het ontwerp behoorde tot de traditionalistische stroming van de late Delftse school. De sloop vond plaats in het najaar van 2004.

Interieur: De oorspronkelijke kerkinrichting, met hoofdaltaar, priesterkoor en ongeveer 800 zitplaatsen, werd in de loop der jaren verfraaid, onder meer door plaatsing van een bronzen Mariabeeld van de hand van de bekende beeldhouwer Albert Termote (1887-1978). In april 1954 verwierf de parochie uit een Belgisch klooster de voor Dordrecht belangrijke, sinds 1572 verdwenen reliek van het Heilig Hout. Zij werd op een speciaal vervaardigd altaar geplaatst. De Dordtse kunstenaar Toon Winkel (1923-1989) ontwierp een drieluik dat als het ware in stripvorm de geschiedenis van deze reliek weergeeft. Bij het 10-jarig jubileum van de kerk in november 1962 werden in de achterwand van de kerk vier glas-in-loodramen geplaatst, voorstellende de heiligen genoemd in de schuldbelijdenis en vervaardigd door glaskunstenaar Bernard Bijvoet (1889-1979). Ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van de kerk in 1992 werd links voorin de kerk een dubbel glas-in-loodraam van de hand van de Dordtse glazenier Ad van Klaveren (*1942) geplaatst. Hierop werden symbolische figuren uit het Oude en Nieuwe Testament afgebeeld. Na de grote liturgievernieuwing medio jaren 60 werd het hoofdaltaar ingrijpend gewijzigd. Het baldakijn erboven verdween en het altaar kwam verder naar voren in de kerk te staan. Na de kerksluiting in 2003 werden de vier ramen uit het priesterkoor herplaatst in de kapel van De Sterrenlanden (drie ramen, zie nr. 118) en Internos. Het H. Houtaltaar kreeg een nieuwe plaats in de Sint-Antoniuskerk (nr. 79). De jubileumramen uit 1992 wachten nog op een nieuwe plaats en zijn opgeslagen in de Sint-Antoniuskerk. Het Mariareliëf uit 1977 siert de stiltekapel in De Buitenwacht (nr. 81).

Onze-Lieve-Vrouwekerk; coll. Boshoven 1975 (afb.: Beeldbank DiEP 554-30546).

Orgel: Op 14 december 1952 werd een pijporgel van de hand van Hubert Schreurs van Adema Orgels te Amsterdam op de koorzolder geplaatst. Het is bij de afbraak van de kerk in 2004 gesloopt.

Literatuur: Van Dort, *Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht in het zilver*; Pennings, *Onze-lieve-vrouweparochie 40 jaar*; Margry en Caspers, *Bedevaartplaatsen in Nederland*,.

---

91. Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen I

(Nicolaas Maes) Singel 236

Vanaf 1861 behoorde Nederland tot het zendingsgebied van de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen, beter bekend als de 'Mormonen', volgelingen van de Amerikaanse profeet Joseph Smith. In Dordrecht werd officieel op 8 december 1895 een gemeente gesticht. In de loop der jaren vergaderde zij in een pand aan de Vest, het gebouw van de Schildersbond, en vanaf 1939 in een zaal van het Werkliedengebouw Eensgezindheid aan de Museumstraat 23 (thans 43-45). Begin 1953 werd een huis aan de Singel aangekocht, dat in maart in gebruik werd genomen. Tot december 1981 werden hier de religieuze samenkomsten gehouden. Sindsdien is het pand weer in particulier bezit.

Voormalig onderkomen van de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen (foto: C. Sigmond).

Exterieur: Het onderkomen werd gevonden in een monumentaal herenhuis met gepleisterde gevels, dat in 1875 als tussenwoning werd gebouwd in de eclectische stijl.

Interieur: Het woonhuis werd in 1953 geheel verbouwd. Het souterrain werd ingericht als kapel, terwijl de vele overige kamers bestemd werden voor de activiteiten van de gemeente.

Literatuur: Van Dalen, *Geschiedenis van Dordrecht*, 819.

92. Het Apostolisch Genootschap

Van Baerlestraat 130 op de hoek van de Brouwersdijk

In de Nieuw-Apostolische Kerk (voorheen de Hersteld Apostolische Zendingsgemeente in Nederland) heersten vanaf 1946 spanningen rond de opvolging van apostel J.H. van Oosbree. Diens aanwijzing van L. Slok werd in 1951 door de Hoge Raad ongeldig verklaard, waarna de meerderheid van apostolischen in Nederland, ook in Dordrecht, uittrad en onder Sloks leiding verderging als Het Apostolisch Genootschap. Voorlopig kon men gebruik blijven maken van het kerkgebouw aan de Dubbeldamseweg (nr. 86). In september 1953 begon de bouw van een nieuwe 'plaats van samenkomst' in Nieuw-Krispijn op de hoek van de Van Baerlestraat en de Brouwersdijk. Bij de opening ervan op 8 juli 1954 door burgemeester mr. J.A.H.J. van der Dussen sprak apostel Slok over het zesde gebouw in Nederland dat door het genootschap was gerealiseerd. Zijn zoon en opvolger J.L. Slok was op 16 december 1984 aanwezig bij de heringebruikname van de gerenoveerde kerk. Op 29 februari 2004 vond de laatste eredienst plaats. Het huidige gebouw op dezelfde locatie werd op zondag 26 juni 2005 officieel in gebruik genomen.

Exterieur: De oude plaats van samenkomst was ontworpen door architect Hendrik Bunders (1892-1965) uit Hilversum. Het was een eenvoudig gebouw in de zakelijke wederopbouwstijl met artistiek uitgevoerde glas-in-loodramen. In 1973 volgde aanbouw van twee bijzalen, een fietsenkelder en een knutselkelder. Herhaaldelijke problemen rond de fundering aan de voorzijde leidden tot een grote renovatie in 1984. In 2004 werd besloten tot afbraak en nieuwbouw. Architect Martin Eijkelenboom van Terrena Architecten te Rotterdam ontwierp een gebouw met eigentijdse uitstraling. Opvallend zijn de gebogen daken in verschillende richtingen, bekleed met aluminium felsplaten, en de in zenboeddhistische stijl ontworpen tuin en waterpartij. De bouw werd onder begeleiding van het landelijk dienstencentrum van Het Apostolisch Genootschap gerealiseerd door de Koninklijke Woudenberg te Ameide.

Interieur: Het vorige gebouw bood plaats aan ongeveer 300 personen. De huidige zaal telt 120 zitplaatsen. De gebrandschilderde glas-in-loodramen zijn in een 'poëtisch-abstracte' stijl ontworpen en gemaakt door de Dordtse kunstenares Carla de Vries-van Westrenen.

Het Apostolisch Genootschap, afgebroken kerk (foto: A.H. de Meer).

Het Apostolisch Genootschap, nieuwbouw (foto: C. Sigmond).

Orgel: In het vorige gebouw stond een elektronisch Ahlbornorgel. Bij de nieuwbouw in 2005 kreeg de gemeenschap de beschikking over een pijporgel met twee klavieren en vrij pedaal, vermoedelijk in 1956 gebouwd door Verschueren te Heythuysen voor de plaats van samenkomst van Het Apostolisch Genootschap in Eindhoven. Architectenbureau Terrena ontwierp een passend eigentijds front. Voor de overplaatsing, renovatie en uitbreiding zorgde een landelijke 'orgelwerkgroep'.

Literatuur: Barendregt, *'Wat blijft komt nooit terug...'*

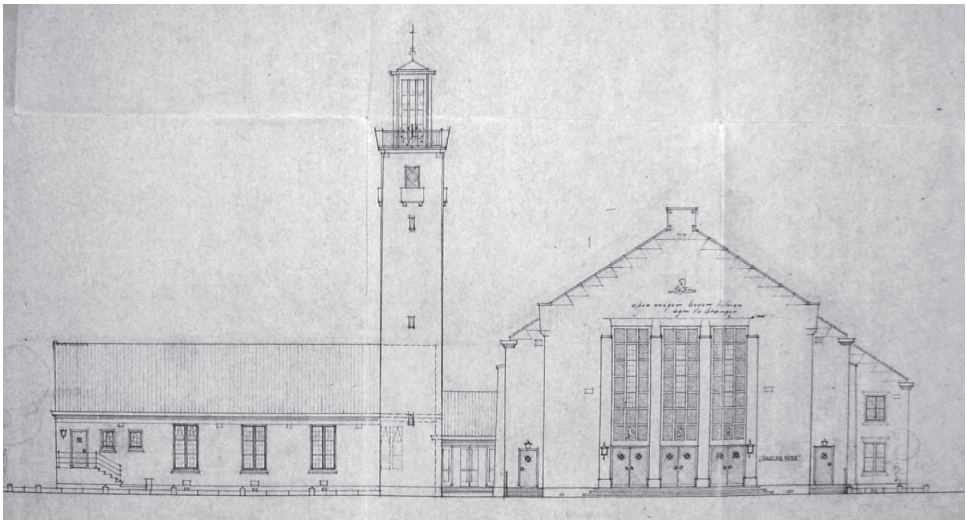
---

93. Pauluskerk

Nassauweg 1

De eerste steen van de Pauluskerk werd gelegd op zaterdag 17 oktober 1953 door mr. G.J. van Oostveen, president-kerkvoogd van de Hervormde Gemeente Dordrecht. Het kerkgebouw werd in gebruik genomen op woensdag 15 december 1954 door ds. J. Hovius. Het diende jarenlang voor de wijkgemeenten 3 en 5, momenteel in hoofdzaak voor de wijkgemeenten 2 en 7 (signatuur Gereformeerde Bond). De hervormde wijkgemeente Krispijn kerkt sinds de buitengebruikstelling van de Johanneskerk aan de Bosboom-Toussaintstraat in 1983 (zie nr. 81) in de wijkzaal van de Pauluskerk.

Exterieur: De kerk is ontworpen door de Amsterdamse architect ir. J. (Daan) Roodenburgh (1885-1972). Als symbool van moderne protestantse kerkbouw gold het als verantwoord compromis: waardigheid en voornaamheid zonder luxe. De Pauluskerk dient zich met haar exterieur duidelijk als een basilikaal kerktype aan. De ingangsgevel aan de korte zijde, het flauw hellende zadeldak, de gemetselde steunberen aan de lange zijge-

Ontwerptekening van de voorgevel van de Pauluskerk door architect J. Roodenburgh (SAD 752, inv.nr. 15692; foto: C. Sigmond).

Pauluskerk, prentbriefkaart 1957/'60 (afb.: Beeldbank DiEP 552-402539).

vels: het zijn de elementen die ook bij het oud-christelijke en romaanse basilikale kerktype voorkwamen. Speciaal de klokkentoren die vrijstaand naast de kerk is opgetrokken, roept herinneringen aan de Italiaanse campanile op, die eveneens los terzijde van het kerkgebouw stond. In het front treft de hoofdingang door de fraaie geleding en het siermetselwerk. Van beeldhouwer Hans Petri (1919-1996) zijn de drie figuren (in terracotta) boven de hoofdingang: de lofzang, het getuigenis en de aanbidding; en het lam (in witte kalksteen) op de preekstoel.

Interieur: In de kerkzaal wordt de lengteas die zich in het exterieur reeds aftekent, versterkt, doordat de kansel in het midden van de achterwand is geplaatst en het opengewerkte baksteenmotief daarachter er nadruk aan verleent. In de as voor de kansel bevindt zich de avondmaalstafel en terzijde geplaatst de doopvont. De kerkruimte, voor de galerij gelegen, is vrij breed (ca. 20 m) en ondiep, waardoor een vrijwel vierkante grondvorm ontstaat. Bovendien wordt de lengteontwikkeling van de kerkzaal nog verminderd door de scheidingsboog die ter hoogte van het verhoogde vloergedeelte vóór de kansel is aangebracht. Deze boog doet denken aan de triomfboog van de oud-christelijke basiliek, die de scheiding vormde tussen het schip van de kerk en het priesterkoor. Het metselwerk van de kansel vormt een kruismotief. Philip Kouwen (1922-2002) vervaardigde de wandschildering in de hal bij de hoofdingang met de symbolen van de vier evangelisten. Het aantal zitplaatsen bedraagt 800.

Orgel: Boven de kansel is een speciale orgelruimte in de muur. Als opvolger van een bescheiden positief plaatste de firma Verschueren uit Heythuysen als opus 656 onder advies van Koos Bons een tweeklaviers orgel met vrij pedaal. Het werd op 2 juni 1966 in gebruik genomen. In 1969 plaatste Verschueren vier nog ontbrekende registers. In de wijkzaal werd in 1983 het Van den Heuvelorgel uit de Johanneskerk geplaatst. In 2004 werd op de daarvoor bij de bouw gereserveerde ruimte een zesde register toegevoegd.

Literatuur: Dillingh, *Pauluskerk 55 jaar in gebruik*.

94. Kerk van Sint-Jozef de Arbeider / Aya Sofya Moskee

Merwedestraat 44

In 1957 werd op een gedeelte van het terrein van de Hollandse Basaltine Tegelfabriek en Natuursteenbedrijf Vermaat aan de Merwedestraat een hal neergezet die dienst ging doen als rooms-katholieke kerk. Op 22 december 1957 werd het kerkje ingezegend door deken B.G. Henning en toegewijd aan Sint-Jozef de Arbeider. Per 1 januari 1994 werd de kerk voor de katholieke eredienst gesloten en de parochie bij de toenmalige Antonius-Bonifatiusparochie gevoegd. In 1995 werd het gebouw verkocht aan de Turkse islamitische gemeenschap Aya Sofya, georganiseerd in de Stichting Ideale Eén. Ze behoort tot de Ülkücü-stroming, die zich typeert als nationalistisch en seculier: ze staat voor behoud van de Turkse en islamitische cultuur en voor scheiding van kerk en staat. Hier zetelt ook de Vereniging Samenwerking Islamitische en Dordtse Jongeren.

Kerk van Sint-Jozef de Arbeider, interieur ca. 1950 (afb.: coll. L.J.A. Pennings).

Exterieur: Het gebouw werd ontworpen door architect Piet Slavenburg.

Interieur: De rechthoekige ruimte was gevuld met twintig kerkbanken. Voorin bevond zich de sobere, uit steen opgetrokken altaartafel. Tegen de achterwand bevond zich een groot houten kruisbeeld van de hand van de Rijswijkse pater C. Goorts, SDB Hij vervaardigde ook het Mariabeeld. Links stond een elektronisch orgel. Rechts voorin was een ruimte afgeschoten welke dienst deed als sacristie. In de jaren zestig werden de muren voorzien van een houten lambrisering. Het tabernakel werd overgeplaatst naar de Sint-Antoniuskerk.

Bronnen: ABCommuniqué, *St. Jozef de Arbeiderspecial*, 1993.
Literatuur: De Lang en Boschman, *75 jaar St. Antoniuskerk*.

Aya Sofya moskee.

95. Karmelietenklooster – Zusterhuis

Reeweg Zuid 4, Dubbeldam; later Amstelwijckweg 2

In 1957 vestigde 'het klooster der Paters Carmelieten te Dordrecht' zich op landgoed Amstelwijck. De paters namen de leiding op zich van het studiehuis van de Karmel voor filosofiestudenten, de parochie van de Verrezen Christus (waar een tweede vestiging kwam, zie hierna nrs. 97 en 102) en de katholieke middelbare school Titus Brandsmacollege aan het Kromhout en later aan het Oranjepark. In het kader van de reorganisatie der seminarieopleidingen in Nederland werd het Philosophicum in 1967 weer opgeheven. Daarna werd Huize Kleyn-Amstelwijck ingericht als tehuis voor bejaarde leden van de Congregatie van de Kleine Zusters van de Heilige Joseph uit Heerlen, die onder andere werkzaam waren geweest in het Rooms-Katholieke Ziekenhuis aan de Houttuinen. In april 1990 verlieten de laatste zusters het huis. Het terrein, waar zich ook een kleine begraafplaats van de religieuze gemeenschap bevindt, heet in de volksmond 'het nonnenbos'.

Exterieur: Nadat de Karmelorde de uit 1920 daterende villa Amstelwijck van de familie De Roo van Capelle had aangekocht, vond een ingrijpende verbouwing plaats. Naast de villa werd onder leiding van architect R.G.M. Valk uit Zwijndrecht een geheel nieuwe vleugel opgetrokken om als studiehuis dienst te doen. Toen de paters karmelieten in mei 1959 de villa officieel in gebruik namen als Philosophicum, werd ook een kapel ingericht. Na de overname door de zustercongregatie vonden aanpassingen plaats. Tussen het hoofdgebouw en de vleugelaanbouw werd een luchtbrug met twee liften gebouwd. De kapel werd verplaatst naar de vleugelaanbouw ofwel het 'beddenhuis', dat in maart 1968 gereed kwam.

Interieur: Hoe de kapel van de karmelieten was ingericht, is niet bekend. De kapel van de zustercongregatie had lichte muren met in donker steen uitgevoerde, sobere kruiswegstaties. Een bescheiden elektronisch orgeltje ondersteunde de zang.

Bronnen: *Nieuwe Dordtsche Courant*, maart 1957 en 16 mei 1959; *De Dordtenaar*, 1 december 1962 en 24 maart 1990.

---

96. Petruskapel

Plein 1940-1945 1

De Gereformeerde Kerk te Dordrecht maakte in de jaren 50 plannen voor kerkbouw op de Staart. Vanaf 4 november 1956 werden diensten belegd in de kantine van de Bakovenbouw aan de Merwedestraat. Op 8 november 1958, toen de spanten al geplaatst waren, werd officieel de eerste steen van de Petruskapel gelegd door ds. M.G. Ton. De ingebruikneming vond plaats op 23 december 1958; ds. S. Wouters ging voor in de eerste dienst. Op de Staart belegde de Hervormde Gemeente na de sluiting van de Noorderkerk aan de Maasstraat aanvankelijk diensten in de hal van de Merwedeschool aan de Beinemastraat, vanaf 6 januari 1957. Met ingang van 29 maart 1959

Petruskapel, exterieur en interieur.

vonden deze diensten plaats in de Petruskapel. Vanaf 6 januari 1974 waren alle diensten gezamenlijk en was de Petruskapel de eerste Samen-op-Weggemeente in Dordrecht. Sinds 2011 komt hier ook een kleine Vergadering van Gelovigen samen, een afsplitsing van de huidige Gemeente Immanuel aan de Lange Breestraat (nr. 45).

Exterieur: Het eenvoudige gebouw werd ontworpen door J. de Gruijter (1900-1978), stedenbouwkundige bij Openbare Werken. Oorspronkelijk was de Petruskapel gedacht als tijdelijke voorziening. In 1978 werd de Petruskapel uitgebreid met nevenruimten.

Interieur: Het liturgisch centrum heeft een smeedijzeren Christusmonogram, vervaardigd door de Utrechtse siersmid Harry de Groot (1902-1991). Ook de gestileerde duif die de lessenaar op de kansel draagt en de vis met de broodkorf onder de avondmaalstafel zijn van zijn hand. Er zijn 220 zitplaatsen.

Orgel: De firma Verschueren te Heythuysen plaatste in 1958 een eenklaviers orgel van het type Mignon.

Literatuur: Dillingh, *Kerk op de Staart*.

---

97. Rooms-katholieke noodkerk

De Savornin Lohmanweg/hoek Zuidendijk

In 1957 werd een rooms-katholieke parochie gevormd voor de nieuwbouwwijken Wielwijk en Crabbehof. Ze zou bediend worden door de Orde van de Karmel, (zie nr. 95). Aan de De Savornin Lohmanweg,

R.K. Parochie De Verrezen Christus, ca. 1960. (afb.: coll. L.J.A. Pennings)

onderaan de Zuidendijk, verrees een houten noodkerkje, dat op 5 november 1959 in gebruik werd genomen. De afbraak volgde in 1963, toen de Verrezen-Christuskerk gereed kwam (nr. 102).

---

98. Stephanuskerk

Talmaweg 121

In 1956 presenteerde de Gereformeerde Kerk te Dordrecht een plan voor de bouw van een kerk op de hoek van de Twintighoevenweg en de Krommedijk. De kerk had het bouwterrein al in 1944 aangekocht met het oog op de bouw van een derde kerkgebouw (naast de Wilhelminakerk en de Julianakerk). Toen de stadsuitbreiding in zuidelijke richting ging (Crabbehof, Wielwijk), was kerkbouw in het Land van Valk niet langer opportuun. Uiteindelijk werd de nieuwbouw gerealiseerd aan de Talmaweg. In de tussentijd werden vanaf 24 augustus 1958 diensten gehouden in het schaftketencomplex van aannemer Van Wijnen, die in Wielwijk en Crabbehof vele appartementen bouwde. In mei 1960 werd de nieuwbouw aanbesteed en op 18 mei 1961 kon de Stephanuskerk in gebruik worden genomen met een feestelijke dienst, waarin ds. M.G. Ton voorging. Het gebouw bleef bij de Gereformeerde Kerk in gebruik tot januari 2002. Ds. J.H. van der Sterre ging voor in de laatste dienst op zondag 13 januari 2002; ds. J. Wilschut sprak een slotwoord. De Stephanuskerk werd verkocht aan de Kerk van de Nazarener. Tevens maakt de Tamilgemeente The New Wine Harvest Church gebruik van de kerk.

Stephanuskerk, exterieur.

Exterieur: Het oorspronkelijke plan voor kerkbouw was uitgewerkt door de in Dordrecht wonende architect ir. L.R.T. Oskam (1925-2004). Toen dit plan van de baan was en in 1958 een bouwcommissie voor een kerk in Crabbehof werd ingesteld, greep men terug op het beschikbare ontwerp. Voor de kerk aan de Krommedijk was de kerkzaal iets boven dijkniveau geprojecteerd, met lokaliteiten daaronder. Onder leiding van Oskam werd het plan met heel wat aanpassingen en een enorme trap voor het kerkgebouw gerealiseerd. Aan weerszijden van de entree boven aan de trap is op de muurvlakken een mozaïek uitgevoerd, deels in lichte en deels in donkere baksteen. De beide voorstellingen hebben betrekking op de apostel Stephanus en zijn ontworpen en op hun plaats gemetseld door de Dordtse kunstenaar Otto Dicke (1918-1984). De karakteristieke betonnen driepoot waarmee de toren bekroond was, moest vanwege betonrot in 1994 worden gesloopt.

Interieur: De kerk biedt plaats aan ongeveer 550 personen. De Kerk van de Nazarener veranderde weinig aan de kerkzaal, maar sloopte wel de kansel met het monumen-

Stephanuskerk aan de Talmaweg, interieur.

tale klankbord. In de zalen beneden werden diverse wanden geplaatst om ruimte voor kleine bijeenkomsten te creëren.

Orgel: De firma Fonteijn & Gaal bouwde in 1962 een orgel met twee klavieren en pedaal, dat op 14 april 1962 in gebruik werd genomen met een bespeling door Piet Rippen.

---

99. Opstandingskerk

Groen van Prinstererweg 66

Vanaf 1885 hield de Vrije Evangelische Gemeente van Dordrecht haar godsdienstoefeningen in de Kruiskerk aan de Vrieseweg (nr. 64). Toen in de jaren 50 veel gemeenteleden naar de nieuwe woonwijken verhuisden, ontstond onder hen behoefte om dichter bij huis te kerken. Dankzij financiële inzamelingsacties kon een stuk grond in Crabbehof worden gekocht. Op 18 november 1961 werd de eerste steen voor een nieuw kerkgebouw gelegd door de toenmalige predikant ds. Jac. Verboom, die tevens voorging in de feestelijke dienst bij de ingebruikneming op 20 november 1962. Sinds de sluiting van de Kruiskerk in 1977 is de Opstandingskerk het enige gebouw van deze gemeente. Ook de Gereja Kristen Indonesia Nederland en de Christengemeente Op de Rots (opgericht 1985) houden hier hun diensten.

Opstandingskerk (foto: E.C. Brand).

Exterieur: Het kerkgebouw is ontworpen door architect Gerrit Gerritse (1899-1972).

Interieur: De kerk telt 150 zitplaatsen.

Orgel: Het orgel, geplaatst op een klein balkon, is een seriepositief van Verschueren te Heythuysen van het type Bach. Het werd in 1964 geleverd onder advies van L.P. Pors uit Dordrecht.

Literatuur: Ten Cate, *EGM Architecten*.

---

100. De Boei I

Boeierstraat 4, later Zuidendijk 211A

Voor het jeugdwerk richtte de Gereformeerde Kerk van Dordrecht in 1950 de Stichting Jeugdhaven op. Het werk groeide uit tot een semizelfstandige 'prosparochie' Zeehavenlaan met eigen predikant (1956) en kerkenraad (1958). Op zondagavond 27 september 1959 werd de eerste kerkdienst in de Zeehavenbuurt gehouden in de kantine van voetbalvereniging De Merwede aan de Zeehavenlaan. Na het afstoten van Het Zeefje voor jeugdwerk (zie nr. 106) werd op woensdag 26 september 1962 een nieuw clubhuis, De Boei, in gebruik genomen. De eerste dienst werd er gehouden op zondag 30 september 1962. Door de aanleg van de Laan der Verenigde Naties kwam dit gebouw buiten de Zeehavenbuurt te liggen en moest een nieuw buurthuis worden gebouwd. De laatste dienst werd gehouden op zondag 10 september 1978. Het gebouw werd overgenomen door de burgerlijke gemeente en na jarenlang gebruik als verenigingsgebouw De Oude Boei in 2011 gesloten en te koop gesteld.

Exterieur: Het gebouw is ontworpen door architecten A. van Walraven en ir. J.A. van Walraven, vader en zoon, gevestigd in Dubbeldam. De eerste steen is gelegd op zaterdag 27 januari 1962.

Bronnen: *Rondom de Boei* 3/12 (december 1983, jubileumnummer).

Huidige toestand van het voormalige onderkomen de Boei aan de Zuidendijk (foto: C. Sigmond).

101. Andreaskerk

Jacob van Heemskerckstraat 19

Andreaskerk; coll. Boshoven 1968 (afb.: Beeldbank DiEP 554-34114).

De centrale kerkenraad van de Hervormde Gemeente Dordrecht benoemde op 9 september 1957 een commissie voor de vorming van een nieuwe wijkgemeente in Wielwijk en Crabbehof. Op 5 januari 1958 werd gestart met kerkdiensten in de kantine van de Nederlandse Vliegtuigenfabriek Fokker aan de Kilkade, vrijwel recht tegenover de Zeehavenlaan. In januari 1959 begonnen de voorbereidingen voor de bouw van de Andreaskerk, waarvan de naam toen al gekozen werd. Later dat jaar volgde de instituering van de wijkgemeente. Op 24 januari 1962 ging de eerste paal de grond in en op 12 mei 1962 werd de eerste steen gelegd. De intussen aangetreden wijkpredikant ds. J. Gras ging op 25 september 1963 voor in de ingebruiknemingsdienst van de Andreaskerk.

Exterieur: Het gebouw is ontworpen door het architectenbureau van ir. J. Kruger uit Voorburg. De toren is voorzien van een klok, geleverd door een gieterij uit Midwolda en in 1974 geëlektrificeerd door Koninklijke Eijsbouts te Asten. De kerkgangers bereikten de kerkzaal via een open buitentrap. Onder de kerkzaal lagen diverse nevenruimten, die vanaf straatniveau bereikbaar waren en eventueel via een binnentrap vanuit de kerkzaal. In 1986 werd een aanbouw met lift gerealiseerd om de bereikbaarheid van de kerkzaal te verbeteren. In 2001 werd een kruis tegen de toren aangebracht, dat in het donker verlicht is.

Interieur: De witmarmeren preekstoel, onder een in de muur gemetseld christogram, contrasteert met de zwartmarmeren doopvont en avondmaalstafel. Er is plaats voor ongeveer 500 stoelen.

Orgel: In 1963 kocht de gemeente van de Gereformeerde Kerk in Zuid-Beijerland een eenklaviers orgel met aangehangen pedaal, gebouwd in 1904 door Jan Proper te Kampen. Het was in 1952 nog gerestaureerd en uitgebreid door Valckx & Van Kouteren, maar in 1959 afgebroken. Dezelfde firma plaatste het orgel op de galerij, in een moderne orgelkas en onder toevoeging van een register. In 1982 werd het afgebroken om plaats te maken voor een nieuw tweeklaviers orgel met vrij pedaal (en een koppelklavier), gebouwd door Pels & Van Leeuwen uit 's-Hertogenbosch als opus 869. Adviseur Arie J. Keijzer speelde bij de ingebruikneming op 25 mei 1982.

Literatuur: Van Lieburg, *Rondom de Andreaskerk*.

102. Verrezen-Christuskerk; Karmelklooster; Titus Brandsma-kapel

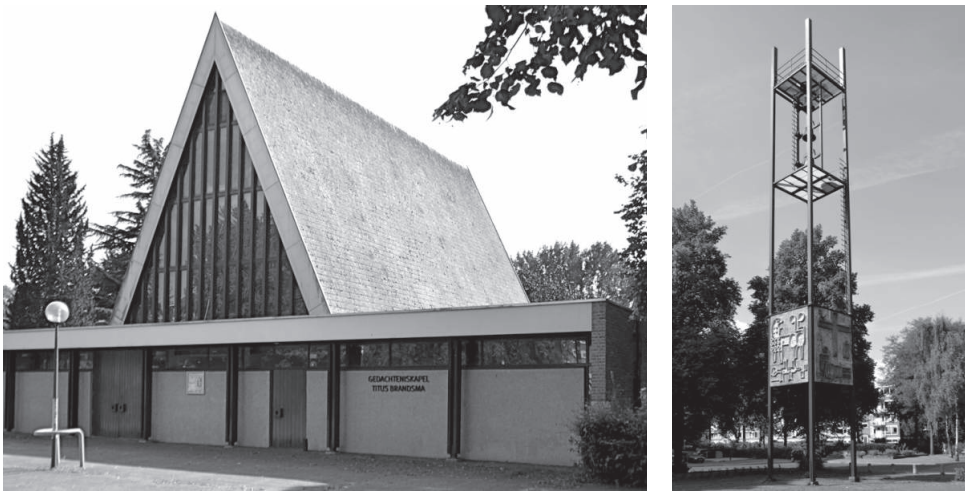
Nolensweg 8-10

Terwijl rooms-katholieke wijkbewoners van Wielwijk en Crabbehof gebruik maakten van een noodkerk (zie nr. 97), werd een grote nieuwe kerk gebouwd, toegewijd aan 'De Verrezen Christus'. Op 18 september 1963 ging de eerste paal voor die kerk en het aanpalende Karmelklooster de grond in. De eerste steen werd op 2 april 1964 gelegd door mgr. A. Albers O.Carm., bisschop van Malang. Op 24 april 1965 kon mgr. M.A. Jansen, bisschop van Rotterdam, de kerk plechtig consacreren. Het klooster, waar onder meer de paters-leraren van het Titus Brandsmacollege woonden, was de tweede vestiging naast die in Amstelwijck van 1959 tot 1967. Op 9 november 2005 opende mgr. A.H. van Luyn SDB, bisschop van Rotterdam, een gedachteniskapel ter ere van de Zalige Titus Brandsma (1881-1942) die in een afgeschoten deel van de kerk was ingericht. Het Karmelklooster werd in juni 2012 gesloten.

Verrezen-Christuskerk; foto C. Schilthuizen 1983 (afb.: Beeldbank DiEP 552-302260).

Exterieur: De bouw van de kerk werd gerealiseerd door de Rotterdamse architect ir. Harry Nefkens en aannemer P.J. Slavenburg. Opvallend is het hoge tentdak dat de rechthoekige vormgeving van de omgeving doorbreekt. Een bijzonder bouwelement is de losstaande klokkentoren met een drietal luiklokken. Het stalen geraamte wordt onderbroken door een viertal keramische elementen, vervaardigd door de Limburgse kunstenaar N. Schoenmakers. Deze in kleuren gebakken stenen bevatten de symbolen van 'de Verrezen Christus', de Phoenix, de oudtestamentische stervende leeuw en het Christusmonogram. De meest ingrijpende latere verandering was de bouw van de

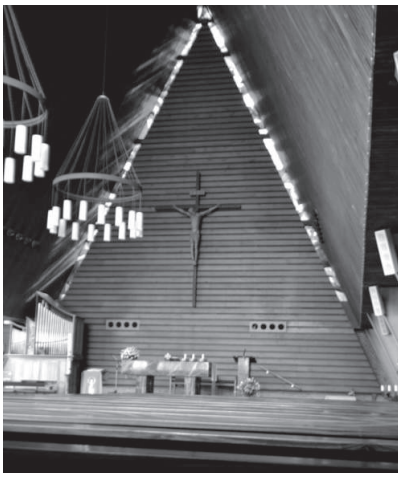
Verrezen-Christuskerk – kerk en klokkentoren (foto's: W.F.J. van Tour).

Titus Brandsmakapel in 2005, een inpandige gedachtenisruimte, die met het adres Nolensweg 10 tevens een zelfstandige plaats heeft.

Interieur: In de voorgevel prijkt een kleurig glas-in-loodraam van de hand van Jon Martins uit Amsterdam. Ook de zijranden van de houten achterwand van het priesterkoor hebben een glas-in-loodversiering van dezelfde kunstenaar. Tegen diezelfde achterwand hangt een levensgroot kruis dat in latere jaren werd voorzien van een corpus, enigszins voorbijgaand aan de naam van de kerk. Op het sterk verhoogde priesterkoor staat een groen marmeren altaartafel. Daarop prijken diverse smeedwerken (zoals kandelaars) van edelsmid H. van der Heyden uit Bodegraven. Het tabernakel op het sacramentsaltaar rechts vooraan in de kerk is van dezelfde kunstenaar. De eerst achter in de kerk staande grijze natuurstenen doopvont is rond 2005 verplaatst naar voor in de kerk. Een uit de gesloten Onze-Lieve-Vrouwekerk aan de Brouwersdijk afkomstig bronzen Mariabeeld van de hand van Albert Termote verrijkt de kerkruimte extra sfeer. Oorspronkelijk waren er ongeveer 400 zitplaatsen; thans ongeveer 300.

De in 2005 ingerichte Titus Brandsma Gedachteniskapel is een multifunctionele ruimte met 80 zitplaatsen. Ze werd ontworpen door de Dordtse interieurarchitect Paul Seesink. Aan de van Friese kloostermoppen gemetselde wand van de devotiekapel hangt een portret van de kandidaat-heilige, geschilderd door Paul Daenen. Tegen de drie overige wanden hangt een achttal drieluiken met daarin een zestal aan Titus Brandsma gewijde facetten van zijn leven en gedachtegoed. De twee andere drieluiken zijn gevuld met kunstuitingen gebaseerd op het leven van Titus, van leerlingen van de Dordtse basisschool De Satelliet. Een tweetal aan Titus gewijde drieluiken heeft bronzen reliëfs van de hand van kunstenares Ger van Iperen-Schenkels uit Oss. De vier overige hebben andere kunstvormen. Op ieder – geopend – linkerzijpaneel bevindt zich een tekst van Titus Brandsma en op het rechterzijpaneel een uitspraak van

anderen over Titus. Bij de ingang van de kapel bevindt zich een bronzen kop van Titus Brandsma, vervaardigd in 1997 door de Dordtse beeldhouwer Jan Asjes van Dijk voor het voormalige Titus Brandsmacollege, en op 3 november 2009 hier geplaatst.

Verrezen-Christuskerk – raam en interieur (foto's: W.F.J. van Tour).

Orgel: In 1962 plaatste Verschueren uit Heythuysen een unitorgel van het type Mignon. De firma Bernard Pels & Zoon leverde in 1967 als opus 668 een positief met mechanische tractuur, geplaatst links voorin de kerk naast het priesterkoor.

Literatuur: Lases,*'Verrezen Christus', Dordrecht 25 jaar samen onderweg*; Braspenning en Hettinga, *40 jaar R.K. Parochie Titus Brandsma;* Koning*, Titus Brandsma Gedachteniskapel Dordrecht*.

---

103. Zuidhovenkerk

Zuidhovenlaantje 4

Op 20 mei 1963 werd als geografische afsplitsing van de moedergemeente in het centrum de Christelijke Gereformeerde Kerk Dordrecht-Zuid geïnstitueerd. Een bouwcommissie werd ingesteld om een kerkgebouw te realiseren. Voorlopig kerkte de gemeente in een kantine van aannemer Van Wijnen, later in de aula van de Willem de Zwijgerschool en ten slotte een jaar in de gereformeerde Stephanuskerk. De Zuidhovenkerk werd tijdens een feestelijke dienst onder leiding van ds. H. van der Schaaf op 8 september 1965 in gebruik genomen.

Exterieur: De hofstede Zuidhoven werd op de eerste oorlogsdag, 10 mei 1940, door de Duitsers in brand geschoten. Met afgebikte stenen werden schuur en woning in 1942 herbouwd. In de jaren 60 en 70 verrees rond de boerderij een wijkje voor beter gesitueerden. De gemeente Dordrecht kocht de boerderij in 1963 in het kader van Uitbreidingsplan Zuidhoven. In het voorjaar van 1964 werd zij overgedragen aan de Christelijke Gereformeerde Kerk van Dordrecht-Zuid. Begin 1965 werd de boerderij onder

Zuidhovenkerk (foto: A. Boshoven).

leiding van architect Huib Kastelein tot kerk verbouwd. Men wilde het uiterlijk van de hoeve zoveel mogelijk handhaven, maar wel zo dat het gebouw enigszins herkenbaar zou zijn als kerk. Daarom werden een torentje en vier dakkapellen aangebracht. Het dak van de boerenschuur werd gedragen door een houten geraamte. Om de opbouw vrij te maken van hinderlijke kolommen werd de houten constructie vervangen door stalen spanten. In de kerkruimte werden die aan het oog onttrokken door een doelmatige betimmering. In de landbouwschuur kwamen een kerkenraadskamer, garderobe, keuken, toiletten en twee zalen. De benedenzaal is de vroegere paardenstal. Dit is nog goed te zien aan de buitenmuur: de nieuwe stenen hebben een iets andere kleur. Boven de paardenstal bevond zich ooit een hooizolder. Hierin is nu een ruimte die gebruikt wordt voor en door de jeugd. De woning van de hoeve werd verbouwd tot pastorie. Het uiterlijk hiervan werd niet veranderd. Op de avond van 8 september 1965 luidde de 80 kilogram wegende bronzen klok Geloof, Hoop en Liefde voor de eerste keer.

Zuidhovenkerk (foto: A. Boshoven).

Zuidhovenkerk (foto: E.C. Brand).

Interieur: De voorzitter van de bouwcommissie, A. Kastelein, schonk de kerk het glas-in-loodraam dat boven de hoofdingang zit. Het aantal zitplaatsen is 450.

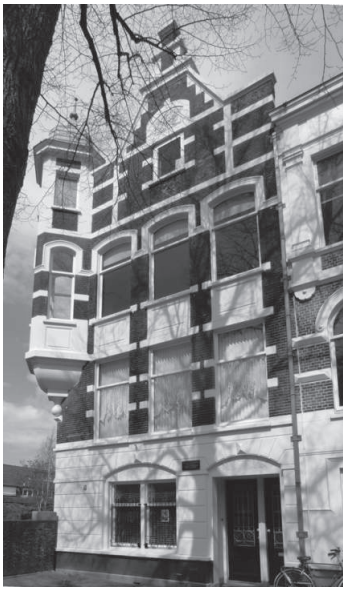
Orgel: Na de voltooiing van de kerk bouwde de firma Jac. van der Linden te Leiderdorp een tweeklaviers orgel met vrij pedaal. Adviseur was Feike Asma, die het orgel bespeelde bij de ingebruikneming op 25 november 1966.

Literatuur: *Gods trouw gedenken;* Van den Hoek, *Boerderijen en hun bewoners in de Groote Waard*.

---

104. Synagoge III

Vrieseplein 16

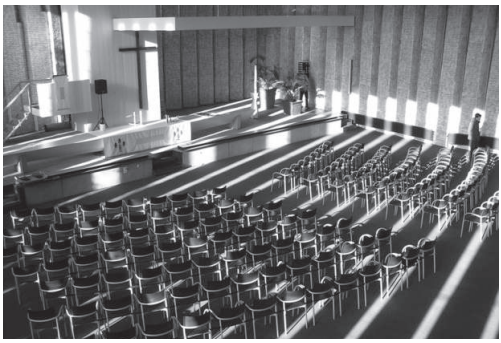
Na de ontruiming van de synagoge aan de Varkenmarkt (zie nr. 54) nam de Nederlands-Israëlitische gemeente van Dordrecht in 1965 een herenhuis aan het Vrieseplein in gebruik. Hier werd vrijwel alleen nog op hoge feestdagen sjoel gehouden, naast andere bijeenkomsten of vieringen. De gemeente werkte steeds meer samen met die van Rotterdam, ging in 1982 een officiële band aan en kwam in 1987 tot een fusie. Op de gevel van het monumentale pand aan het Vrieseplein werd een gedenksteen aangebracht: *Vanaf 22 mei 1965 tot 14 juni 1987 was hier gevestigd de synagoge van de Nederlands-Israëlitische Gemeente*.'

Literatuur: Jansen, *Joods leven in Dordrecht*; Jansen, *De verdwenen Mediene*.

Synagoge aan het Vrieseplein (foto: F.A. van Lieburg).

105. Maranathakerk
Gravensingel 19

Maranathakerk – exterieur en interieur.

Toen de Gereformeerde Kerk te Dubbeldam op 1 januari 1961 zelfstandig werd van die van Dordrecht, was de Rehobothkerk aan de Oudendijk haar kerkgebouw (zie nr. 73). Met het oog op de geplande uitbreiding van Dubbeldam tot aan de Kop van 't Land werd een bouwfonds gevormd en werden plannen voor kerkbouw ontwikkeld. De eerste paal werd geslagen op 1 maart 1965 door J.C. de Bruin, koster van de Rehobothkerk. De Maranathakerk werd in gebruik genomen op woensdag 7 september 1966 door ds. E.A. van Es. In 1972 voegde de gemeente zich weer bij de Gereformeerde Kerk Dordrecht en in 2011 federeerde zij als wijkgemeente met de hervormde wijkgemeente rond De Wijnstok in Dubbeldam. Met het oog hierop werd in maart 2010 besloten de Maranathakerk op termijn buiten gebruik te stellen. De laatste dienst werd gehouden op oudejaarsavond 2011.

Exterieur: In 1962 werd architect Geert Drexhage (1914-1982) uit Rotterdam gevraagd een schets te maken voor een nieuwe kerk, waarbij de Christus Triumfatorkerk in de Haagse wijk Bezuidenhout als voorbeeld diende. De Dubbeldamse architecten A. van Walraven en ir. A.J. van Walraven waren nauw bij de uitwerking betrokken. De klokkentoren met twee luiklokken die om financiële redenen buiten het bouwplan was gelaten, kon dankzij een sponsoractie in oktober 1966 toch worden geplaatst.

Interieur: Karakteristiek voor de liturgische opvattingen van de jaren 60 was de lange, vaste avondmaalstafel op het podium. Kenmerkend voor de architectuur van het kerkgebouw was de lichtval door de smalle vensters tussen gemetselde kolommen. Er waren 600 zitplaatsen.

Orgel: Aanvankelijk werd de samenzang in de Maranathakerk begeleid op een Dereuxorgel, dat in 1971 werd vervangen door een Johannusorgel. Toen in 1976 de Julianakerk werd verkocht aan de Gereformeerde Gemeente, werd het Spiering- ofwel Fonteijn & Gaalorgel uit die kerk naar de Maranathakerk overgebracht. Daarbij werd een nieuw front ontworpen, passend bij de architectuur van de kerk. Het werd in gebruik genomen op 29 april 1977. Het lot van dit orgel na de kerksluiting is onbekend.

Literatuur: Dillingh, *Gereformeerd Dubbeldam*.

106. Adventkapel

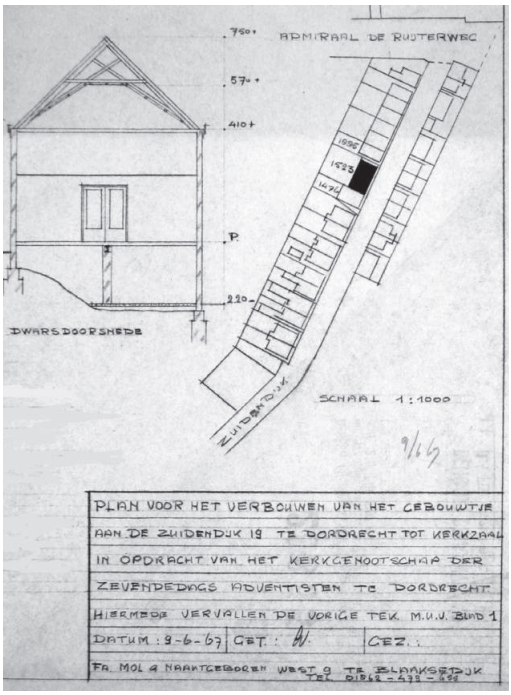
Zuidendijk 19 (thans met aangrenzende woning Zuidendijk 15-17)

In 1966 werd het al enkele jaren leegstaande 'evangelisatielokaal' van de Gereformeerde Kerk gekocht door het Kerkgenootschap der Zevende-dags Adventisten. In 1902 was in Dordrecht een gemeente gesticht door de Duitse evangelist Joseph Wintzen (1874-1949), die dat jaar gedurende acht maanden met twee colporteurs in de stad werkte. Vele jaren was het een kleine huisgemeente; later huurde men de lutherse kerk aan de Vriesestraat en de doopsgezinde kerk aan de Lenghenstraat. Na aankoop en verbouwing van het evangelisatielokaal werd op 17 december 1967 de Adventkapel in gebruik genomen door de toenmalige predikant Herman Smit in bijzijn van wethouder L. van Bohemen. Sinds de jaren 80 kwam hier ook de Gemeente van Apostolische Christenen samen, tot zij in 2007 vertrok naar Zwijndrecht.

Adventkapel (foto: F.A. van Lieburg).

Exterieur: De Gereformeerde Zondagschoolvereeniging David aan de Mijl liet in 1901 een lokaal bouwen aan de Zuidendijk. Dit zondagsschoollokaal werd in 1939 ter beschikking gesteld aan de Gereformeerde Kerk te Dordrecht voor het evangelisatiewerk. Toen de vereniging in 1949 werd ontbonden, werd het gebouw in eigendom gegeven aan de Gereformeerde Kerk ten behoeve van het werk van Stichting Jeugdhaven. Als evangelisatielokaal deed het gebouw dienst tot de ingebruikneming van clubhuis De Boei in de Zeehavenbuurt in 1962 (zie nr. 100). Omdat het gebouwtje erg vervallen was en zo lek was als een zeef, kreeg het de bijnaam Het Zeefje. De verbouwing van het gebouw tot een kapel in 1967 werd geleid door J. Lugtenburg en uitgevoerd door de

Adventkapel bouwaanvraag 1967 voor de verbouwing tot kerk (SAD 752, inv.nr. 18944; foto: C. Sigmond).

firma Mol en Naaktgeboren. In 1981 werd het aangrenzende woonhuis (destijds Zuidendijk 17, nu 15) aangekocht, waarna de kapel uitgebreid werd tot haar huidige afmetingen.

Interieur: De kerkzaal is ingericht met kerkbanken met 80 zitplaatsen, een eenvoudige preekstoel, een avondmaalstafel (met daarop de tekst *Jezus komt*) en een orgelbalkon (voorzien van een elektronisch orgel). Verder is er een benedenzaal (die doet denken aan het vooronder van een schip) met ingebouwde keuken, voor ongeveer 40 personen.

Bronnen: SAD 785, inv.nr. 1508 (bouwvergunning, 1900); SAD 752, inv.nr. 18944 (bouwtekeningen, 1967); SAD 280, inv.nr. 1328 (akte van eigendomsoverdracht Gereformeerde Kerk Dordrecht, 1959); *De Adventbode*, 1 december 1930 en december 1967.
Literatuur: Snoep, *Hoe 't groeide in Dordt*.

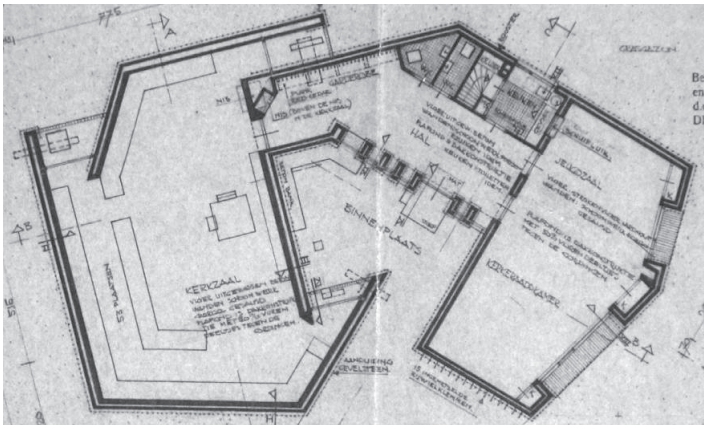
107. Doopsgezinde Kerk III

S.M. Hugo van Gijnweg 12

Toen in 1966 duidelijk werd dat het kerkgebouw van de Doopsgezinde Gemeente aan de Lenghenstraat in het stadscentrum zou worden afgebroken (nr. 74), werden plannen gemaakt voor een nieuw kerkgebouw in de moderne wijk Zuidhoven. Op 24 mei 1967 werd hiervoor de eerste paal geslagen. Op Eerste Paasdag werd de eerste dienst in de nieuwe kerk gehouden; op 21 april 1968 werd zij officieel in gebruik genomen. In dit gebouw komen ook de Iglesia ni Cristo (gesticht op de Filipijnen) en de Redeemed Christian Church of God (gesticht in Nigeria) bijeen.

Exterieur: De kerk is ontworpen door de – in België geboren maar in Amsterdam kantoor houdende – architect Ton Alberts (1927-1998). Hij was de grondlegger van het zogeheten 'organisch bouwen', welke architectuur zijn oorsprong vindt in de gedachtewereld van de beroemde antroposofische architect Rudolf Steiner. Voor zover bekend is de Dordtse kerk het eerste en waarschijnlijk meest authentieke voorbeeld van zijn later zeer bekend geworden bouwstijl (met name van het NMB/ING-kantoor in Am-

sterdam en het kantoor van de Gasunie in Groningen). De bouw werd uitgevoerd door aannemersfirma D. Pols en Zn. in Dordrecht. Het complex heeft, zeer schematisch aangegeven, de vorm van een hoefijzer, waarvan de uiteinden ongeveer drie meter van elkaar zijn verwijderd. Wandelt men tussen die uiteinden door, dan komt men op een met 'kinderhoofdjes' geplaveid binnenplaatsje, waarop de toegangsdeur uitkomt. Het kerkgebouw bevindt zich nagenoeg nog in de oorspronkelijke staat, evenals het interieur, dat ook door Ton Alberts is ontworpen.

Doopsgezinde kerk: ontwerptekening uit mei 1966 van architect A. Alberts (SAD 752, inv.nr. 18993; foto: C. Sigmond).

Interieur: Vanuit de hal gaat men via een vier meter hoge houten toegangsdeur links de kerkruimte in, die ruimte biedt aan maximaal 100 personen. De wanden aan de kant van de weg hebben geen ramen. Het daglicht valt binnen door een drietal verticale raamvlakken waarvan de breedte ongeveer drie meter bedraagt, terwijl de hoogte overeenkomt met die van de zaal. Het sobere meubilair, de lessenaar en de avondmaalstafel zijn ook ontworpen door de architect. Aan de overzijde van de hal heeft men twee toiletten, een keuken en een deur naar de kelder aangebracht. Aan de rechterzijde bevindt zich de nevenruimte. De ramen kijken gedeeltelijk uit op de weg, gedeeltelijk op het gemeentelijk plantsoen.

Orgel: In 1995 kocht de gemeente een positief met aangehangen pedaal van de Gereformeerde Gemeente in Berkenwoude. Het was in 1970 gebouwd door de firma N.D. Slooff & Zoon en werd naar Dordrecht overgeplaatst door de firma Nijsse.

Literatuur: Alberts, *Een organisch bouwwerk*; Van den Heuvel, *Over de architectuur van de architect Ton Alberts*.

Doopsgezinde kerk (foto: C. Sigmond).

108. Koninkrijkszaal Jehovah's Getuigen

Dubbeldamseweg Noord 9-11

Koninkrijkszaal Jehovah's Getuigen – exterieur en interieur (foto's: A. Tilgenkamp).

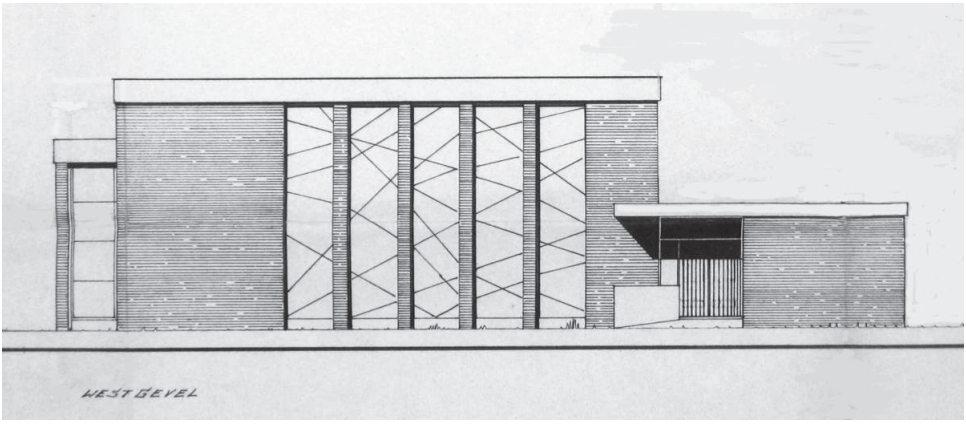
Het begin van Jehovah's Getuigen in Dordrecht ligt bij twee broers, Gradus en Paul Jansen. Hun vader verbleef kort voor de Tweede Boerenoorlog in Zuid-Afrika, waar in 1898 Gradus werd geboren; Paul werd in 1901 met zijn doopnamen Stephanus Johannes Paulus naar de befaamde president Paul Kruger vernoemd. Kort voor de Tweede Wereldoorlog raakten de gebroeders overtuigd door lectuur van het Wachttoren-, Bijbel- en Traktaatgenootschap. Zij begonnen met huis-aan-huisprediking en kregen tijdens de Duitse bezetting tal van volgelingen. Na de bevrijding huurde de gemeenschap voor haar samenkomsten zaaltjes in de Wijnstraat (De Bazuin), op het Marisplein (speeltuingebouw) en in het monumentale woonhuis op Voorstraat 125. De aanhang kwam mede uit Sliedrecht, Papendrecht, Zwijndrecht, Ridderkerk en de Hoeksche Waard, waar later zelfstandige gemeenten ontstonden. In Dordrecht zijn momenteel drie gemeenten met in totaal zo'n 300 broeders en zusters.

Exterieur: Om in de grote behoefte aan een eigen gebouw voor de samenkomsten te voorzien, werd in 1968 een dubbel pand op Dubbeldamseweg Noord 9-11 aangekocht. Achter het huis was een grote tuin, waar de zaal werd gebouwd, zodat het huis zelf ruimte gaf aan keuken, garderobe en sanitair. Dankzij de grote inzet van vrijwilligers, kon het gebouw in 1970 zonder inschakeling van een architect in gebruik worden genomen. Door middel van een 'inwijdingslezing' werd het als plaats van aanbidding aan God opgedragen. In de loop der jaren werden enkele renovaties doorgevoerd. In 1993 werd een moderne voorgevel aangebracht omdat de oude te ver voorover hing en kon worden gerenoveerd. Op de voorgevel prijkt de naam *Koninkrijkszaal Jehovah's Getuigen*.

Interieur: De zaal biedt plaats aan 150 personen. Voorin, tegen de achtergrond van een projectiescherm, bevinden zich een lessenaar en twee fauteuils rond een tafel. Er is geen muziekinstrument aanwezig.

109. Gereformeerde Gemeente in Nederland
Neptunuslaan 28

In 1953 ontstond een scheuring in de Gereformeerde Gemeenten in Nederland en Noord-Amerika. Ook in Dordrecht trad een aantal plaatselijke gemeenteleden uit het 'synodale verband' om zich aan te sluiten bij het nieuwe landelijke kerkverband, de Gereformeerde Gemeenten in Nederland. De gemeente huurde van 1953 tot 1971 het gebouw van de Waalse Kerk (zie nr. 15). In 1970 werd begonnen met de bouw van een kerk aan de Neptunuslaan tegenover de Morgensterkerk. Op 13 maart 1971 legde ds. F. Mallan, leidend figuur in het kerkverband, de eerste steen voor de kerk. Hij leidde op 25 augustus 1971 de dienst waarbij het kerkgebouw in gebruik werd genomen.

Gereformeerde Gemeente in Nederland –ontwerp in 1970 van de westgevel door architect ir. L.R.T. Oskam (SAD 752, inv.nr. 19753; foto: C. Sigmond).

Exterieur: Het kerkgebouw is ontworpen door de Dordtse architect ir. L.R.T. Oskam. De kerk heeft grote raampartijen met figuurglas aan de zijde van het voetpad. Vanwege vandalisme zijn in 1996 voorzetramen aangebracht en werd een hek voor de voordeur geplaatst. Het karakter van het gebouw is daardoor veranderd.

Kerk van de Gereformeerde Gemeente in Nederland (foto: C. Sigmond).

Interieur : Er zijn 160 zitplaatsen.

Orgel: In 1971 nam de gemeente het Dereuxorgel over van de Maranathakerk in Dubbeldam, dat tot 1981 dienst deed. De gemeente kocht toen een orgel van de Gereformeerde Gemeente in Nederland in Rotterdam-West, die kerkte in de Vrij-Katholieke Sint-Franciscuskapel aan de Rauwenhoffstraat. Het orgel was daar in 1926 als pneumatisch orgel gebouwd door Gerrit van der Kley en in 1945 omgebouwd tot elektropneumatisch orgel. Het werd door eigen gemeenteleden onder leiding van L. Demmers overgeplaatst naar Dordrecht op een daartoe gebouwde galerij achterin de kerk en kreeg een nieuw orgelfront, terwijl orgelbouwer Jan van den Heuvel uit Dordrecht het instrument opnieuw intoneerde. In 2010 werd dit orgel deels vervangen en uitgebreid met pijpwerk van het orgel uit de gereformeerde Tabernakelkerk in Apeldoorn, in 1966 gebouwd door de firma Leeflang en in 2005 gedemonteerd en te koop aangeboden. De installatie in Dordrecht, nu met een nieuw mechaniek, werd opnieuw door gemeenteleden uitgevoerd, onder leiding van M. van der Kolk.

---

110. De Kandelaar – Eljakim

Jan Ligthartlaan 3

Op 16 maart 1945 maakten de eerste Dordtenaren zich vrij van de Gereformeerde Kerken in Nederland als gevolg van het landelijk conflict rond de Kampense hoogleraar Klaas Schilder. Dit leidde tot de herinstituering van de ambten op 22 juli 1945, waarmee de Gereformeerde Kerk (‘vrijgemaakt’, onderhoudende artikel 31

De Kandelaar – Eljakim (foto: E.C. Brand).

van de Dordtse Kerkorde) te Dordrecht een feit was. Op 22 maart 1946 voegde zich een groep bezwaarden vanuit de plaatselijke 'synodale' Gereformeerde Kerk bij deze gemeente, die daarmee 122 belijdende en 60 doopleden telde. In 1960 voegden de overgebleven leden van de vrijgemaakte gemeente van Papendrecht, die wegens teruglopend ledental was opgeheven, zich bij de gemeente, terwijl vanaf 1970 ook 's-Gravendeel kerkelijk onder Dordrecht ressorteerde. De eerste periode kerkte men in de Doopsgezinde Kerk aan de Lenghenstraat (nr. 74), van 1958 tot 1970 in de Nieuw-Apostolische Kerk aan de Dubbeldamseweg (nr. 86), daarna in 1971 in de Remonstrantse Kerk aan de Cornelis de Wittstraat (nr. 76), totdat in december 1971 aan de Jan Ligthartlaan een eigen kerkgebouw, De Kandelaar, in gebruik kon worden genomen. Vanwege de sterke groei van de Vrijgemaakte Kerk te Dordrecht besloot de kerkenraad in 1992 om voor een uitbreiding grond aan te kopen ten westen van de kerk. Intussen werden enkele lokalen van de tegenover de kerk liggende school gehuurd voor vergader- en crècheactiviteiten. De al vergevorderde aanbouwplannen werden na enkele jaren echter afgeblazen, toen bleek dat de gemeente bleef groeien en uitbreiding op langere termijn geen soelaas zou bieden. De Kandelaar werd verkocht en in afwachting van nieuwbouw in Stadspolders werd voor de erediensten van 18 oktober 1992 tot 17 december 1995 gastvrijheid genoten in de Kruiskerk van de Baptistengemeente aan de Vrieseweg (nr. 64). De bestaande kerk werd verkocht aan de Volle Evangelie Gemeente Eljakim. Deze ontstond in september 1962 als een groep gelovigen die wegens afwijkende opvattingen over de doop uit gevestigde kerken trad. Onder de naam Volle Evangelie Gemeente Dordrecht en omstreken begon de groep eigen diensten te beleggen in een gehuurde zaal van het gebouw van het Dordrechts Philharmonisch Orkest aan de Grotekerksbuurt 16. In 1974 kreeg de gemeente een meer formeel karakter door oprichting van Kerkgenootschap Volle Evangelie Gemeente Dordrecht e.o. In 1980 trad men toe tot het overkoepelend samenwerkingsverband Volle Evangelie Gemeenten Nederland. De naam Eljakim is in 1984 gekozen. Het landelijk verband fuseerde in 2002 met de Broederschap van Pinkstergemeenten Nederland tot de Verenigde Pinkster- en Evangeliegemeenten.

Exterieur: Het gebouw is ontworpen door architectenbureau H. van Hunnik en J. Lambrechts te Rotterdam.

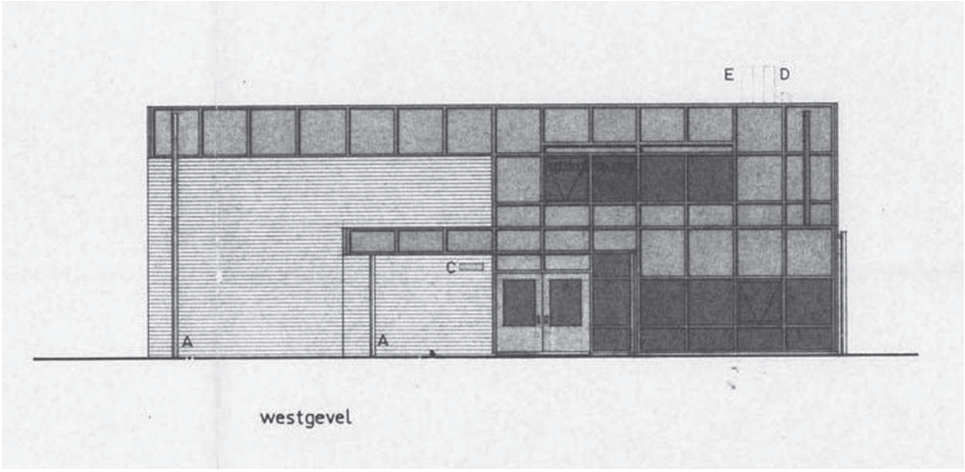
Interieur: Er zijn 250 zitplaatsen.

Orgel: De firma Verschueren uit Heythuysen leverde in 1972 een serieorgel van het type Bach. Het heeft de klaviatuur aan de achterzijde, in tegenstelling tot wat gebruikelijk was bij dit type. Het werd in 1992 verkocht. De huidige gemeente maakt geen gebruik van een vast muziekinstrument.

Literatuur: Vreeken, *Vrijmaking Gereformeerde Kerk*.

111. Morgensterkerk
Neptunuslaan 26

Vanaf 1963 maakten de Hervormde Gemeente te Dordrecht en de Gereformeerde Kerk van Dubbeldam plannen voor een gezamenlijk kerkgebouw in de toekomstige nieuwbouwwijk Sterrenburg. Zelfs met de rooms-katholieke parochie werden ideeën gelanceerd voor samenwerking. Uiteindelijk bleken de plannen niet haalbaar. De Hervormde Gemeente begon in de herfst van 1968 met kerkdiensten in de aula van de nieuwgebouwde christelijke kweekschool Merwerode aan de Oudendijk. Omdat de gereformeerden zich na de voltooiing van de Maranathakerk geen nieuwe investeringen konden veroorloven, besloten de hervormde kerkvoogden in april 1970 voor eigen rekening een nieuwe kerk voor wijkgemeente Sterrenburg te bouwen. De eerste paal werd op 3 december 1970 geslagen door ds. P.M. Mentzel, die op zondag 12 december 1971 voorging in de eerste dienst. Vanaf zondag 4 maart 1973 hielden ook de gereformeerden diensten in de Morgensterkerk tot in 1979 de Ontmoetingskerk gereedkwam (nr. 116). Vanaf 1986 werkte de hervormde wijkgemeente officieel samen met de gereformeerde wijkgemeente. In 1993 werd besloten dat hervormden en gereformeerden gezamenlijk in één kerkgebouw erediensten zouden gaan houden. Hoewel in 1998 de gefedereerde wijkgemeente koos voor de locatie Morgensterkerk, waarbij het bestaande gebouw zou worden uitgebreid of vervangen door nieuwbouw, werd enkele jaren later alsnog voor de Ontmoetingskerk gekozen. Het gebouw sloot de deuren na een laatste kerkdienst op 31 december 2002. Ook de Gereja Bethany Indonesia, die in deze kerk gastvrijheid genoot, moest op zoek naar een andere plaats van samenkomst.

Morgensterkerk 1970 westgevel (afb.: Beeldbank DiEP 552-160287).

Exterieur: Aanvankelijk had architect ir. Gerrit Gerritse sr. voor de samenwerkende hervormden en gereformeerden een ambitieus kerkgebouw in de vorm van een driehoekige piramide ontworpen. Na de terugtrekking van de gereformeerden moest het ontwerp worden vereenvoudigd. Het nieuwe plan werd strak, kubistisch en functioneel ontworpen door Hans Gerritse (*1934). Na de afstoting door de hervormde

gemeente werd de Morgensterkerk op 1 juli 2007 aan een projectontwikkelaar verkocht en – na een periode van gebruik door krakers – eind 2011 met de grond gelijk gemaakt.

Interieur: Er waren 370-400 zitplaatsen.

Morgensterkerk (foto: C.J. den Dopper).

Morgensterkerk 1975, interieur (afb.: Beeldbank DiEP 552-303447).

Orgel: Verschueren te Heythuysen bouwde in 1971 een nieuw tweeklaviers instrument met vrij pedaal op een speciaal balkon. De registers van beide manualen stonden op één windlade met een dubbele ventielkast. Het negen stemmen tellende orgel werd in 2007 opgekocht door Van den Heuvel in Dordrecht en in 2012 verkocht aan de Christelijke Gereformeerde Gedachteniskerk in Oud-Beijerland. Bij de overplaatsing door deze orgelbouwer werd het orgel uitgebreid en de kas aangepast aan het gerenoveerde kerkinterieur.

Bronnen: 'Morgensterkerk van binnen', *Dordts Dagblad*, 19 oktober 1968.

112. Selimiye Moskee

Wijnstraat 56

De oudste Turkse moslimgemeenschap in Dordrecht organiseerde zich begin jaren 70 in de Stichting Islamitisch Centrum Dordrecht als onderdeel van de Stichting Islamitisch Centrum Nederland. De Dordtse stichting, gesteund door overheidssubsidies, kocht in 1974 het pand aan de Wijnstraat. Het fungeerde als moskee en als centrum voor sociaal-culturele activiteiten. Onenigheid tussen de initiatiefnemers, behorend tot de richting van de Diyanetçi, en een groep aanhangers van de Süleymancibeweging, leidde tot het vertrek van de oorspronkelijke groep naar een eigen moskee aan de Vest (zie nr. 120). In 2012 is het pand verlaten in verband met de opening van een multifunctioneel centrum aan de Oranjelaan.

Gebedsruimte moskee (achterzijde van het pand aan de Mattenkade).

Exterieur: De SICD is gevestigd in een 18de-eeuws rijksmonumentaal pand met drie bouwlagen en acht kamers. Het historische huis strekt zich vanaf de Wijnstraat uit tot aan de achtergelegen Mattenkade, waar zich tevens vijf parkeerplaatsen op eigen terrein bevinden. De eigenlijke gebedsruimte bevindt zich in een houten achteraanbouw met plat dak. De entree is in de Mattensteiger, de steeg tussen Wijnstraat en Mattenkade.

Stichting Islamitisch Centrum Dordrecht, aan de Wijnstraat (foto: C. Sigmond).

113. Kapel De Merwelanden
Haringvlietstraat 515

In april 1974 namen de eerste bejaarden hun intrek in het door aannemer Van Wijnen uit Dordrecht nieuw gebouwde rooms-katholieke bejaardencentrum De Merwelanden. Een aantal van hen was afkomstig uit het oude Sint-Jacobsgesticht in de Grotekerksbuurt. Daar waren zij gewend dagelijks een mis te kunnen bijwonen. In het nieuwe bejaardencentrum was dit ook mogelijk door de aanwezigheid, op de eerste verdieping, van een inpandige kapel.

Interieur: De vierkante ruimte was opgetrokken in baksteen en had een eenvoudige moderne inrichting met onder meer houten stoelen met rieten zittingen. Het liturgisch centrum straalde rust uit met een houten altaartafel en houten lezenaar. Een koperkleurig tabernakel stond tegen de wand achter het altaar. Tegen de ramen hingen ingelijste glas-in-loodramen voorstellende de aanbidding door de wijzen uit het oosten en de kroning van Maria in de hemel. In 2012 werd de ruimte verbouwd en gesplitst in twee afzonderlijke eenheden. De grootste ruimte bleef de hiervoor beschreven functie houden en behield daarmee ook min of meer dezelfde inrichting, zij het met minder zitplaatsen, namelijk ongeveer 50. De tweede, kleinere ruimte kreeg de functie van multiculturele stilteruimte. Beide ruimten worden gescheiden door een wand met in het midden een aan beide zijden zichtbaar glazen kruis. Het ontwerp van deze nieuwe indeling is van de hand van binnenhuisarchitecte Berith Keizer onder verantwoording van de Dordtse architect Aart Kruijne van AK Architectuur. De zondagse vieringen vinden plaats in de grote zaal en worden daar muzikaal ondersteund door een groot elektronisch orgel.

Bronnen: *Bouwkrant De Merwelanden*, augustus 2011.
Literatuur: Ten Holter, *De Merwelanden 1974-1984*.

Interieur van de kapel Merwelanden (foto: mevr. N. Rutte).

114. De Hoeksteen – Titus Brandsmakerk
Schuilenburg 17

Vanaf 1975 hielden rooms-katholieke inwoners van nieuwbouwwijk Sterrenburg III vieringen in de school De Komeet. Na bijna twee jaar werd een vaste kerkruimte ingericht in basisschool Beyenburg (later omgedoopt tot De Satelliet). Ze werd op 19 juni 1977 door mgr. A.J. Simonis, bisschop van Rotterdam, officieel geopend, onder de naam De Hoeksteen. In 1986 veranderde de naam in Titus Brandsmakerk. Dit werd gemarkeerd door een gevelsteen van de zalige, vervaardigd door kunstenares Monique Polak (*1947) uit De Heen, lid van het Dordtse Teekengenootschap Pictura. Op 8 februari 2009 werd een laatste viering in deze ruimte gehouden en werd de kerk voor de rooms-katholieke eredienst gesloten.

Interieur: De multifunctionele ruimte werd in de weekenden speciaal ingericht en gebruikt voor vieringen met ongeveer 100 zitplaatsen. Door de week fungeerde ze als gymzaal van de school. De kerkruimte had geen bijzondere architectuur, met uitzondering van een aantal speciaal door Nol Knapen voor deze ruimte vervaardigde zeer kleurige raamdecoraties. De horizontale ramen gaven aan waarmee de mens van vandaag, van gisteren en van morgen te maken heeft. De verticale ramen riepen de bevrijdende aanwezigheid van God op. Uittocht en doortocht naar bevrijding, naar leven; het beloofde land. De zang van koor en gelovigen werd ondersteund door een elektronisch orgel.

Bronnen: *Parochienieuws R.K. Stadspastoraat Dordrecht*, nr. 8 (febr./mrt. 2009).

De Hoeksteen – Titus Brandsmakerk (foto: A.H. de Meer).

115. De Boei II
Sportlaan 5

Dit gebouw voor het evangelisatiewerk van de Gereformeerde Kerk Dordrecht in de Zeehavenbuurt verving ‘de oude Boei’ aan de Zuidendijk. Het werd op 6 oktober 1978 officieel in gebruik genomen. Er werden elke zondag kerkdiensten gehouden, voor het laatst op 2 januari 2000, daarna maandelijks, maar al op 7 mei 2000 voor het laatst. De gemeente Dordrecht nam het over als buurthuis voor welzijnswerk. Het complex is al enige tijd ontruimd en niet meer in gebruik.

Bronnen: *Rondom de Boei* 3/12 (december 1983, jubileumnummer).

De Boei II
(foto: C. Sigmond).

---

116. Ontmoetingskerk
Slangenburg 3

Terwijl de Gereformeerde Kerk van Dubbeldam omstreeks 1965 haar plannen voor de Maranathakerk ontplooide, besloot zij voor gemeenteleden die inmiddels woonachtig waren in het al gerealiseerde gedeelte en de toekomstige bewoners van Sterrenburg III een zelfstandige wijkgemeente te vormen. Voor huisvesting van deze gemeente werd in eerste instantie gedacht om gezamenlijk met de Hervormde Gemeente Dordrecht een kerkgebouw te stichten. Al in een vroeg stadium van de ontwikkeling van Sterrenburg bouwde die gemeente zelf de Morgensterkerk (nr. 111). De eerste gereformeerde kerkdienst in Sterrenburg vond op zondag 9

Ontmoetingskerk, exterieur (foto: W.F.J. van Tour).

november 1969 plaats in het wijkgebouw aan de Halleyweg. Met ingang van zondag 6 september 1970 werden morgen- en middagdiensten gehouden in een zaal van het nieuwgebouwde 50KV-station van het Gemeentelijk Energiebedrijf (GEB) aan de Oudendijk. Vanaf zondag 4 maart 1973 zetten de gereformeerden hun diensten voort in de Morgensterkerk. Pas op zaterdag 22 december 1979 kon de Ontmoetingskerk door de bouwcommissie aan de Kerkenraad Algemene Zaken worden overgedragen. De eerste kerkdienst werd op zondag 23 december 1979 geleid door ds. H. Boswijk.

Exterieur: De bouwcommissie van de Gereformeerde Kerk besloot in het kader van het in 1977 vastgestelde uitbreidingsplan Sterrenburg III, in overleg met de burgerlijke gemeente, het nieuwe kerkgebouw te realiseren op een locatie die onderdeel was van het te bouwen wijkwinkelcentrum. Met deze keuze maakte de bouwcommissie het zich niet gemakkelijk. Er ontstonden eindeloze discussies tussen de architectengroep (ir. Jan Plas en C.P. Bos te Purmerend), de projectontwikkelaar en de stedenbouwkundige over de vormgeving van de kerk, waarbij de architect genoodzaakt was meerdere schetsontwerpen te maken. De vormgeving van het kerkgebouw moest zich aanpassen aan de architectuur van het winkelcentrum: hellende daken bedekt met pannen. Ook moest een looppad met openbare verlichting over het kerkgebouw worden opgenomen, wat de bouwcommissie deed vrezen voor geluidsoverlast door rolschaatsen en bromfietsen. De discussies liepen zo hoog op dat de bouwcommissie overwoog uit te wijken naar een andere locatie. Uiteindelijk werd toch overeenstemming bereikt over de plannen, zodat op 15 februari 1978 een aanvraag voor de bouwvergunning voor het kerkgebouw kon worden gedaan. De beruchte loopbruggen werden aan het einde van de jaren 90 weer afgebroken, de laatste in 2001, omdat ze volstrekt niet voldeden aan de verwachtingen.

Ontmoetingskerk, interieur (foto: W.F.J. van Tour).

Interieur: De inrichting van de Ontmoetingskerk werd geheel verzorgd door een interieurcommissie. Zij ontwierp, uitgaande van de kruisvorm, de kansel, de avondmaalstafel en de doopvont. Nadat in 2005 besloten was om de Morgensterkerk te sluiten, werd de Ontmoetingskerk intern verbouwd om te voldoen aan de eisen van de tijd voor de gefedereerde wijkgemeenten van de Hervormde Gemeente en de Gereformeerde Kerk in Sterrenburg.

Orgel: In de kerk staat beneden, terzijde van het liturgisch centrum, een tweeklaviers orgel met vrij pedaal, gebouwd door Verschueren uit Heythuysen. Het werd op 27 maart 1981 in gebruik genomen, maar het bovenwerk werd pas in 1983 geplaatst na een financiële donatie.

Bronnen: *De Dordtenaar*, 10 september 1977.
Literatuur: Dillingh, *Gereformeerd Dubbeldam*.

117. Nathanaëlkerk
Markettenweg 10

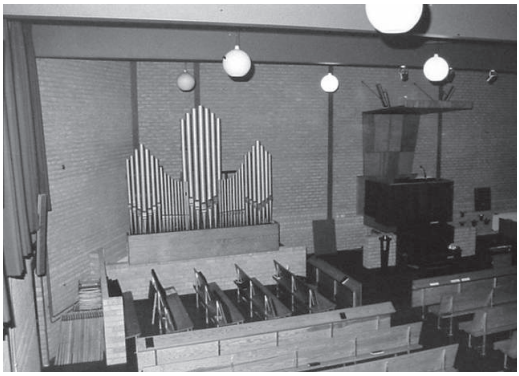
In 1977 ontstond een scheuring binnen de Christelijke Gereformeerde Kerk Dordrecht-Centrum. De groep die met de predikant uit het kerkverband trad, sloot zich aan bij de Oud Gereformeerde Gemeenten in Nederland. In 1979 kocht men van de gemeente Dordrecht het terrein achter het NS-station, waarop voorheen twee gashouders van het gemeentelijke gasbedrijf gelegen waren. Ds. M. Pronk legde op 2 april 1980 de eerste steen voor het nieuwe kerkgebouw, dat op 3 december 1980 in gebruik werd genomen.

Exterieur: Architect was ir. L.R.T. Oskam (1925-2004). In 1992 werd een nieuwe pastorie gebouwd. De bouw hiervan werd gelijktijdig uitgevoerd met de bouw van de naastgelegen Mauritshof, een appartementengebouw voor ouderen uit het kerkverband waartoe de gemeente behoort.

Interieur: De kerk telt 464 zitplaatsen. Vanwege de groei van de gemeente werd in 1988 besloten om het kerkgebouw uit te breiden met een vergaderzaal.

Nathanaëlkerk - achterzijde (foto: A.H. de Meer).

Nathanaëlkerk, interieur met Dekkerorgel 1981-96.

Orgel: In 1981 plaatste C.A. Vlot te Dordrecht een orgel dat hij gekocht had van een garagehouder, die het op zijn beurt had verworven van de Gereformeerde Kerk aan de IJsseldijk in Ouderkerk aan den IJssel. Het was daar in 1915 geleverd door firma A.S.J. Dekker te Goes. Na schade door de waternoodramp van 1953 bouwde Slooff het om met een tweede klavier en een nieuw front. Bij de bouw van een nieuwe kerk werd het orgel verkocht. In Dordrecht functioneerde het tot 1996, waarna het een derde leven kreeg in de ontmoetingsruimte van de Sionkerk van de Gereformeerde Gemeente in Vlaardingen. Voor de Oud Gereformeerde Gemeente in Dordrecht bouwde de firma Nijsse een nieuw orgel met hoofdwerk, bovenwerk en pedaal onder advies van Arend Jan Gierveld en Jean Telder, deels met pijpwerk van het vorige Dekkerorgel. Het werd op 7 februari 1997 in gebruik genomen.

118. Liduinakapel Verpleeghuis Sterrenlanden
Minnaertweg 4

Sinds de opening bevindt zich in het van origine rooms-katholieke verpleeghuis De Sterrenlanden een inpandige kapel, die op 2 mei 1980 door mgr. A.J. Simonis, bisschop van Rotterdam, ingewijd werd.

Interieur: De eenvoudige vierkante ruimte wordt opgesierd met vier glas-in-loodramen die afkomstig zijn uit de Sint-Josephkapel (nr. 59) en de Onze-Lieve-Vrouwekerk (nr. 90). Uit de genoemde kapel van het voormalige rooms-katholieke ziekenhuis komt het nabij de entree geplaatste raam van Sint-Sura. Uit de kerk aan de Brouwersdijk komt een drietal ramen, voorstellende Maria, de apostel Petrus en Johannes de Doper. Verder is de ruimte gevuld met de gebruikelijke attributen, zoals een houten altaartafel, een lezenaar en een koperen tabernakel. In 2010 onderging de kapel een metamorfose. Onder leiding van de Dordtse interieurarchitect Paul Seesink heeft het interieur een moderne uitstraling gekregen waarbij de diverse oude kerkelijke voorwerpen hun plaats hebben behouden. Kleurstelling van vloerbedekking en wanden voelen als een warme mantel. Op zondag 31 oktober 2010 werd de eerste woord- en communieviering gehouden in de gerenoveerde kapel van het verpleeghuis, dat thans onderdeel is van Het Spectrum.

Bronnen: *De Dordtenaar*, 3 mei 1980.

Liduinakapel in Verpleeghuis Sterrenlanden (foto: W.F.J. van Tour).

119. Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen II

(Albert Cuyp) Singel 312

Voorheen kerkten de Dordtse 'Mormonen' in een huis aan de Nicolaas Maessingel (zie nr. 91). Het huidige monumentale pand werd in september 1981 aangekocht en op 20 december 1981 in gebruik genomen.

Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen II (foto: C. Sigmond).

Exterieur: Het herenhuis en de bijbehorende garage werden in de jaren 1935-1940 gebouwd als woonhuis van bankdirecteur mr. S.M. Hugo van Gijn door vrijwel uitsluitend Dordtse aannemers en ambachtslieden. Het huis is opgetrokken in interbellumstijl en was voorzien van een zeer grote tuin. Tijdens de oorlog werd het pand geconfisqueerd door de Duitse bezetter. De stalen gaswerende deuren in de kelder herinneren nog aan deze tijd. Na de oorlog heeft het huis dienst gedaan als kantoor (onder meer als belasting- en scheepvaartkantoor).

Interieur: Na de overname van het pand door de Kerk van Jezus Christus van de Heiligen der Laatste Dagen vonden op de begane grond aan de achterzijde enkele doorbraken plaats, zodat een grote kerkruimte ontstond. Deze 'kapel' is eenvoudig ingericht met een lessenaar, een elektronisch orgel en een piano. Het pand omvat verder diverse werk- en vergaderruimten.

120. Mevlana Moskee
Vest 118

Als gevolg van een strijd binnen de islamitische gemeenschap die samenkwam aan de Wijnstraat (nr. 112), zocht een groep die in de geest van de Diyanetçistroming, net als de Turkse overheid, nadruk legde op de scheiding van kerk en staat, een ander onderkomen. Georganiseerd in de Islamitische Stichting Nederland Mevlana Dordrecht, beschikt deze groep voor haar gebedsdiensten en sociaal-religieuze activiteiten over een voormalig bedrijfspand aan de Vest, blijkens het uithangbord sinds 1982.

Mevlana moskee, exterieur en interieur (foto's: W.F.J. van Tour).

---

121. Arrhamaan Moskee
Kasperspad 81

Een Marokkaanse moslimgemeenschap, georganiseerd als de Vereniging Islamitische Moskee Dordrecht en Omstreken, kreeg van de gemeente beschikking over een voormalige kleuterschool. Blijkens een plaquette op de buitenmuur, met uitsluitend Arabische tekst, werd deze op 28 februari 1985 geopend. De moskee heeft alleen een gebedsruimte voor mannen. Deze ruimte wordt te klein. Er wordt gestreefd naar uitbreiding: vergroting van de bestaande gebedsruimte, maar ook realisering van een vrouwenruimte en leslokalen voor de volwassenen en de kinderen. Er is een ontwerp voor deze nieuwbouw van de moskee.

Arrhamaan moskee (foto's: F.A. van Lieburg).

122. De Open Hof
Herschelstraat 27

In 1958 kwam een groep buiten de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt) te Dordrecht te staan. Deze groep werd in juni 1961 geïnstitueerd tot 'Vrijgemaakte Gemeente'. Later sloot ze zich aan bij een landelijk netwerk van soortgelijke 'buitenverbanders' dat vanaf 1979 optreedt als de Nederlands Gereformeerde Kerk. De Dordtse gemeente hield aanvankelijk samenkomsten in een woning, daarna in gebouw Patrimonium en van september 1968 tot 30 april 1972 in de Doopsgezinde Kerk aan de S.M. Hugo van Gijnweg (nr. 107). Van 1972 tot 1986 huurde men van de burgerlijke gemeente een zaal in een houten gebouw aan Van Baerleplantsoen 24. Het was voor de oorlog gebouwd als sanatorium naast Villa Weizigt en werd tevens gebruikt door andere ideële organisaties (de Nederlandse Reddingsbrigade, de Invalidenbond, de EHBO). Het gebouw moest eind 1986 worden verlaten vanwege de beoogde afbraak, maar het 'zaaltje' was voor de kerkelijke gemeente toch al te klein geworden. De burgerlijke gemeente verkocht aan haar een 'noodschool' in Sterrenburg, die na een prijsvraag de naam De Open Hof kreeg. De kerk wordt nog altijd mede gebruikt door de EHBO als vaste huurder.

Exterieur: Het oorspronkelijke houten schoolgebouw is in twee fasen vernieuwd. In 1999 werd een nieuwe kerkzaal gerealiseerd door Tasta Bouw in samenwerking met een groep gemeenteleden. In de jaren 2005-2006 werd in feite het oude gebouw gesloopt en herbouwd tot een multifunctioneel zalencentrum. De heropening vond plaats op 17 juni 2006. Uiterlijk wekt het gebouw, dat aan de zijkant is voorzien van het opschrift 'www.openhofdordrecht.nl', het aanzien van een kerk door de positionering van drie grote houten kruisen op het plein.

De Open Hof (foto: A.H. de Meer).

Interieur: Aanvankelijk werd de school ingericht met een kerkzaal, een keuken en vergaderruimten naar een ontwerp van gemeentelid ir. Ad Kleingeld, industrieel ontwerper. In 1999 werd een kerkzaal met ruimte voor 300 zitplaatsen gebouwd die ook geschikt moest zijn voor veel andere activiteiten, zoals feesten, concerten en verhuur. Bij de inrichting is een aantal ideeën richtinggevend geweest. Drie wandtableaus *Christus is verrezen*, die al vanaf 1972 in het zaaltje aan het Van Baerleplantsoen en vanaf 1985 in de Open Hofkerk hingen, zijn gebruikt. Vanuit de traditie is gekozen voor een blauw plafond met sterren. Het blauw symboliseert de nacht, het geel de dag: dag en nacht is God bij ons. De symbolen uit de tableaus komen terug in belettering en vormen; zo komt de vis uit de tableaus terug in de handgrepen van de deuren. Het getal drie komt een aantal keren terug in het ontwerp van de kerkzaal: drie hoofdbalken (die op twaalf plaatsen door de muren steken), drie tafels, drie treden naar de preekstoel als symbool voor de drie-eenheid. Voor de verlichting is gekozen voor een simpele standaardlamp; het ritme en de combinatie met het plafond zorgen voor een feestelijk effect.
Bij de renovatie in de jaren 2004-2006 werden in totaal zes ruimten voor de kerkelijke gemeente gecreëerd, waaronder een centraal gelegen kapel en een nieuwe keuken. Daarnaast zijn er ruimten voor de vaste huurders. De gebruiksruimten zijn gebouwd door de firma Woudenberg en ontworpen door een interieurgroep van gemeenteleden. Hierbij is de vormgeving van de grote zaal als vertrekpunt genomen. Van de gebruiksruimten heeft alleen de kapel een blauw plafond om aan te geven dat het hier eveneens om een liturgische ruimte gaat. Ook in de lay-out is de kapel de pendant van de grote zaal, qua kleur, verlichting en sfeer.

Orgel: Er wordt vanaf het begin gebruik gemaakt van een elektronisch orgel, sinds 1999 aangevuld door een vleugel.

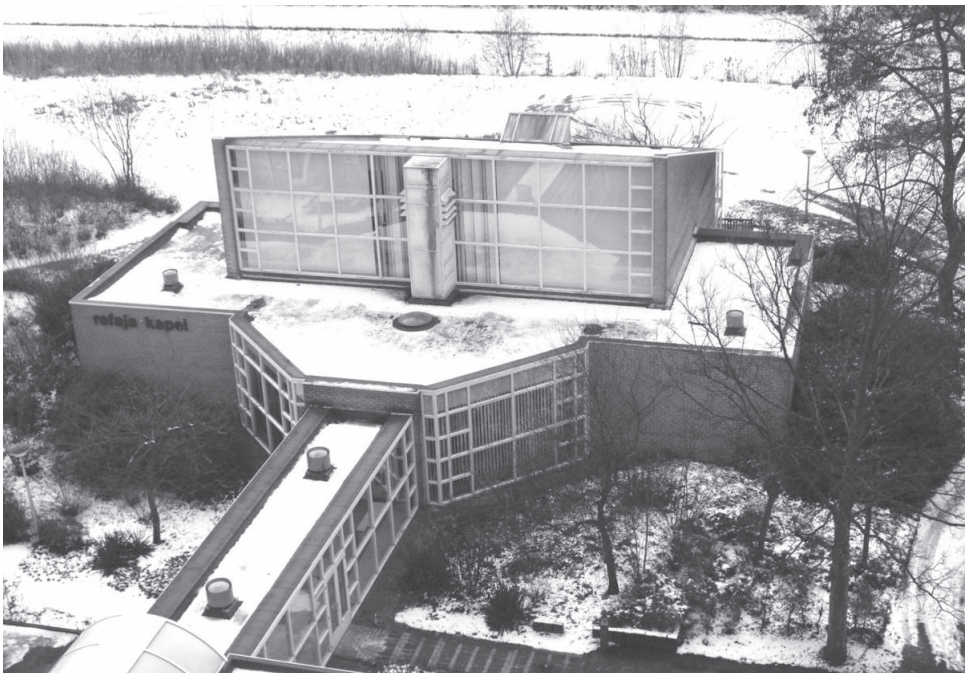
Literatuur: Vreeken, *Vrijmaking Gereformeerde Kerk*; Jansen-Cramer, *Ontstaansgeschiedenis*.

De Open Hof, huidige situatie (foto: F.A. van Lieburg).

123. Refajakapel
Van der Steenhovenplein 1

Op 4 juni 1971 opende prinses Margriet op het terrein van de vroegere Reeweg Zuid het protestants-christelijke Diaconessenhuis of Refajaziekenhuis. Aanvankelijk werden kerkdiensten gehouden in het personeelsrestaurant op de tweede etage van het ziekenhuis. De Stichting Ontwikkelingsfonds Refajaziekenhuis zamelde geld in voor de bouw van een kapel aan de achterkant van het ziekenhuis. De eerste paal hiervoor werd geslagen door M.J. Tisserand, voorzitter van de stichting, en de eerste steen werd gelegd door ds. J. Wilschut, ziekenhuispredikant. Aannemer was firma Van Herwijnen uit Dordrecht. Op 3 mei 1987 werd de kapel plechtig ingewijd in een kerkdienst door de toenmalige ziekenhuispredikant dg. E.R.V. Schuddebeurs. Tijdens die eerste dienst was er een noodweer met als gevolg een lekkage, gelukkig eenmalig. Op 7 maart 2010 werd de laatste kerkdienst gehouden: de verpleegafdelingen van het ziekenhuis waren inmiddels bijna allemaal verhuisd naar locatie Dordwijk van het Albert Schweitzer Ziekenhuis.

Refajakapel in de sneeuw.

Interieur: De stichting heeft tevens veel bijgedragen aan de inventaris, die bestond uit een preekstoel, een avondmaalstafel en een orgel. De kapel bestond uit een kerkzaal met galerij waarop het orgel stond. Tegen de linkermuur van de kapel bevond zich een gebrandschilderd raam afkomstig uit het Refajaziekenhuis. Er waren 200 zitplaatsen.

Orgel: De firma Van den Bergh & Wendt leverde in 1971 een mechanisch orgel met

twee klavieren en pedaal. Onder advies van Arend Jan Gierveld en Jean Telder bouwden de Gebr. Reil uit Heerde in de jaren 1987-1988 een nieuw orgel met hoofdwerk, bovenwerk en pedaal. Na de sluiting van de kapel in 2010 werd het orgel opgeslagen om in 2012 te worden herplaatst in het nieuwe auditorium van het Albert Schweitzerziekenhuis locatie Dordwijk.

Literatuur: Jongepier, *Twee nieuwe orgels*.

Refajakapel – exterieur en interieur (foto's: P.F. Dillingh).

---

124. Aksa Moskee

Willem de Zwijgerlaan 1

Aksa moskee (foto: C. Sigmond).

De Turkse beweging Milli Görüs, georganiseerd als de Islamitische Culturele Vereniging Aksa Dordrecht, kreeg in 1990 de beschikking over de voormalige protestants-christelijke kleuterschool De Kleuterkoepel, uitgaande van de Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending. Genoemde beweging staat voor betere samenwerking en eendracht van alle moslims in de wereld. In de ontmoetingsruimte worden veel Somalische moslims en moslims uit andere vluchtelingenlanden opgevangen.

125. Evangelische Kerk De Schuilplaats
Reeweg Oost 231

Deze kerk was verbonden met het werk van predikant Adriaan de Ridder (1936-2003). Afkomstig uit de Gereformeerde Gemeente in Middelburg, onderging hij in 1960 de overdoop in een pinkstergemeente. Vanaf 1963 was hij actief als voorganger in een vrije 'Hervormd Gereformeerde Gemeente' in Vlissingen en reizend prediker in orthodoxe doopsgezinde en oud-baptistengemeenten. Sinds 1973 bevoegd als predikant bij de Engelse Old Baptist Union (gesticht in 1880, sinds 1938 ook in Nederland vertegenwoordigd), werkte hij tot 1980 mede en vanaf 1989 geheel in Dordrecht. Aanvankelijk ging De Ridder voor in diensten in de Grotekerksbuurt, maar in 1991 kocht hij een ruim woonhuis aan de Reeweg Oost als evangelisch opvang- en wooncentrum. Het werd geopend op 23 november 1991 onder de naam De Schuilplaats. In de aanbouw achter het huis werd een kapel ingericht met een eenvoudige preekstoel, een harmonium en enkele tientallen zitplaatsen. De 'predikant van de Schuilplaatskerk' ging hier op zondagmiddag voor in diensten. Na zijn overlijden in 2003 is de kerk nog twee jaar in gebruik geweest. In 2005 kreeg het huis zijn woonfunctie terug.

De Schuilplaats – gecombineerd met woonhuis (foto: C. Sigmond).

---

126. Kerkelijk centrum De Bron
Dudok-erf 300, thans 30

Zowel de Hervormde Gemeente te Dubbeldam als de Gereformeerde Kerk te Dordrecht nam in de jaren 80 verantwoordelijkheid voor de bevolking van de nieuwe wijk Stadspolders. In het kader van het landelijke Samen-op-Wegproces stichtten beide gemeenten een nieuwe gefedereerde wijkgemeente met een gemeenschappelijk kerkelijk centrum. De gemeente Dordrecht stelde daarvoor een bouwlocatie beschikbaar nabij het toekomstige winkelcentrum van Stadspolders. Op zondag 25 maart 1991 werd het kerkgebouw feestelijk in gebruik genomen. Reeds na enkele jaren bleek het kerkelijk centrum te klein voor de groeiende gemeente. In eerste instantie werd aan uitbreiding gedacht, maar in 2001 deed zich de mogelijkheid voor om op dezelfde locatie een nieuw gebouw te realiseren. Op 25 mei 2003 werd de laatste kerkdienst gehouden.
Op 6 januari 2005 vond de eerste kerkdienst plaats in de nieuwe kerk, die op 15 januari 2005 officieel door de beide moedergemeenten ter beschikking werd gesteld aan de pro-

De Bron, oude situatie 1992 (afb.: Beeldbank DiEP 552-302764).

testantse wijkgemeente. De kerk bood tevens gastvrijheid aan de rooms-katholieke parochie Titus Brandsma (sinds 1 januari 2012 H. Theresia van Ávilaparochie). De parochie hield haar vieringen in een van de grote nevenruimten op de eerste etage; onder meer in de passietijd werden ook gemeenschappelijke erediensten gehouden in de kerkzaal. In juli 2012 werd de parochieafdeling in Stadspolders opgeheven. Intussen maakte ook de Liberiaanse migrantenkerk Everlasting Salvation Ministry gebruik van het centrum.

Exterieur: De bouw van het eerste kerkelijk centrum in de jaren 1989-1991 werd begeleid door de Dordtse architect ir. Albert Venema. Plannen voor uitbreiding waren reeds uitgewerkt toen realisatie van een woonzorgcentrum op een aanpalend bouwterrein onverwacht de mogelijkheid schiep om een nieuw kerkgebouw te realiseren. Venema werkte hiervoor samen met architect Ronald de Rooij, die in opdracht van Interstede Zwijndrecht een complex met 72 huurappartementen en 20 koopappartementen ontwierp. Door het kerkgebouw te projecteren onder de toegevoegde vleugel met koopwoningen ontstond – vanuit de opbrengst van deze koopwoningen onder gunstige conjuncturele omstandigheden – voldoende budget voor nieuwbouw. Als ‘Fremdkörper’ in het omvangrijke volume, grotendeels bepaald door woonzorgcentrum Het Polderwiel, is de kerk op de andere hoek door de ronde vormen en de witte muren goed herkenbaar.

Interieur: Het interieur van de ‘eerste’ De Bron werd bepaald door een markante houtconstructie; voor het overige waren de afwerking en inrichting sober en eenvoudig. De kerkzaal had 288 zitplaatsen. Het tweede kerkgebouw kreeg dankzij het beschikbare ruime budget een veel ruimere opzet. Naast een grotere kerkzaal met 350 zitplaatsen

(inclusief een galerij) beschikt het over meerdere vergaderzalen en goede faciliteiten.

Orgel: Bij de opening in 1991 schonken de twee moedergemeenten een orgel afkomstig uit de aula van het Christelijk Lyceum aan het Halmaheiraplein te Dordrecht. Het was daar in 1957 als opus 411 geplaatst door Verschueren te Heythuysen en in januari 1958 met een bespeling door adviseur Cor Visser in gebruik genomen. De overplaatsing van het tweeklaviers elektropneumatische orgel naar De Bron werd, onder kleine aanpassingen van de dispositie, uitgevoerd door Jacob van der Veer. Op 3 juli 1993 kon het worden ingespeeld door Jan J. van de Berg. In de jaren 2005-2007 bouwde Van der Veer het orgel opnieuw op in de nieuwe kerkzaal, voorin naast het liturgisch centrum. Daarbij werden diverse aanpassingen gerealiseerd, waaronder zweldeuren voor het onderpositief.

De Bron na de nieuwbouw (foto: E.C. Brand).

Literatuur: Van der Grinten, *R.K. Kerkgemeenschap Z. Titus Brandsma Stadspolders.*

---

127. Torenschoolkerk

Brouwersdijk 36

Na een grootse evangelisatiecampagne van de Amerikaanse opwekkingsprediker en gebedsgenezer T.L. Osborn in 1958 ontstonden diverse nieuwe pinkstergemeenten in Nederland. Als gevolg van een voortgezette campagne van de Goudse evangelist Johan Maasbach ontstond ook in Dordrecht een Volle Evangeliegemeente. Zij kwam bijeen in een pand aan de Voorstraat, waar in 1959 tevens de eerste Volle Evangelieboekwinkel werd geopend. In een reeks van vele overnames van (kerk)gebouwen door de Stichting Johan Maasbach Wereldzending volgde in 1991 de opening van de geheel verbouwde en herstelde Torenschool in Dordrecht. Als kerk werd het gebouw in gebruik genomen op 17 november 1991. Sinds 2010 gaan de kerken van de Johan Maasbach Wereldzending door onder de naam The Blessing Churches.

Exterieur: De Torenschoolkerk dankt haar naam aan het karakteristieke uiterlijk van het gebouw dat in de jaren 1928-1929 werd ontworpen voor de gemeentelijke lagere school op de hoek van de Brouwersdijk en de Bosboom-Toussaintstraat. De school werd geopend op 23 augustus 1929. Het ontwerp was van de Dordtse gemeentearchitect ir. Chr. G. van Buuren, die de destijds opkomende zakelijk-expressionistische stijl volgde. Het gebouw bestaat uit drie lagen, waarvan de laagste ruim onder het niveau van de Brouwersdijk ligt en aansluit op de achterliggende Betje Wolffstraat. Deze

onderste laag is voor een klein deel een nu nog bestaande berging; het resterende deel wordt gebruikt als parkeerruimte voor auto's. De tweede bouwlaag is bereikbaar met een stenen buitentrap vanaf de Brouwersdijk.

Torenschool; coll. Meijers 1929 (afb.: Beeldbank DiEP 555-10308).

Interieur: In 1991 werd de school hoofdzakelijk inwendig verbouwd om het gebouw geschikt te maken voor kerkelijk gebruik. Behalve de kerkzaal met royaal podium zijn er op de tweede verdieping een entree, een garderobe en een kleine kamer voor de voorganger. De derde bouwlaag bevat een drietal lokaliteiten voor kerkelijke activiteiten ter grootte van een half schoollokaal; verder een keuken en een zaal voor samenkomsten ter grootte van twee voormalige klaslokalen. Tijdens de diensten speelt er een combo met een voorzanger.

Torenschool in gebruik als kerk (foto: C. Sigmond).

128. Revival Fellowship Holland
Kromhout 95

Revival Fellowship Holland (foto: F.A. van Lieburg).

Deze 'broederschap' is ontstaan in de context van de internationale pinksterbeweging. De oorsprong lag bij twee officieren van de Australische marine die kort na de Tweede Wereldoorlog in een bijeenkomst over bijbelse profetieën tot bekering kwamen. Via immigranten verbreidde de beweging zich naar andere landen en organiseerde ze zich als de Revival Centres International. Vanaf 1960 waren er contacten tussen Nederlanders en Australiërs. Het echtpaar Pieter en Netty Visser, sinds 1974 wonend in Adelaide, raakte in 1977 bij de beweging betrokken, repatrieerde in 1990 en stichtte in Dordrecht de Revival Centres Holland. Aanvankelijk hield men bijeenkomsten in de benedenverdieping van een woonhuis (Dubbeldamseweg Zuid 171), tot in 1995 een klein bedrijfspand aan het Kromhout werd gekocht, laatst in gebruik als elektrotechnisch bureau. Vanwege de groei van de Hollandse groepering zijn er vanaf 2005 ook bijeenkomsten in Rotterdam en vanaf 2007 in Almere.

Interieur: Er is een zaal met 150 zitplaatsen en gelegenheid voor kinderopvang en zondagsschool. De zang wordt begeleid door een eigen band.

129. Kandelaarkerk
Van Eesterenplein 230

De groei van de Gereformeerde Kerk (Vrijgemaakt) aan de Jan Ligthartlaan (nr. 110) maakte een groter kerkgebouw wenselijk. De nieuwbouw werd gerealiseerd in de wijk Stadspolders. Op 22 december 1995 werd de Kandelaarkerk in gebruik genomen.

Exterieur: De kerk is ontworpen door architectenbureau De Ruiter te Assen, dat veel gelijkvormige 'vrijgemaakte' kerkgebouwen heeft gerealiseerd.

Kandelaarkerk (foto: E.C. Brand).

Interieur: Het gebouw verrast door de halfronde kerkzaal met daaromheen twee halve ringen. De buitenste heeft in het midden de entree met direct uitzicht op het liturgisch centrum en bevat onder meer vergaderlokalen; de binnenste ring vormt de ontmoetingshal met aan de uiteinden vergaderruimten die desgewenst bij de kerkzaal getrokken kunnen worden. De zichtbare draagconstructie van het gebouw loopt uit in twee hoge ijzeren profielen die meters boven het dak uitstijgen en twee opgeheven handen verbeelden. Het balkon tegenover de preekstoel draagt het orgel. Er zijn 500 zitplaatsen. In 2011 werd een compleet nieuw liturgisch centrum met een groter podium in de kerk gebouwd, terwijl de crèchefaciliteiten werden uitgebreid.

Orgel: In de kerk bevindt zich een tweeklaviers orgel met pedaal dat in 1970 bij J. de Koff & Zoon in Utrecht werd gebouwd voor concertgebouw Musis Sacrum te Arnhem en daar in 1983 was gereviseerd door Flentrop Orgelbouw in Zaandam. Het werd in 1995 verkocht aan de Dordtse gemeente en na overplaatsing en kleine dispositiewijziging door orgelmaker W.N. de Jongh te Lisse op 13 april 1996 in gebruik genomen.

130. Evangelische Gemeente Jozua
Sikkelstraat 2

De Evangelische Gemeente Jozua Dordrecht ontstond in 1988 als huisgemeente die aantrekkingskracht uitoefende op leden van bestaande kerkgenootschappen en nieuw toetredende gelovigen. Op 1 april 1989 vond de openingsdienst van de evangelische gemeente plaats in het gebouw van de Remonstrantse Kerk aan de Cornelis de Wittstraat (nr. 76). Later kwam men onder meer bijeen in het Insula College op Koningstraat 294. In 2000 werd een bouwmarkt op het industrieterrein in Stadspolders aangekocht. Hier werd op zondag 29 juli 2001 de eerste dienst gehouden.

Interieur: Onder leiding van de Haagse architect ir. C. Gerritsen werd de hal in 2001 omgebouwd tot een zeer ruime plaats van samenkomst. Gelijkvloers zijn er een entreehal met garderobe en informatiebalie en een zaal voor 750 personen, met een podium waaronder zich een doopbekken bevindt. Boven het podium is op de achterwand een circa 3,5 meter hoog kruis aangebracht. Eigentijdse muziekinstrumenten staan opgesteld voor begeleiding tijdens de erediensten. Een brede trap leidt naar een galerij vanwaar men een blik op de kerkzaal heeft. Rondom de galerij bevinden zich meerdere ruimten, zoals kantoren, een huisdrukkerij en een aantal ruimten voor kinderoppas of 'kinderkerk'.

Evangelische Gemeente Jozua (foto: E.C. Brand).

Literatuurlijst

De nummers tussen vierkante haken verwijzen naar de archiefbibliotheek van Erfgoedcentrum DiEP (toegangsnr. 489)

Alberts, Ton (redactie Ton Maas), *Een organisch bouwwerk. Architectuur en spiritualiteit* (Utrecht 1990)

Alleblas, J., 'Van non tot non-sens; geschiedenis van het Agnietenklooster, Heilige Geest- en Pesthuis ter Grote Kerk en Krankzinnigengesticht aan de Lindengracht', in: *Kwartaal & Teken* 3/3-4 (1977) 9-20

Armbrust, A., 'De Maria Magdalena Kloosters in Nederland in de Middeleeuwen' (scriptie Vrije Universiteit Amsterdam 2003)

Arbouw, H.C., 'Het orgel van de Nieuwkerk', in: *Kwartaal en Teken* 12/4 (1986) 5-7

Baarsel, Mieke van, *Van Aardappelmarkt tot Zwijndrechts Veerhoofd. De straatnamen van de historische binnenstad van Dordrecht* (Hilversum 1992) [DiEP 26094]

Baarsel, Mieke van, *Dordrecht Zoals het Was, deel 11: Geloof* (Zwolle/Dordrecht 1995) [DiEP 41008]

Bakker, Dirk, 'Van orgelmaker tot pianostemmer: P.J. Geerkens & Zoon, Dordt (1757-1865)', in: *De Mixtuur* 72 (november 1992) 618-652

Balen, Matthijs, *Beschryvinge der stad Dordrecht* (Dordrecht 1677)

Balm-Kok, Angenetha, *De bewoningsgeschiedenis van het gebouw De Harmonie* (Dordrecht 2008) [DiEP 34318]

Balm-Kok, Angenetha, *De bewoningsgeschiedenis van het huis vanouds genaamd Sint Joost, Aardappelmarkt 1 te Dordrecht* (Dordrecht 2010) [DiEP 34398]

Bannenberg, G., A. Frenken en H. Hens, *De oude dekenaten Cuijk, Woensel en Hilvarenbeek in de 15de- en 16de-eeuwse registers van het aartsdiakenaat Kempenland*, 2 delen (Nijmegen 1968-1970)

Barendregt, P. (red.), *'Wat blijft komt nooit terug...' 100 jaar apostolische gemeente Dordrecht* (Dordrecht 2004)

Benschop, M.H., *Inventaris van het archief van het Klooster van Sint Agnes te Dordrecht 1393-1571 en van het archief van de Rentmeester van de geconfisceerde goederen van het Klooster van Sint Agnes te Dordrecht, 1572-1591* (Dordrecht 1984) [DiEP 31461]

Berghuis, W.J., *Langs de oude Zuidhollandse kerken, waarden en eilanden* (Baarn 1973) [DiEP 11552]

Beverwyck, Johan van, *'t Begin van Hollant in Dordrecht* (Dordrecht 1640)

Beyerman, J.J., 'De oudste protestantse kerk van Nederland (Nieuwkerk) mag niet gesloopt worden', in: *Jaarverslag Vereniging Oud-Dordrecht* 1966, 4-6

Bie, Hendrik Jan de, 'Het Kam-orgel in de Grote Kerk te Dordrecht', in: *De Orgelvriend* 54/7-8 (2012) 14-22

Blaeu, Joan, *Tooneel der steden van de Verenighde Nederlanden met hare beschrijvingen* (Amsterdam 1649)

Bloeme, Jan de, *De geschiedenis van de Waalse kerk en haar orgels* (Alphen aan den Rijn 1997)

Boer, G.H. de, et al., *Stad en slib. Het archeologisch potentieel van het Eiland van Dordrecht in kaart gebracht. Een archeologische verwachtings- en beleidsadvieskaart voor het buitengebied en de historische stad* (RAAP-rapport, nr. 1672) (Weesp 2009) [DiEP 34390]

Bok, Leon A.H., 'Waar heden en verleden elkaar raken!' in: *Dordrecht maakt geschiedenis* (katern Dordrecht, maart 2004) 24-27

Boon, A. de, *Augustijnenkerk Dordrecht, bakermat van Kerk en Staat* (Dordrecht 1998) [DiEP 26962]

Boulenger, Delphine, *L'Eglise Wallonne de Dordrecht et la Révocation de l'édit de Nantes, 1690-1740*, 2 delen (scriptie universiteit Parijs 1993) [DiEP 32251-32252]

Braspenning, Ineke, en Johan Hettinga, *40 jaar R.K. Parochie Titus Brandsma voor Dordrecht zuid & Hoeksche Waard oost, 1960-2000* (Dordrecht 2000) [DiEP 25774]

Bruijn, T.J. de, en P. Schotel, *175 jaar loge 'La Flamboyante'. De geschiedenis van een Dordtse vrijmetselaarsloge* (Reeks Kwartaal & Teken extra, 6) (Dordrecht 1987) [DiEP 31701 en 67003]

Buitenen, Bart van, 'Het orgel in De Morgenster te Waddinxveen, afkomstig uit de Doopsgezinde Kerk te Dordrecht', in: *De Orgelvriend* 41/1 (1999) 12-15 [DiEP 32652]

Buitenen, Bart van, 'Het Wolfers/Schölgens & Van den Haspel-orgel in de Lutherse Kerk te Dordrecht', in: *De Orgelvriend* 41/9 (1999) 18-23 en 41/10 (1999), 12-17 [DiEP 32653/32654]

Buitenen, Bart van, '100 jaar Maarschalkerweerd-orgel in de Augustijnenkerk Dordrecht', in: *De Orgelvriend* 41/9 (1999) 10-16

Buitenen, Bart van, 'Van gouden en "onnoodigen" orgels. Bijdragen tot een Dordtse orgelhistorie', in: Bert Heerema et al., *Bach-Orgel. Grote Kerk Dordrecht* (Dordrecht 2007) 139-170

Buitenen, Bart van, 'Historisch orgel voor Etten Leur verloren', in: *De Orgelvriend* 49/4 (2007) 16-20

Buitenen, Bart van, *Om stemming en wijding aan den dienst te geven. Maarschalkerweerd-orgel Remonstrantse Kerk Dordrecht, 1909-2009* (Dordrecht 2009) [DiEP 27474]

Busch, A.J., 'Het Leprooshuis', in: *Kwartaal & Teken* 3/1 (1977) 15-17

Cossee, E.H., H.A.M.E. van der Linden-Brugman en M.I. Wagenaar-Koopmans, *Eenheid in het nodige. Gedenkboekje, samengesteld t.g.v. het 80-jarig bestaan der Remonstrants Gereformeerde gemeente te Dordrecht* (Dordrecht 1977) [DiEP 24396]

Cox, Joost, *Hebbende privilege van stede, De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de-15de eeuw)* (Den Haag 2011)

Dalen, J.L. van, *Dordtsche schetsen* [artikelen in de *Dordrechtsche Courant* onder pseudoniem Jan van de Maas, 1888-1926], gebundelde krantenknipsels in 7 delen [DiEP 26100-26106]

Dalen, J.L. van, 'Het Cellebroederskloosterte Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 25 (1900) 304-308 [DiEP 22987]

Dalen. J.L. van, 'Het klooster der Brood-, Celle- of Zwarte Zusteren genaamd Bethlehem te Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem* 26 (1901) [DiEP 22991]

Dalen, J.L. van, 'Het klooster der Magdalena-zusteren te Dordrecht en het Clarissen-klooster te Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 27 (1903) 51-69 [DiEP 22990 met aantekeningen in handschrift]

Dalen, J.L. van, 'Het klooster Mariënborn te Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 27 (1903) 161-174 [DiEP 22989 met aanvullend krantenartikel uit 1906]

Dalen, J.L. van, *De Groote Kerk (Onze Lieve Vrouwenkerk) te Dordrecht* (Dordrecht 1927) [DiEP 40966 uit bibliotheek C.J.P. Lips met aantekeningen; 41006]

Dalen, J.L. van, *Geschiedenis van Dordrecht*, 2 delen (Dordrecht 1931-1936; reprint Schiedam 1987); hierin 'Kerkelijke gebouwen en instellingen voor 1572' (676-779) en 'Kerkelijke gebouwen en instellingen na 1572' (779-833) [DiEP 32115-32116 en 26089-26090]

Denisse, Ad, et al., *Van goede grond en laatste gang. 125-jarig bestaan van de Rooms-katholieke*

begraafplaats te Dordrecht (Dordrecht 2006) [DiEP 26875]
Dillingh, Peter, *Een eeuw rondom het Woord. 100 jaar Wilhelminakerk Dordrecht, 1899-1999* (Dordrecht 1999) [DiEP 25673]
Dillingh, Peter, *Het orgel in de Wilhelminakerk te Dordrecht. Een drieluik* (Dordrecht 2006) [DiEP 26903]
Dillingh, Peter, *Kerk op de Staart. 50 jaar Petruskapel Dordrecht, 1958-2008* (Dordrecht 2008) [DiEP 27231]
Dillingh, Peter, 'Pauluskerk 55 jaar in gebruik: soberheid en symboliek', in: *Hervormd Dordrecht*, 4 december 2009.
Dillingh, Peter, *Gereformeerd Dubbeldam van voor 1900 tot na 2000* (Dordrecht 2009) [DiEP 27473]
Dooremalen, E.R. van, *Grafstenen Rooms Katholieke begraafplaats Reeweg Oost te Dordrecht* (Dordrecht, 2008) [DiEP 34218]
Dorst, M.C., *Graven naar de Graaf... Archeologisch onderzoek naar het laatmiddeleeuwse, grafelijk leen Leeuwenburg/Mijnsherenherberg aan de Voorstraat 244* (Dordrecht Ondergronds, 5) (Dordrecht 2011) [DiEP 34580]
Dorst, M.C., *Dordrecht Ondergronds Briefrapport 4: Dordrecht, plangebied Grotekerkstuin. Een begeleiding van graafwerkzaamheden naast de Grote kerk in Dordrecht* (Dordrecht 2008)
Dorst, M.C., *Dordrecht, Hofkwartier – Dordrechts Museum. Een bureauonderzoek en een archeologische begeleiding in het voormalige Agnietenklooster, Heilig Geest- en Pesthuis en Stads Krankzinnig- en Beterhuis* (Dordrecht Ondergronds, 13) (Dordrecht 2009)
Dorst, Marc, 'Houten kerk uit de 11de eeuw', in: *DiEP Magazine* nr. 20 (april 2012) 26-27.
[Dort, J.J.W. van], *Onze Lieve Vrouwe-kerk te Dordrecht in het zilver: gedenkboekje t.g.v. het 25-jarig bestaan van de RK kerk aan de Brouwersdijk* (Dordrecht 1977) [DiEP 31132]
Duinen, H.A. van, *Rozetten, 15e eeuw, Grote Kerk Dordrecht* (Dordrecht 1987) [DiEP 31718]
Duinen, H.A. van, *De koorbanken van de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk te Dordrecht* (Leiden 1997) [DiEP 32724]
Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht – Holland. Negen eeuwen in woord en beeld* (Dordrecht 2004) [DiEP 26630] = *Dordrecht Minster – The Netherlands. Nine centuries in words and pictures* (Dordrecht 2004) [DiEP 26631]
Duinen, Herman A. van, 'Heisterbach en de opgravingen in de Grote Kerk', in: *Oud-Dordrecht* 23/3 (2005) 3-8
Duinen, Herman A. van, *Augustijnenkerk en klooster (het Hof) Dordrecht, Holland. Zeven eeuwen in woord en beeld* (Dordrecht 2005) [DiEP 26793]
Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht – Holland. Wanden van gekleurd licht in woord en beeld* (Dordrecht 2007) [DiEP 27040]
Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht-Holland. De koorbanken in woord en beeld* (Dordrecht 2007) [DiEP 27041]
Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht – Holland. De orgels in woord en beeld* (Dordrecht 2008) [DiEP 27172]
Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht-Holland. Torenklanken – van luidklok tot beiaard* (Dordrecht 2011) [DiEP 27693]
Duinen, Herman A. van, *Een Augustijnenklooster van aanzien. Conventus Sancti Augustini Dordracensis, 1275-1572*. Jaarboek 2010 van de Historische Vereniging Oud-Dordrecht (Dordrecht 2011) [DiEP 27673]

Duinen, Herman A. van, *De Waalse Kerk van Dordrecht / L'Eglise Wallonne de Dordrecht 1586-2011* (Dordrecht 2012) [DiEP 28050]

Duinen, Herman A. van, *De Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk Dordrecht-Holland. Restauraties in de twintigste eeuw in woord en beeld* (Dordrecht 2012)

Duinen, Herman A. van, en Cees Esseboom (red.), *Verdronken dorpen boven water. St. Elisabethsvloed 1421. Geschiedenis en archeologie*, Historische vereniging Oud-Dordrecht (Dordrecht 2007) [DiEP 27042]

Duinen, Herman A. van, en Cees Esseboom, *Het Dordtse Dolhuis. Van Cellebroedersklooster tot multifunctioneel monument* (Verhalen van Dordrecht, 21) (Dordrecht 2010) [DiEP 27579]

Duinen, Herman A. van, 'De grafschilderingen in het minderbroedersklooster', in: *Oud-Dordrecht* 28/3 (2010) 40-51

Dijkhof, E.C., *Het oorkondenwezen van enige kloosters en steden in Holland en Zeeland, 1200-1325*, 2 delen (Schrift en schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen, 3) (Leuven 2003) [DiEP 33444-33445]

Eck, J.F. van, M.I. Wagenaar-Koopmans, E.H. Cossee, C.W. van Veen-de Graeff, E.J. Kuiper en A. van der Hoek, *Vrijheid en verdraagzaamheid. Jubileumboekje, samengesteld t.g.v. het 100-jarig bestaan van de Remonstrantse Gemeente Dordrecht* (Dordrecht 1997) [DiEP 25606]

Eck, Frits van, *Huis van steen en Woord. 100 jaar Remonstrantse Kerk te Dordrecht, 1901-2001* (Dordrecht 2001) [DiEP 26215]

Edskes, Bernardt H., *Het Edskesorgel in de Julianakerk van de Gereformeerde Gemeente te Dordrecht* (Dordrecht 2006) [DiEP 26997]

Eekelen, Yvonne van, *Teun Hocks Gildenramen voor de Grote Kerk te Dordrecht* (Dordrecht 2006) [DiEP 26871]

Eem, Elbertus van, *Aantekening van zommige Vernieuwde en Verbeterde Dispositiën in Kerkorgelen alsmede Dispositiën van eenige Kerk-Cabinet en Bureau Orgels en eindelijk Verscheide Schetsen tot zodanige Kerk en Cabinet Orgels van onderscheide groot* [manuscript, Dordrecht ca. 1790, ed. J.W. Boeijenga] (Sneek 1970) [DiEP 30376]

Emmerik, B.L.M., *Inventaris van het archief van het Heilige Geest- en Pesthuis ter Groter Kerk 1367-1810* (Dordrecht 1983) [DiEP 31400]

Engelenhoven, Albert van, 'De stedelijke ontwikkeling van het Hofkwartier in Dordrecht', in: *Dordrecht in Historisch Perspectief*, nr. 7 (december 2000) 5-19.

Engen, Hildo van, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* (Hilversum 2006)

Esch, C. van der, 'Houweningen onder de loep. Vondsten van een voormalig dorp in de polder Ruygten bezuiden den Peereboom', in: *Westerheem* 34 (1985) 245-258

Esch, C. van der, 'Een middeleeuwse fundering in de Merwede', in: *Grondig bekeken* 4/1 (1989) 25-34

Esch, C. van der, en T. Groeneveld, 'Het verdronken dorp Cruyskerck c.q. Erkentrudenkerke gevonden', in: *Westerheem* 51 (2002) 50-61

Esch, C. van der, W.A.M. Hessing, F.J. Laarman en J.C. Groeneveld, 'Een verdronken kerkhof in Dubbeldam', in: *Kwartaal en Teken* 18/4 (1992) 19-34

Esseboom, C., *Minerva Dordracena. 750 jaar klassiek onderwijs in Dordrecht (1253-2003)* (Dordrecht 2003) [DiEP 72152]

Esseboom, C., e.a. (red.), 'Wat is en wat was. Herinneringen van Pieter Uittenbogaard, een 19e eeuwse Dordtenaar (1801-1899)'. *Jaarboek Vereniging Oud-Dordrecht* 2003 (Dordrecht 2004) [DiEP 26619]

Esseboom, C., en H.A. van Duinen, 'Een leven lang restaureren? Over de architect ing. W. van den Berg'. *Jaarboek Vereniging Oud-Dordrecht* 2006 (Dordrecht 2007) [DiEP 26896}

Evangelisch-Lutherse Gemeente te Dordrecht, 1618-1993 (Dordrecht 1993) [DiEP 25418]

Gods trouw gedenken. Uitgave van de Christelijke Gereformeerde Kerk van Dordrecht-Zuid ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan, 1963-1988 (Dordrecht 1988) [DiEP 24979]

Goudriaan, K, 'De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 1 (1998) 205-260

Goudriaan, K., 'Die Frühgeschichte des Hospitalwesens in den Grafschaften Holland und Seeland und im Niederstift Utrecht', in: *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale / Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingien. Actes des treizièmes journées lotharingiennes* (Luxemburg 2008) 197-255

Goudriaan, Koen, Kloosterlijst. Beknopt repertorium van de zevenhonderd middeleeuwse kloosters binnen de grenzen van het huidige Nederland, *http://www2.let.vu.nl/oz/kloosterlijst/*

Grinten, J. van der, H. Kuijper en M. van Leeuwen, *R.K. Kerkgemeenschap Z. Titus Brandsma Stadspolders, 1983-2008* (Dordrecht 2008)

Hamoen, G., J.W. Meulendijk, A. van Spijk en J.H. van der Veer (redactie W.G. de Wit), *Een kerk op Dubbeldam. 375 jaar Hervormde Gemeente Dubbeldam, 1630-2005* (Dordrecht 2005) [DiEP 26902]

Hardenberg, H., 'Het kloostergoed Heisterbach bij Dordrecht', (in: *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem* 53 (1936), 87-107 1936)

Havers, Emile, *Op zoek naar... het verdwenen hart van de landzijde zijde,* informatieblad van het Stadsarchief Dordrecht (Dordrecht 1997)

Heel, D. van, 'De tertiarissen van het Utrechtsche Kapittel', in: *Archief Aartsbisdom Utrecht* 63 (1939) 1-382

Heerema, Bert, Ton Koopman, Peter van Dijk, Léon Verschueren, Johan Zoutendijk, Jan R. Luth, Ewald Kooiman en Bart van Buitenen, *Bach-Orgel Grote Kerk Dordrecht* (Dordrecht 2007) [DiEP 34154]

Helmus, Liesbeth M., 'Het altaarstuk met de Sint Elisabethsvloed uit de Grote Kerk van Dordrecht. De oorspronkelijke plaats en de opdrachtgevers', in: *Oud Holland* 105 (1991) 127-139.

Helmus, Liesbeth M., 'De Elisabethsvloed en het altaar van de Wieldrechtenaren in de Grote Kerk van Dordrecht', in: *Kwartaal en teken* 18/1 (1992) 1-10

Henderikx, P.A., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland. Het ontstaan van bedelordekloosters voor ca. 1310 te Dordrecht, Middelburg, Zierikzee en Haarlem, alsmede enige aspecten van de plaats van deze kloosters in het stedelijk leven en daarbuiten gedurende de middeleeuwen* (Hollandse Studiën, 10) (Dordrecht 1977) [DiEP 26249]

Hendriks, D., 'Een historisch plekje in onze binnenstad', in: *Kwartaal & Teken* 2/5 (1976) 2-5

Hendriks, Johan, 'Graven bij de broeders', in: *Dordrecht in Historisch Perspectief*, nr. 7 (december 2000) 2-4.

Hendriks, J.P.C.A., P. Cleveringa, L. van Burden, H.J.T. Weerts, T. Meijer, D.G. van Smeerdijk en D.B.S. Paalman, 'Dar vordrunken 16 schone kerspele…', in: *Westerheem* 53/3 (2004) 1-13

Hendrix, P., 'De bouwgeschiedenis van de Grote Kerk te Dordrecht', in: *Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen; Akademiedagen te Dordrecht 1956*, deel IX, 54-69 [DiEP 21202]

Herwaarden, Jan van, Dick de Boer, Fred van Kan en Gerrit Verhoeven, *Geschiedenis van Dordrecht tot 1572* (Hilversum 1996); hierin voornamelijk van de hand van Gerrit Verhoeven: 'Parochies' (300-314) en 'Kloosters' (322-352)

Heussen, H.F. van, en H. van Rijn, *Oudheden en Gestichten van het rechte Zuid-Holland en van Schieland* (Leiden 1719)

Heuvel, J. van den, *Over de architectuur van de architect Ton Alberts* (z.p. 1999)

Heuvel, Jan L. van den, Orgels Chr. Geref. kerk Dordrecht-Centrum, Chr. Geref. kerk Dordrecht-Zuid, Evangelisch Lutherse kerk, Ned. Herv. Andreaskerk, Ned. Herv. Augustijnenkerk, Ned. Herv. Grote Kerk en Oud-Katholieke kerk. In: *Het Orgelblad* 10 (1967) nrs. 1/2, 4, 5, 7/8 en 11; (1968) nrs. 1, 6/7 [DiEP 25187]

Hille, H., en J.M. Vermeulen, *In de schaduw van het kerkelijk leven. De geschiedenis van de kleinste kerkverbanden binnen de gereformeerde gezindte in de twintigste eeuw* (Kampen 1995)

Hoek, A.P. van den, *Boerderijen en hun bewoners in de Groote Waard, deel 1: Eiland van Dordrecht* (Heinenoord 2006)

Holter, B. ten, *De Merwelanden 1974-1984* (Dordrecht 1984) [DiEP 24708]

Hos, T.H.L., en M.C. Dorst, *Zonnen op Gods akker. Archeologisch onderzoek van een laatmiddeleeuws nederzettingsterrein. Plangebied Gezondheidspark Gemeente Dordrecht* (Dordrecht Ondergronds, 4) (Dordrecht 2010) [DiEP 34535]

Hulscher, Rita, *Funeraire Cultuur Drechtsteden* (Soesterberg 2002)

Jansen, Mieke, et al., *Joods leven in Dordrecht* (Kwartaal & Teken Extra, 9) (Dordrecht 1988)

Jansen, Mieke, Nathan Dasberg, Robert Cohen, Henk van der Hert en Willem Kalb, *De verdwenen Mediene. Drie eeuwen Joods leven in Dordrecht* (Dordrecht 1995) [DiEP 32525/33050]

Jansen-Cramer, Matthea, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlands Gereformeerde Kerk Dordrecht 1958-1972* (Dordrecht 1997)

Jensma, Th.W., *Honderd jaar Jacopsgesticht R.K. Ziekenhuis Dordrecht* (Dordrecht 1976)

Jensma, Th.W., *Uw rijk kome. Acta van de Kerkeraad van de Nederduits Gereformeerde Gemeente te Dordrecht, 1573-1579* (Dordrecht 1981) [DiEP 24527]

Jensma, Th.W., *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht, Koor en Kapittel* (Dordrecht 1983) [DiEP 31342]

Jensma, Th.W., *De Preekstoel in de Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht* (Dordrecht 1984) [DiEP 31478]

Jensma, Th.W., *Het Sacrament der Zieken. Zevenhonderd Jaar Gast- of Ziekenhuis te Dordrecht* (Dordrecht 1985) [DiEP 31552]

Jensma, Th.W., *Ach Lieve Tijd deel 9: 800 jaar Dordrecht, de Dordtenaren en hun kerken* (Zwolle/Dordrecht 1986) [DiEP 40572/41007]

Jensma, Th.W., *De Grote- of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht* (Dordrecht 1987) [DiEP 31695/33053]

Jong, H. 't, *Van Kerkhof tot Begraafplaats* (Dordrecht 1982)

Jong, H. 't, 'Wolbrandskerke teruggevonden?', in: *DiEP Magazine* nr. 11 (april 2009) 32-34; met erratum in daaropvolgend nummer

Jong, H. 't, en M.C. Dorst, *Een archiefonderzoek naar vermeldingen van nederzettingen in de Groote Waard van vóór 1421* (Dordrecht Ondergronds, 23) (Dordrecht 2009)

Jong, Henk 't, 'De Tieselenswaard – geschiedenis van een verdronken polder', in: *Oud-Dordrecht* 29/3 (2011) 291-300 en 30/1 (2012) 71-80

Jongepier, Jan, 'Twee nieuwe orgels van de Gebr. Reil', in: *Het Orgel* 87/4 (1991) 136-142

Jutten, R.C., 'Verslag van de werkgroep Dordrecht', in: *Grondig Bekeken* 3/1 (1988) 14-15

Koch, A.C.F., (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299.* Deel 1 ('s-Gravenhage 1970)

Koekebakker, W., *Het vijftigjarig bestaan der Doopsgezinde gemeente te Dordrecht* (Dordrecht 1945) [DiEP 20287]
Kohl, Wilhelm, Ernst Persoons and Anton G. Weiler (red.), *Monasticon Windeshemense*, 4 delen (Brussel 1976-1984)
Kolbe, K. (red.), *Baptistengemeente Dordrecht 1959-1984* (Dordrecht 1984)
Koning, Edgar, *Titus Brandsma Gedachteniskapel Dordrecht, R.K. Parochie Titus Brandsma* (Dordrecht 2005)
Kooijmans, K., *Het Woord des Heeren blijft in eeuwigheid. Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium afd. Dordrecht, 1882-1932* (Dordrecht 1932)
Kool-Blokland, J.L., *Van Heilig-Sacramentsgasthuis tot Merwedeziekenhuis. Zeven eeuwen ziekenverzorging in Dordrecht* (Dordrecht 1995) [DiEP 25501
Koorn, F.W.J., *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de Middeleeuwen* (Assen 1981) [DiEP 24589]
Krähe, Martin, Jeroen Bruens, Pauline Schilthuizen en Cees Schilthuizen, *Emmanuel 1966-1991. De geschiedenis van een kerkgemeenschap in beweging* (Dordrecht 1991) [DiEP 32317]
Kunkeler, H.G.M., *St. Antonius Parochie 50 jaar, 1916-1966* (Dordrecht 1966) [DiEP 24197]
Lamberts, B., en A.F.J. Niemeijer, *Dordrecht: architectuur en stedenbouw 1850-1940* (Zwolle/Dordrecht 2002)
Lang, Henny de, en André Boschman, *75 jaar St. Antoniuskerk en R.K. Kerkkoor St. Gregorius, 1921-1996* (Dordrecht 1996) [DiEP 25579]
Lases, W., C. van den Noort en F.P. Kilian, *'Verrezen Christus' Dordrecht 25 jaar samen onderweg. Herdenkingsboekje bij gelegenheid van het 25-jarig bestaan 24-2-1985* (Dordrecht 1985)
Lempke, Ivonne, *Voorspraak in grafkelders. (Beschilderde) grafkelders in het minderbroedersklooster in Dordrecht, ca. 1248-1572* (scriptie archeologie Universiteit van Amsterdam 2009) [DiEP 34403]
Leunis, A., 'Ned. Herv. Noorderkerk te Dordrecht', in: *Het Orgelblad* 13/6 (1970) 1-2
Leupen, Saskia M.C., 'De kloosters van de cellebroeders en -zusters in het graafschap Holland en Zeeland tot aan de Reformatie', in: *Historisch Tijdschrift Holland* 30 (1998) 63-93
Lieburg, Fred van, 'Geloven op vele manieren', in: Willem Frijhoff e.a. (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*, Hilversum 1998) 271-304
Lieburg, Fred van, *Rondom de Andreaskerk. Geschiedenis van een Dordtse Hervormde wijkgemeente* (Dordrecht 2003) [DiEP 26368]
Lieburg, Fred van, 'De toekomst van de Dordtse synode', in: *Oud-Dordrecht* 25/1 (2007) 75-87
Lieburg, Fred van, en Herman A. van Duinen, *Calvijn & Dordrecht. Plaatsen van herinnering* (Dordrecht 2009) [DiEP 27405]
Lips, C.J.P., 'Katholieke schuilkerk in de 17e eeuw: wat zal er nu gebeuren?', in: *Nieuwe Dordrechtsche Courant*, december 1937 [DiEP 21092]
Lips, C.J.P., *De Grote Kerk te Dordrecht* (Dordrecht circa 1950) [DiEP 20946]
Lips, C.J.P., *Wandelingen door Oud-Dordrecht* (Zaltbommel 1974)
Lith, J.M., *Nieuwe functies voor oude kerkgebouwen in Dordrecht* (scriptie Erasmus Universiteit Rotterdam 2007) [DiEP 34238]
Mansingh, Armand (red.), *Soedah, laat maar... 65 jaar Indisch Dordrecht* (Dordrecht 2011) [DiEP 34576]
Margry, Peter Jan, en Charles Caspers (red.), *Bedevaartplaatsen in Nederland. Deel I: Noord- en Midden-Nederland* (Amsterdam/Hilversum, 1997)

Meffert, Annèt, en Ruud Schook, *G.N. Itz, stadsbouwmeester van Dordrecht 1832-1867* (Delft 1985)
Mink, G.J., *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Leiden 1995)
Muller, S., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart*, deel 1 ('s-Gravenhage 1921)
Nelemans, A., 'Sint-Adriaanskerk', in: *Grondig Bekeken* 2/1 (1987) 29
Nelemans, A. *Opdat men niet vergete. Een kerk-historisch overzicht van de Oud Gereformeerde Gemeente te Dordrecht* (Zwijndrecht 1988) [DiEP 24972]
Nelemans, A., *De Augustijnenkerk van Dordrecht* (Dordrecht 1993) [DiEP 25410]
Nelemans, A., *Sepulture ofte graftboeck van de Augustijnenkerk te Dordrecht* (Sliedrecht 1998) [DiEP 32640/33047]
Nelemans, A., *Hic conditur. De graven van de Nieuwkerk te Dordrecht* (Amsterdam 2006) [DiEP 26864]
Nieuwland, L., *In ruimte gesteld.* (Dordrecht 1980) [DiEP 24550]
Nieuwland, L., en A. Jobse, *Uw gunst herdacht. Geschiedenis Gereformeerde Gemeente Dordrecht* (Dordrecht 2005) [DiEP 26873]
50 jaar Noorderkerk in Dordrecht, 1949-1999 (Dordrecht 1999) [DiEP 25707]
Nijman, W., *De in en uit van a tot z. Geschiedenis van de Vereeniging voor In- en Uitwendige Zending* (Dordrecht 1988) [DiEP 24959]
Nijman, W., *'Hier leyt begraven...' Grafzerken in de Grote Kerk te Dordrecht* (Dordrecht 1989) [DiEP 31844/33048]
Nijman, W., *Gebrandschilderde ramen in de Grote Kerk van Dordrecht* (Dordrecht 1990) [DiEP 11682]
Oosterhout, W.C.M. van, *Inventaris van de archieven van het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk te Dordrecht 1356-1967* (Dordrecht 1986)
Oosterhout, W.C.M. van, 'Het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk', *Kwartaal & Teken* 14/1 (1988) 1-7
Oudenhoven, Jacob van, *Out-Hollandt, nu Zuyt-Hollandt* (Dordrecht 1654)
Overvoorde, J.C., *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht (1438-1600)* ('s-Gravenhage 1895) [DiEP 29513/26653]
Overvoorde , J.C., 'Het Regularissen-klooster van Sint Agnes te Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 21 (1896) 49-86 [DiEP 22988]
Overvoorde, J.C., 'Het kapittel van Onze Lieve Vrouwe in de Groote of O.L.Vrouwe-kerk te Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* 28 (1904) 327- 420 [DiEP 20132/20707]
Pennings, L.J.A., *Korte schets van 12½ jaar parochieleven in de parochie van de H.H. Antonius en Bonifatius te Dordrecht*, *1 mei 1974 - 1 november 1986* (Dordrecht 1986) [DiEP 11855]
Pennings, L.J.A., *R.K. Sint Bonifatiuskerk* (Dordrecht 1986)
Pennings, L.J.A., *St. Caecilia van verleden naar heden 1917-1987. 70 jaar geschiedenis van het R.K. kerkkoor St. Caecilia te Dordrecht* (Dordrecht 1987) [DiEP 24938]
Pennings, L.J.A., *Onze Lieve Vrouweparochie 40 jaar, 1952-1992. Gedenkboek bij het 40-jarig bestaan van de RK kerk aan de Brouwersdijk* (Dordrecht 1992) [DiEP 32220]
Pennings, L.J.A., *Rondleiding door de St. Antoniuskerk te Dordrecht* (Dordrecht, juni 2003)
Pennings, Leon, 'Van emancipatie tot secularisatie: de sociaal-religieuze positie van de rooms-

katholieken in en rond Dordrecht, 1795-2011', in: *Oud-Dordrecht* 30/1 (2012) 4-24
Poort, Herman J., 'Het orgel in de Ned. Herv. Kerk te Saaksum', in: *De Orgelvriend* 28/4 (1986), 19
Rem, Paul, *Het interieur van de Grote Kerk van Dordrecht en van de Laurenskerk van Rotterdam van 1572 tot omstreeks 1625. Bijdrage tot de kennis van het kerkinterieur van de Nederduits-Gereformeerden in de eerste eeuw na de erkenning van hun gezindte als publieke kerk*, 2 delen (proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam 1998) [DiEP 32718/32719]
Rem, Paul, 'De inrichting van de Grote Kerk van Dordrecht in de eerste decennia na de invoering van de reformatie', in: *Oud-Dordrecht* 30/3 (2012) in druk
Renting, Geert, 'Erkentrudenkerke gevonden? Middeleeuwse begraafplaats in Dubbeldam blootgelegd', in: *Kwartaal en Teken* 16/2 (1990) 15-17
Ridder, Misha de, *Het dak van de hemel, kerken in Dordrecht, 16 losse foto's met korte beschrijving in omslag* (Dordrecht 2005) [DiEP 12432]
Rouw, Kees, 'Een kerk voor elfduizend gulden', in: *Kwartaal & Teken* 12/2 (1986), 1-8
Sarfatij, H., 'Opgravingen bij de Nieuwkerk', in: *Kwartaal & Teken* 1/1 (1975) 11-12
Schmidt, Freek, *2000 jaar Nederlanders en hun godshuizen* (Geloof in Nederland, 13) (Zwolle 2009) 393-424
Schoengen, M., *Monasticon Batavum* (Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afdeeling Letterkunde, nieuwe reeks 45), 3 delen (Amsterdam 1941-1942)
Schotel, G.D.J., *Het klooster, het hof en de kerk der Augustijnen te Dordrecht* (Dordrecht 1861) [DiEP 71251]
Schotel, P., *De Dordtse Cellebroeders, 1442-1690. De geschiedenis van het verzorgen van zieken en het begraven van overledenen, met name tijdens pestepidemieën* (Kwartaal & Teken Extra, 1) (Dordrecht 1983) [DiEP 31609]
Slabbekoorn, C.M., en R. Erwich, *De Kruiskerk in Dordrecht* (Dordrecht 1994) [DiEP 25457]
Sleebe, Vincent, 'De kerken', in: Pim Kooij en Vincent Sleebe (red.), *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000* (Hilversum 2000) 287-322
Smits, C., *De Afscheiding van 1834, tweede deel, Classis Dordrecht c.a. (Dordrecht, Hoeksche Waard, IJsselmonde, Alblasserwaard en Schoonhoven)* (Dordrecht 1974) [DiEP 24355]
Snoep, J., *Hoe 't groeide in Dordt. Een kwart eeuw evangelisatiearbeid van de Gereformeerde Kerk van Dordrecht* (Dordrecht 1946) [DiEP 24498]
Spaans, J., *Honderdveertig jaar kerkgebouw van de Oud-Katholieke parochie Heilige Maria-Major Dordrecht*, *1843-1983* (Dordrecht 1983) [DiEP 24670]
Spaans, J., 'De oud-katholieke kerk van de Heilige Maria-Maior te Dordrecht. Enige historische notities', in: *Bulletin van de Stichting oude Hollandse kerken* 25/1 (1987) 12-19 [DiEP 24989]
Spaans, J., *De orgels in de Oud-Katholieke kerken van Dordrecht* (Dordrecht 1989) [DiEP 11883]
Spaans, Jacob, *H. Maria Maior. Lotgevallen van een kerkgebouw. Geschiedenis van de kerk, haar bijgebouwen, haar voorgangers en haar orgels van de Oud-Katholieke parochie van de Heilige Maria Maior op de Voorstraat te Dordrecht* (Sliedrecht 2009) [DiEP 34528]
Spoorman, L.C., 'De O.L. Vrouwe-kerk van Dordrecht en Sint Sura', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 4 (1876) 379-393 [DiEP 32701]
Spoorman, L.C., 'De O.L. Vrouwe-kerk te Dordrecht, de St. Nicolaus-kerk en de Sint Adrianus-kerk', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 5 (1877) [DiEP 22964]
Spoorman, L.C., 'Kloosters en gasthuizen te Dordrecht', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 7 (1879) 440-462 [DiEP 32702]

Stades-Vischer, M.E., *De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk van Dordrecht*, architectuurhistorisch onderzoek en documentatie naar aanleiding van de restauratie 1983-1987 (typescript Zeist 1988)

Stades-Vischer, M.E., 'De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Dordrecht of de "capella noviter constructa" en een gewijzigde bouwgeschiedenis', in: *KNOB Bulletin* 1989, nr. 1, 14-25 [DiEP 33880]

Stades-Vischer, M.E., *De Dordtse Augustijnenkerk, bouwhistorisch opnieuw bekeken* (typescript Zeist 1996)

Sijde, Bas van der, *Hoe Bibelot in de Bonifatiuskerk terecht kwam, een historisch onderzoek* (scriptie Universiteit voor Humanistiek, Utrecht 2006) [DiEP 33944]

Tirion, Isaac, *De tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, deel IV (Amsterdam 1742)

Ton, M.G., en D. Hendriks, *Van Katakombe tot (Dordtse) Kathedraal* (Dordrecht 1975) [DiEP 24356]

Toom, Teus den, *De Orgelmakers Witte* (Heerenveen 1997)

Valen, L.J. van, en M.A. Kempeneers, *Huis in de branding. De geschiedenis van de Christelijke Gereformeerde Kerk Dordrecht-Centrum* (Dordrecht 2012)

Verhoeven, Gerrit, 'Het mirakelboek van het Heilig Hout te Dordrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 27 (1985) 104-139

Verhoeven, G., 'De cultus van het heilig Hout te Dordrecht: het ontstaan van een bedevaart in de late middeleeuwen', in: N. Lettinck en J.J. van Moolenbroek (red.), *In de schaduw van de eeuwigheid. Tien studies over religie en samenleving in laatmiddeleeuws Nederland aangeboden aan prof. dr. A.H. Bredero* (Utrecht 1986) 200-223

Verloop, Gerard, 'Terug van weggeweest', in: *De Mixtuur* 66 (1990) 313-320

Vlagsma, A.H., 'Het Renaissance-orgel van de Sacramentskapel in Dordrecht', in: *Het Orgel* 101/5 (2005) 21-23

Vlagsma, A.H., 'Vier voormalige orgels in Dordrecht', in: *Het Orgel* 104/5 (2008) 4-15

Vos, A.G. de, *Het Heilige Geest- en Pesthuis ter Nieuwerkerk binnen Dordrecht*, Dordrecht 1869 [DiEP 20697/23613]

Vreeken, W., A. van Vugt, A.T. Kamsteeg, *Vrijmaking Gereformeerde Kerk te Dordrecht en Papendrecht* (Dordrecht 1988)

Waal, A. de, e.a., *Herdenkingsalbum 50 jarig bestaan Vrije Evangelische Gemeente Dordrecht 1885-1935* (Dordrecht 1935)

Want, N. van der, *In het vuur, maar niet verteerd. De geschiedenis van de Nederduits Hervormde Vereniging Calvijn te Dordrecht* (Dordrecht, 2e druk 1978) [SAD 332, inv.nr. 35]

Weijs, Christine, *Bouwhistorische opname van de Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat 117 te Dordrecht* (Dordrecht 2012)

Wikaart, V., et al., *'Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscommissie naar de aanwassen in de Verdronken Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) [DiEP 34360]

Wils, M.P.A., *Geschiedenis van Roomsch Katholiek Dordrecht tijdens en na de Hervorming* (Westmalle 1925) [DiEP 30286]

Wit, D. de (Corneliszoon), 'Cort verhael van de kercken, reliquien, kloosteren, gasthuysen ende processien der stadt Dordrecht, medegedeeld door A. van L'. [A. van Lommel], in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem* 6 (1878) 44-55 [DiEP 21184]

Woollett, Anne T., Yvonne Szafran en Alan Phenix, *Drama and devotion. Heemskerck's Ecce Homo altarpiece from Warsaw* (Los Angeles 2012)

Alfabetische index op namen van de locaties

Adriaanskerk 25 – Adventkapel Zuidendijk 106 – Agnietenklooster & kerk 35 – Aksa Moskee 124 – Almonde 2 – Andreaskerk 101 – Apostolische Kerk Nieuw- 86 – Apostolisch Genootschap 92 – Arrhamaan Moskee 121 – Augustijnenklooster & kerk 13 – Aya Sofya Moskee 94 – Begijnhof & kapel 12 – Begijnhof (Klein) 44 – Bethlehemklooster 39 – Blindeliedengasthuis & kapel 16 – Boei 100, 115 – Bron 126 – Calvijn 52 – Cellebroederklooster 38 – Cellezusterklooster 39 – Christelijke Afgescheiden Kerk 52 – Christelijke Gereformeerde Kerk 63, 78 – Clarissenklooster 43 – Doopsgezinde Kerk 45, 74, 107 – Dorrenboom 21 – Dubbeldam kerk 46 – Dubbelmonde 2 – Eikenboom 49 – Eljakim 110 – Emmanuëlkerk 73 – Engelse Kerk 47, 23 – Erkentrudenkerk 5 – Evangelisatiegebouw Breestraat 45 – Evangelisatiegebouw De Mijl 58 – Evangelisatiegebouw Dubbeldam 57 – Evangelisatiegebouw Raamstraat 69 – Evangelisatiegebouw Tweede Tol 65 – Evangelisatiegebouw 't Vissertje 68 – Evangelisatiegebouw Wieldrecht 61 – Evangelisatiegebouw Willemsdorp 77 – Evangelisatielokaal Houttuinen 56 – Franciscanenklooster & kerk 11 – Gasthuiskerk 15 – Gereformeerde Gemeente 83 – Gereformeerde Gemeente 85 – Gereformeerde Gemeente (in Nederland) 109 – Gereformeerde Gemeente (onder het Kruis) 55 – Gereformeerde Gemeente (Oud-) 63 – Gerritjes kerk 45 – Grote Kerk 8 – Heilige Geesthuis ter Grote Kerk & kapel 17 – Heilige Geesthuis ter Nieuwkerk & kapel 36 – Heiligen der Laatste Dagen 91, 119 – Heilig Kruisgasthuis & kapel 18 – Heisterbach (Klein) 10 – Hoeksteen 114 – Horstkerkje 57 – Houweningen 7 – Immanuël 45 – Irene Gebouw 72 – Jan Gilliszoonskapel 34 – Jehovah's Getuigen 108 – Jeugdstad (Gebouw) 89 – Johanneskerk 81 – Jozua Evangelische Gemeente 130 – Julianakerk 82 – Kandelaar 110 – Kandelaarkerk 129 – Kapel (Oude) 22 – Karmelietenklooster 95 – Karmelklooster 102 – Kleinschipperskapel 28 – Koninkrijkszaal Jehovah's Getuigen 108 – Kruis (Gereformeerde Gemeente onder het) 55 – Kruis (Oud-Katholieke Kerk) 48 – Kruiskapel 18 – Kruiskerk 64 – Kunstkerk 63 – Leger des Heils 71, 84, 85 – Leonarduskapel 60 – Leprozenhuis & kapel 19 – Liduinakapel 118 – Liefde 64 – Lutherse Kerk 16 – Lydiakerk 65 – Maranathakerk 105 – Maria-Magdalenaklooster 37 – Maria Maior 48 – Maria Minor 49 – Maria Onbevlekt Ontvangen 62 – Mariënbornklooster & kapel/kerk 14 – Mazelaarskapel 30 – Mennonietenkerk 45 – Merwelanden kapel 113 – Mevlana Moskee 120 – Minderbroederklooster & kerk 11 – Morgensterkerk 111 – Mormonen 91, 119 – Nathanaëlkerk 117 – Nazarener (Kerk van de) 63 – Nieuwkerk 9 – Nieuw-Apostolische Kerk 86 – Noorderkerk 80, 88 – Ontmoetingskerk 116 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Klein Begijnhof) 44 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Dorrenboom) 21 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Kleinschippers) 28 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Mazelaars) 30 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Ploeg) 33 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Spui) 32 – Onze-Lieve-Vrouwekapel (Ster) 20 – Onze-Lieve-Vrouwekerk 90 – Onze-Lieve-Vrouwekerk (Grote Kerk) 8 – Onze-Lieve-Vrouw van Amersfoort 53, 70 – Open Hofkerk 122 – Opstandingskerk 99 – Oude Capelle 22 – Oud-Katholieke Kerk 48 – Oversliedrecht 6 – Pauluskerk 93 – Petruskapel 96 – Plaagkapel 33 – Ploegkapel 33 – Refajakapel 123 – Rehobothkerk 73 – Remonstrantse Kerk 76 – Revival Fellowship Holland 128 – Riedijkskapel 28 – Roomse schuilkerk 50 – Rooms-katholieke noodkerk 97 – Sacramentsgasthuis & kapel 15 – Schipperskapel (Groot-) 26 – Schipperskapel (Klein-) 28 – Schotse Kerk 47 – Schuilplaats 125 – Selimiye Moskee 112 – Sint-Agnesklooster & kerk 35 – Sint-Adriaanskapel/kerk 25 – Sint-Antoniuskerk 79 – Sint-Aubertuskapel 20 – Sint-Bonifatiuskerk 51 – Sint Claraklooster 43 – Sint-Elisabethkapel 40 – Sint-Hubertuskapel 20 – Sint-Jacobsgasthuis & kapel 24 – Sint-Jansgasthuis & kapel 27 – Sint-Joostkapel 41 – Sint-Josephkapel 59 – Sint-Jozef de Arbeider 94 – Sint-Laurenskapel 42 – Sint-Martijnskapel 34 – Sint-Nicolaasgasthuis & kapel 31 – Sint-Nicolaaskerk 9 – Sint-Petrus- en Paulusgasthuis & kapel 29 – Sliedrecht 6 – Spuikapel 32 – Stephanuskerk 98 – Sterkapel 20 – Sterre der Zee klooster 87 – Synagoge 14, 54, 104 – Tieselenskerke 4 – Titus Brandsmakapel 102 – Titus Brandsmakerk 114 – Torenschoolkerk 127 – Trinitatiskapel 16 – Vergadering van Gelovigen 45, 66 – Vermaning 45 – Verrezen Christuskerk 102 – Waalse Kerk 15, 23– Westerkerk 67 – Wieldrecht 3 – Wilhelminakerk 75 – Wolbrantskerke 1 – Wijnkoperskapel 23 – Wijnstok 46 – Zuiderkerk 81 – Zuidhovenkerk 103.

